

Centenario de Manuel Murguía 1923 > 2023



REAL
ACADEMIA
GALEGA

ANEXOS BRAG

Centenario de Manuel
Murguía 1923 > 2023



ANEXOS BRAG

Anexos BRAG 6

Os traballos recollidos neste volume presentáronse nas xornadas organizadas pola Real Academia Galega que se celebraron na Coruña, en Santiago de Compostela e en Padrón, os días 2, 9 e 16 de febreiro respectivamente, co gallo do 100 aniversario do pasamento de Manuel Murguía.

Edita

Real Academia Galega

© Real Academia Galega, 2023

Cuberta

Pluma de Manuel Murguía.
Arquivo Municipal da Coruña

Deseño da cuberta

Pepe Barro

Deseño da colección

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación

Real Academia Galega

Impresión

LUGAMI ARTES GRÁFICAS

ISBN: 978-84-17807-33-7

Depósito Legal: C-2002-2023

<https://doi.org/10.32766/rag.421>

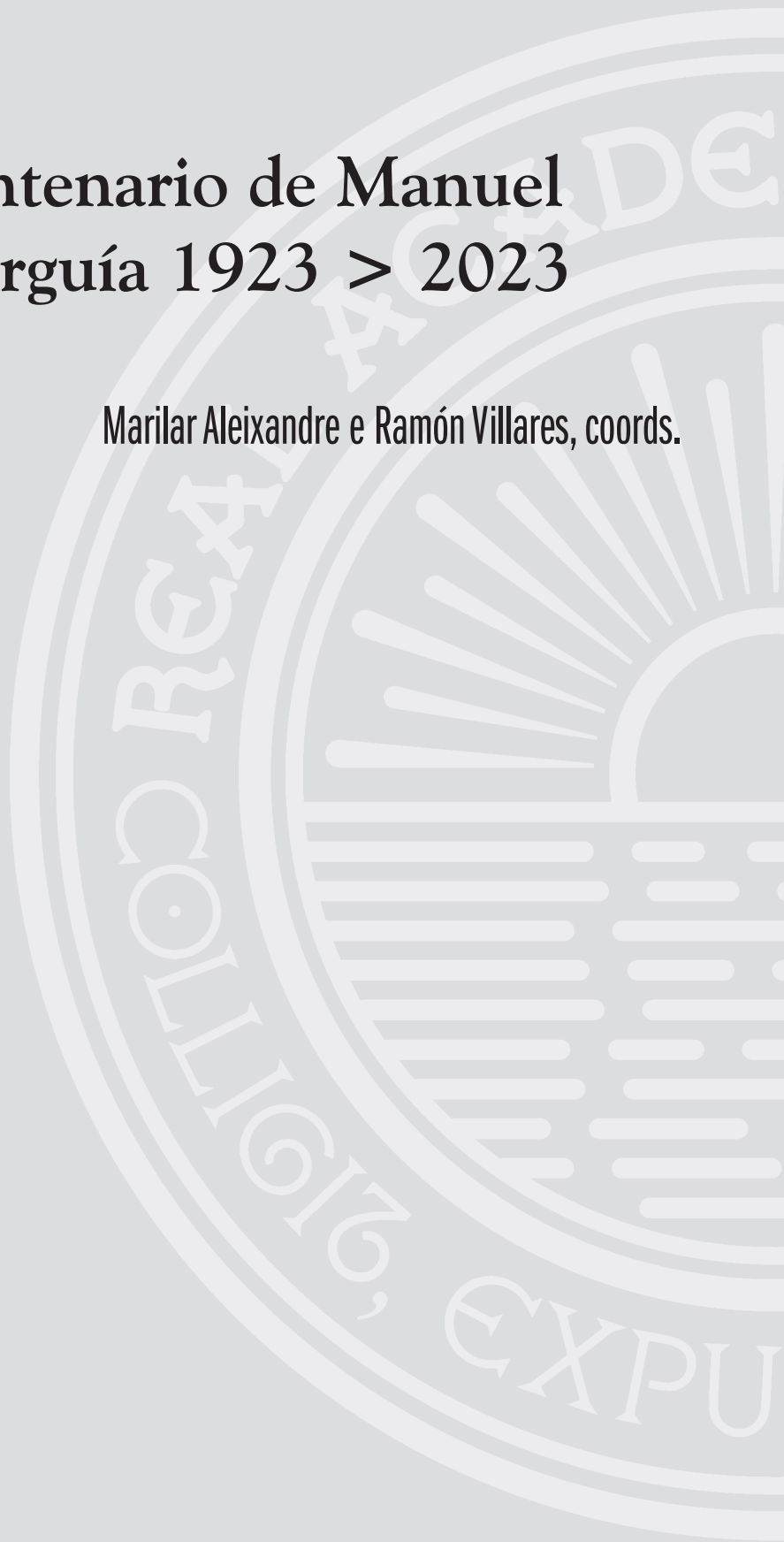
REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11
Apartado 557
15001 A CORUÑA
Tif. 981 20 73 08
www.academia.gal



Centenario de Manuel Murguía 1923 > 2023

Marilar Aleixandre e Ramón Villares, coords.



Murguía cen anos despois

Marilar Aleixandre

Directora da Sección de Literatura

da Real Academia Galega

ORCID: 0000-0002-2253-9651

Se o século XX foi un tempo de aceleradas mudanzas, non o son menos as primeiras décadas do XXI. Transcorridos cen anos desde a morte do fundador da Real Academia Galega, a sociedade galega, o contexto mundial e a propia RAG son moi diferentes dos que Murguía coñeceu. Porén, a pegada das súas ideas é visible en como galegas e galegos pensan o país, a identidade galega, en como se pensan a si mesmos. Son as ideas de Manuel Murguía, o mellor e máis duradeiro que unha persoa pode deixar en herdanza, as que celebramos neste volume, recolectando os relatorios das xornadas do 2, 9 e 16 de febreiro de 2023.

Os tempos son distintos e a persistencia das ideas de Murguía en correntes de fondo non significa que hoxe sexan aceptadas acriticamente, sen sometelas a análise. Comprender as grandes figuras da cultura galega, tecer en novos tapices fíos que veñen delas, é analizar os seus logros mais tamén, parafraseando a Emilio Ínsua, as súas limitacións. Pois deben ser parte viva da cultura, máis que efixies de madeira inmóbiles nunha peaña. É esta comprensión crítica da figura e obra de Murguía a emprendida por Xosé Ramón Barreiro na súa biografía del (2012) e por María Xesús Lama na de Rosalía de Castro (2017).

A obra de Murguía, moi distante das mitificacións de Vicetto ou de Arana, ten unha notable solidez, considerada nun contexto intelectual no que o fundamento da nacionalidade era esencialista: raza, lingua, terra/xeografía, alma nacional, cultura popular. En Galicia hai elementos identitarios obxectivos, diferenzas étnico-culturais con España máis marcadas que en Cataluña ou o País Vasco (López Facal 2019). O discurso historiográfico de Murguía, co obxectivo de lexitimar a idea de Galicia como nación, establece como suceso histórico o pobo galego, idea que fai de Murguía o referente intelectual da xeración *Nós* e dos nacionalismos posteriores.

Os relatorios da primeira xornada, dedicada a “Murguía e as institucións”, son da autoría de Ana Romero Masiá, Emilio Ínsua e Pepe Barro.

No artigo “Folk-lore Gallego e a Academia Gallega que non puido ser”, Ana Romero debulla as accidentadas relacións entre Murguía, Antonio Machado Álvarez, e Emilia Pardo Bazán, a través da correspondencia, da prensa, e das actas de constitución das sociedades de folk-lore, como a galega en 1883, e das academias, así a Academia Nacional de Letras Populares, fundada en Madrid en 1881 e da que Murguía era vicepresidente. Pode resultar paradoxal que nese ano Machado defendese a creación de centros rexionais autónomos e Murguía un único centro en Madrid, onde se encontraba nese intre. Aínda que a Sociedad del Folk-Lore Gallego queda refundida na Academia Gallega en 1894, formando Murguía parte da súa xestora, os desacordos impediron que esta chegase a se constituír, precisando o impulso chegado de Cuba.

Emilio Ínsua analiza criticamente os “Conflitos, logros e limitacións nos primeiros anos da Academia Galega (1905-1923)”, partindo dun contexto de inexistencia de institucións políticas representativas do país, que requiría a representación simbólica do seu idioma, cultura e de si propio. A Academia nace para ser, coa bandeira e o himno, un referente da nacionalidade negada. En canto aos conflitos, a Academia experimenta, segundo o autor, unha acomodación, renunciando a criticar a marxinação do galego. Seguindo a Barreiro (2012), Ínsua interpreta estes procesos como un intento de negar as acusacións de ser un reduto rexionalista, diminuindo as reivindicacións e designando académicos contrarios ao ideario galeguista e á lingua que acaban copando a directiva despois de 1923. Isto explica asemade a ausencia do uso do galego, en contraste coas actividades e publicacións —*A Nosa Terra*— das Irmandades da Fala. O conflito entre a Academia e as Irmandades maniféstase neste período, no que Antón Villar Ponte defende que o rexionalismo integral só pode facerse en galego. Hai logros como a constitución da biblioteca-arquivo ou a edición —en castelán, agás a sección de folclore, até 1972— do *Boletín*. Entre as limitacións, cítanse a precariedade financeira, o devalo cronolóxico de Murguía, as portaxes simbólicas fronte ás forzas hexemónicas, que levaron a evitar a entrada de irmandiños e a abrir as portas a figuras da oligarquía, e a contradición entre usos e discurso arredor do idioma.

En “A bandeira galega, a bandeira de Manuel Murguía e Rosalía de Castro”, Pepe Barro sintetiza os seus estudos dos símbolos de Galicia. Barro sitúa a primeira descrición da bandeira branca cunha banda azul en 1892, a propósito dun estandarte para o Centro Gallego de La Habana. Segundo Armada Teixeira, o deseño foi de Murguía e a construción material de Alejandra Murguía de Castro. En Galicia despregouse por vez primeira no traslado dos restos de Rosalía. Esta e só esta é pois a bandeira galega, e non está inspirada na da Comandancia de Mariña da Coruña. Conclúe Barro: “a bandeira galega non a impuxo ningún goberno, ningún exército lle rendeu honras, foi izada nos mastros por vontade popular.”

Os relatorios da segunda xornada, dedicada a “Murguía e a idea de Galicia”, son da autoría de Ramón Máiz, Ramón Villares e Justo Beramendi.

No artigo “As orixes do nacionalismo galego no século XIX: o mito céltico en Murguía”, Ramón Máiz interpreta o celtismo como a creación do mito fundador de Galicia. Considera o mito céltico, sendo os celtas culturas máis que un pobo, unha invención moderna que posúe gran potencia estético-política. Máiz céntrase na vontade política de elaboración do mito e no contido político da cultura, subliñando que a invención da tradición é unha lexítima achega á construción dunha identidade nacional. Trata, por unha banda, o mito creado por Murguía como modo de significación política nacionalista, que prolonga a comunidade de orixe nun destino nacional e fundamenta as demandas de autogoberno; pola outra, a súa oposición ao mito da Idade Media de Brañas.

Ramón Villares, en “Murguía e ‘a demostración histórica’ de Galicia”, céntrase na formación —autodidacta— de Murguía como historiador e na avaliación da súa obra historiográfica como expresión da “demostración histórica” de Galicia, en termos de Risco. Considérao un pensador da identidade histórica galega ao tempo que líder político. O seu amplo manexo da bibliografía galega e española, así como de autores franceses, presenta ausencias notorias, como François Guizot ou Jules Michelet, o que atribúe ao interese de Murguía nas orixes celtas. Identifica tres ideas centrais no seu pensamento: a filiación liberal-progresista, a apelación á historia como escenario da conquista das liberdades, co papel de “terceiro estado” atribuído ao campesiñado, e a “racialización” do pasado histórico a través do mito céltico. Murguía é un historiador nacional que aspira —a diferenza da tradición historiográfica galega— a cumprir coas esixencias da ciencia contemporánea. Dúas ideas fortes que percorren a súa obra historiográfica son, segundo Villares, a afirmación dun signo de identidade do pobo galego, mediante a adopción do paradigma do celtismo, e a explicación de por que Galicia non construíu un Estado propio.

En “Do provincialismo ao rexionalismo protonacionalista”, Justo Beramendi identifica nos anos 1859-1862, previos á revolución de 1868, a mudanza de autor de literatura a historiador. Malia ser publicada unicamente entre 1878 e 1882, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, dirixida por Murguía, foi o instrumento máis influente na reafirmación tardoprovincialista, convertendo a Murguía no punto de referencia do galeguismo. Un galeguismo que se radicaliza a partir deses anos, mudando do provincialismo ao rexionalismo, no marco dos principios liberais, e responde á pregunta de que é nación subliñando “a conciencia de si mesma” —da comunidade—, desenvolvendo o concepto de nación galega.

Os relatorios da terceira xornada, dedicada a “Literatura e nación”, son da autoría de Ana Acuña, Xurxo Martínez e María Xesús Lama.

No artigo “Manuel Murguía e a literatura popular”, Ana Acuña pon o foco na literatura popular de tradición oral, e na súa perda, que tanto preocupaba a Murguía malia que as súas *Rimas populares gallegas* ficaron inéditas. Murguía considerábaa como unha manifestación do espírito popular, atendendo primeiro ao canto e máis adiante ás lendas, himnos, ensalmos ou conxuros, e en particular aos romances. Para Murguía, a literatura popular constitúe o prototipo da poesía galega. É interesante que entre os informantes aparecen en primeiro lugar Alejandra Murguía Castro e tamén Rosalía, ademais de fontes eruditas. Ana Acuña debulla asemade as controversias sobre a contribución de Murguía ao romanceiro, que chegan a ser cualificadas por Requeixo como “falsificacións”. En resumo, Acuña propón entender toda a súa obra, incluíndo a creación pseudotradicional, que considera parte da súa obra literaria, como un gran macrotexto do que os distintos xéneros de literatura popular por el recompilados formarían parte.

En “A constitución da literatura nacional” Xurxo Martínez parte da perspectiva de que a cultura non era, no tempo do Rexurdimento nin agora, un espazo político neutro, enfoque que comparte con Máiz, recoñecendo as ferramentas de análise de Xoán González-Millán, as achegas de Álex Alonso Nogueira, e a atención á materialidade dos produtos culturais e ao seu contexto social, superando ríxidas análises literarias. En canto ao contexto, o autor subliña a relevancia do *Discurso sobre a nación* de Cánovas en 1882 —engadiría eu, formulado en oposición á idea de nación como pacto cívico de Ernest Renan— e o protagonismo da lingua na creación das identidades nacionais. Neste contexto, Murguía asume o propósito e a responsabilidade de definir a nación galega e o pobo que a sostén, e de lexitimar as súas arelas de liberdade política. O autor conclúe cunha interpretación do Rexurdimento como estratexia de resistencia, acumulando prácticas contrahexemónicas, nas que a lingua ocupa un papel central.

María Xesús Lama, en “Rosalía de Castro e Murguía nas relacións trasatlánticas” analiza a importancia das redes de relacións coas Américas e coas comunidades de emigrantes na obra de ambos os autores. Proponse valorar a súa relevancia na emerxencia das reivindicacións de Galicia como unha realidade nacional e da súa especificidade, nun marco que cuestiona a lexitimidade da visión eurocéntrica no uso de conceptos como “universalismo” ou “progreso”. A tensión entre a cohesión comunitaria e a dispersión espacial pode desembocar en identidades inestables ou fluídas, reflectidas na literatura. De Cuba chegou o impulso (financeiro) para constituír a RAG e a bandeira, así como o encargo das colaboracións de Murguía —sen asinar, ao ser un xornal monárquico— en *La Crónica* desde 1859, e as colaboracións con Alejandro Chao, que lle encargará en 1878 dirixir *La Ilustración Gallega y Asturiana*, e Juan Compañel. Lama apunta aos ecos das relacións con América na obra de Rosalía, referencias positivas en *La hija del mar* —que

comparamos (Aleixandre 2012) coa imaxe negativa dos trópicos en *Jane Eyre*— e sobre todo a emigración, tema central de *Follas novas*. Recapitulando, Lama sinala que sería difícil concibir a xestación das súas obras, e mesmo a súa subsistencia, sen as relacións cos amigos e as comunidades da emigración.

En conxunto estas nove contribucións sobre Murguía e, respectivamente, as institucións, a idea de Galicia e a literatura nacional, complementáanse, ofrecendo distintas facetas do modo en que as ideas de Murguía resoan hoxe na concepción de Galicia como nación e na identidade do pobo galego. Abren, asemade, camiños aínda por explorar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aleixandre, Marilar (2012). Mulleres, loucura, escrita. *Maremagnum*. 16, 109-114.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Lama, María Xesús (2017). *Rosalía de Castro. Cantos de independencia e liberdade (1837-1863)*. Vigo: Galaxia.
- López Facal, Ramón (2019). Identidade, identificación e relato sobre Galicia como nación. *eHumanista. IVITRA*. 15, 225-235.

**CENTENARIO DE MANUEL
MURGUÍA 1923 , 2023**



Murguía e as institucións



Folk-lore Gallego e a Academia Gallega que non puido ser

Ana Romero Masía

Real Academia Galega

A SOCIEDADE FOLK-LORE GALLEGO

ANTECEDENTES

A idea de fundar centros rexionais nos que recoller todo o relacionado co folclore tradicional parte, en España, de Antonio Machado Álvarez. Interesado desde moi novo por todo o relacionado coa literatura popular, a partir do coñecemento da existencia da sociedade inglesa *Folk-Lore Society*, tratará de fundar algo semellante en España. Para iso entra en contacto con Murguía, que residía en Madrid, a quen comunica a súa idea a través de cartas nas que detecta a boa disposición do galego a sumarse ao proxecto; Machado deixaba en mans de Murguía o referente ao folclore galego.¹ Entre abril e outubro de 1881 mantiveron correspondencia epistolar e a través dela sabemos do entusiasmo de Murguía por este proxecto,² da necesidade de que España se puxese ao nivel doutros países europeos nos estudos e recollida do folclore, así como da súa plena disposición a prestarlle a máxima colaboración á idea de Machado.

- 1 “Trabajo en la actualidad por fundar en España una sociedad análoga a la inglesa Folk-Lore Society que tenga por objeto el recoger no sólo toda la poesía popular española, sino todo lo que el pueblo sabe de astronomía, agricultura, botánica, medicina, higiene, etc. [...] Esta empresa, como Ud. comprende, no puede ser obra de un hombre solo [...]. Esta sociedad española habrá de subdividirse en tantos centros por lo menos como eran los antiguos reinos y al frente del de Galicia desearía yo que se pusiera Ud”. Carta de A. Machado a M. Murguía. Sevilla, 1/IX/1881 (Barreiro e Axeitos 2005, pp. 394-395).
- 2 “Iníciase entre os dous unha relación epistolar moi amigable, fundamentalmente por tres razóns: porque aos dous os entusiasmaban por igual os estudos sobre as rimas populares; pola definición política que Machado fai de si mesmo: «amor al pueblo, a la libertad y odio al fanatismo religioso», que noutra carta traduce por demócrata, republicano e progresista; e finalmente polas medias doses de adulación en favor de Murguía que Machado deixa discorrer nas súas cartas” (Barreiro 2012, p. 627).

El conocimiento de nuestra poesía y tradición popular [...] está en sus comienzos y los que acometen su estudio se hallan tan desprovistos de datos para llevar a cabo con algún fruto los trabajos que intentan, que en realidad pueden decirse inaccesibles a los esfuerzos de los que quieren penetrar en sus limbos y llevar a ellos la necesaria luz. [...] Y sin embargo, no pueden continuar así [...]. Por fortuna, bien pronto —si hemos de creer nuestros buenos deseos— será un hecho la formación del *Folk-Lore* español, el cual, habiendo de dividirse en otras tantas sociedades análogas cuantas son las antiguas provincias de España, responderá perfectamente a su objetivo [...] y podremos ponernos a nivel de aquellos afortunados países en donde la creación de los respectivos *Folk-Lore* fue el término, no el principio, de estos trabajos. (Murguía 1881a)

Si [...] cuando entregaba a los vientos de la publicidad las primeras observaciones acerca de la poesía y tradiciones populares de Galicia, se me hubiese dicho que los sueños de entonces habían de realizarse, que la creación de una Sociedad análoga a la del *Folk-Lore* había de ser un hecho en mi país, y que los estudios que tan pobrementemente iniciaba llegarían a tener entre nosotros la importancia y valor actuales, no lo hubiera creído nunca. [...] Yo aseguro a los que me acompañen en esta especialísima cruzada, que en tan sagrado trabajo he de poner toda mi alma. (Murguía 1881b)

Porén, unha vez que Machado xa tiña ben definido o proxecto, xurdiron discrepancias importantes con Murguía, comezando polo nome que debía ter a nova institución: sociedade (Machado)/Academia (Murguía).³ Ademais do título, outras diferenzas enfrontaban a Machado e Murguía, pois, se o primeiro defendía a creación de centros rexionais con autonomía (idea inicialmente aceptada por Murguía), o segundo apostaba por un único en Madrid a modo de gran centro nacional. A presenza de Murguía en Madrid e de Machado en Sevilla talvez foi outra razón da súa diferente posición á hora de organizar a recollida do folclore nacional, sen esquecer o papel que cada un xogaríase segundo a opción que triunfase. En novembro de 1881, Machado fixo públicas as bases de *El Folclore Español*,

3 “Como me ha prometido Ud. entera franqueza y que se la debo igual debo manifestarle que aquí no satisfizo a nadie la denominación de «Academia de Letras Populares» creyéndose unánimemente que no sólo empequeñecía sino que desnaturalizaba el pensamiento. En primer lugar, si queremos formar una sociedad análoga a la de Londres, ¿por qué no hemos de llamarla sencilla y llanamente Sociedad? [...] La palabra Academia [...] es una palabra antipática al país en general porque todos sabemos [...] lo que son las academias en España, corporaciones encopetadas punto menos que inútiles”. Carta de A. Machado a M. Murguía. Sevilla, 25/X/1881 (Barreiro e Axeitos 2005, p. 405).



Antonio Machado Álvarez e
Ana Ruiz



Manuel Martínez Murguía. RAG

sociedade para a recopilación y estudio del saber y las tradiciones populares,⁴ o que distanciou aos dous e acabou por interromper a comunicación. Ademais, ese mesmo mes de novembro de 1881, Murguía asina a acta de instalación da Academia Nacional de Letras Populares figurando como un dos vicepresidentes⁵ e, meses

- 4 A sociedade fundada por Machado tiña por finalidade “recoger, acopiar y publicar todos los conocimientos de nuestro pueblo en los diversos ramos de la ciencia (medicina, higiene, botánica, política, moral, agricultura, etc.); los proverbios, cantares, adivinanzas, cuentos, leyendas, fábulas, tradiciones y demás formas poéticas y literarias; los usos, costumbres, ceremonias, espectáculos y fiestas familiares, locales y nacionales; los ritos, creencias, supersticiones, mitos y juegos infantiles en que se conservan más principalmente los vestigios de las civilizaciones pasadas; las locuciones, giros, trabalenguas, frases hechas, motes y apodos, modismos, provincialismos y voces infantiles; los nombres de sitios, pueblos y lugares, de piedras, animales y plantas, y, en suma, todos los elementos constitutivos del genio, del saber y del idioma patrios, contenidos en la tradición oral y en los monumentos escritos, como materiales indispensables para el conocimiento y reconstrucción científica de la historia y de la cultura españolas”. (Art. 1) Para que a recollida de datos resultase operativa, a nova sociedade “constará de tantos centros cuantas son las regiones que constituyen la nacionalidad española. Estas regiones son: La Castellana (dos Castillas), La Gallega, La Aragonesa, La Asturiana, La Andaluza, La Extremeña, La Leonesa, La Catalana, La Valenciana, La Murciana, La Vasco-Navarra, La Balear, La Canaria, La Cubana, La Puerto-Riqueña y La Filipina”. (Art.2) (Machado Álvarez 1881).
- 5 “Acta de instalación de la Academia Nacional de Letras Populares. En la villa y corte de Madrid, a catorce de noviembre del año corriente de mil ochocientos ochenta y uno, reunidos los señores abajo firmados en la casa calle de las Infantas, número 42, principal, acordaron constituir una Asociación [...] que lleve por título «Academia Nacional de Letras Populares», a semejanza de la sociedad creada en Inglaterra con el título de Folk-lore. [...] Seguidamente se procedió a nombrar la Comisión organizadora, y fueron elegidos los señores siguientes: D. José María Sbarbi, Presidente; D. Manuel M. Murguía y D. Antonio Moriel, Vicepresidentes; y D. José María Medina y D. Eduardo Sobrino Codesido, Secretarios”. (*El Averiguador Universal*. 15/1/1882, pp. 13-14).

máis tarde, na elección da xunta directiva da nova sociedade, será o encargado de dirixir a revista da nova institución.⁶

O distanciamento entre Murguía e Machado seguramente explica o achegamento de Machado a Emilia Pardo Bazán a partir de 1883⁷ a través dunha correspondencia epistolar que se manterá ata 1885. A dona Emilia non lle interesaba demasiado o folclore nin a literatura popular —tal como ela mesma o recoñece en varias das cartas a Machado⁸— nin sintonizaba cos obxectivos da súa sociedade folclorista. Porén, e a pesar de varias negativas iniciais a presidir a sociedade en Galicia, tal como lle propón Machado, Pardo Bazán acabará aceptando facerse cargo da constitución da sociedade. Cales foron, pois, as razóns para poñerse á fronte da nova sociedade de folclore na Coruña en 1883? Rivalidade con Murguía? Unir forzas con Machado para desbancar a Murguía? Afán de protagonismo da coruñesa? Sen que saibamos as verdadeiras razóns da súa decisión, o caso é que dona Emilia acepta organizar a nova sociedade.

Mi distinguido amigo:

Puesto que la empresa se facilita, esta gran perezosa para todo lo que no sea literatura y chiquillos que cuidar, sacudirá su magna pereza y empezará la campaña. El próximo sábado (no quise el viernes, porque es Día de Inocentes) convocaré a cuantas personas útiles hay por aquí a fin de organizar el Folk-lore Gallego Central, y después veremos de comunicar el impulso a Santiago, Orense, Pontevedra y Lugo y así resultarán 5 secciones, pues aunque Santiago no es capital de provincia, su importancia exige que haya allí una Sección. Daré a V. cuenta del resultado de esta primera sesión y enviaré los Diarios que hablen de ella. (Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado. 27/XII/1883; Deaño 2008, p. 196)

- 6 “En el local de la Sociedad Económica Matritense se ha constituido provisionalmente la Academia nacional de letras populares, procediéndose a la aprobación de los estatutos. La Junta directiva quedó constituida en la forma siguiente: Presidente: D. Víctor Balaguer. Vicepresidentes: D. José María Sbarbi y D. Cesáreo Fernández Duro. Director de la revista: D. Manuel Murguía. [...]”. (*La Época*. 1/II/1882, p. 3).
- 7 “Machado debeu interpretar que a obra se lle ía das mans e que Murguía impoñía os seus criterios. Cesa a relación epistolar entre os dous en 1882 e iso pode explicar a aproximación de Machado a Emilia Pardo Bazán” (Barreiro 2012, p. 630).
- 8 Sobre a correspondencia entre Machado e Emilia Pardo Bazán: Deaño (2008).

FUNDACIÓN

O 29 de decembro de 1883, por iniciativa de Emilia Pardo Bazán e segundo lle escribira a Machado, tivo lugar a inauguración da nova sociedade Folk-Lore Gallego.

ACTA DE LA JUNTA INAUGURAL DEL FOLK-LORE GALLEGO

En la ciudad de la Coruña, a las tres de la tarde del día 29 de Diciembre de 1883, por iniciativa e invitación de la eximia escritora doña Emilia Pardo Bazán, se reunieron en la casa número 11 de la calle de Tabernas, las señoras y señores que a continuación se expresan:

Señoras: Doña Emilia Pardo Bazán, condesa de Pardo Bazán; doña Fanny G. del Adalid; y

Señores: Conde de Pardo Bazán; D. Antonio María de la Iglesia; D. Ricardo Caruncho, director de *El Brigantino*; D. Ramón Segade y Campoamor; D. Valentín García del Busto; D. Ricardo Acevedo, director de *El Clamor de Galicia*; D. Juan Fernández Latorre, director de *La Voz de Galicia*; D. Manuel Barja Cerdeira; D. Francisco María de la Iglesia; D. José Pérez Ballesteros; D. Víctor López Seoane; D. Ramón Pérez Costales; D. Cándido Salinas; Conde de San Juan; D. Juan Lembey; D. José Quiroga; D. José María Montes; D. Narciso Pérez Reoyo; D. Andrés Martínez; D. Fidel Borrajo; D. Antonio Lafuente, director de *Las Noticias*; D. Juan Quiroga, y D. Salvador Golpe. (*El Folk-Lore Gallego* 1886, pp. 11-12)

O poder de convocatoria de dona Emilia conseguiu xuntar personalidades destacadas da cidade en diferentes ámbitos. Alí estaban médicos afeccionados á literatura como Ramón Pérez Costales e Narciso Pérez Reoyo; os activos animadores de actividades culturais irmáns De la Iglesia; catedráticos de instituto con prestixio intelectual como José Pérez Ballesteros e Víctor López Seoane; Juan Lembey, autor de importantes obras sobre agricultura; poetas como José María Montes, avogados como Manuel Barja Cerdeira, o arquiteiro Andrés Martínez Salazar... e os directores dos principais diarios da Coruña para dar conta da reunión e da súa significación.

Nesa reunión, e a proposta de Fernández Latorre, nomeouse unha comisión encargada de redactar o regulamento formada por Ricardo Acevedo, Juan Fernández Latorre, Ramón Pérez Costales e Francisco María de la Iglesia, que elixiron, por unanimidade, a Emilia Pardo Bazán como presidenta.

Poucos días máis tarde, o 1 de febreiro de 1884, tivo lugar unha nova reunión na mesma casa dos condes de Pardo Bazán para proceder á fundación da sociedade Folk-Lore Gallego. No acto pronunciou un discurso a presidenta no que explicou os obxectivos da nova sociedade e o seu propio concepto de folclore.

El *Folk-Lore* no es una sociedad que deba componerse exclusivamente de sabios, de eruditos [...], no es una sociedad que aspira á proteger de un modo especial la poesía ó la literatura. El *Folk-Lore*, por último, no es político, ni religioso, ni revolucionario, ni reaccionario, no tiene color ni bandera, ni más opinión que la de que debe trabajar mucho y desarrollarse y extenderse cuanto le sea posible. [...]

Todas cuantas personas se hallan congregadas en este recinto han oído quejarse, ó se han quejado alguna vez, de que desaparecen las antiguas costumbres, de que los pueblos pierden su fisonomía, su carácter, su tipo propio, igualándose bajo la mano niveladora de la civilización, que borra todo lo tradicional. —Pues bien, el *Folk-Lore* quiere recoger esas tradiciones que se pierden, esas costumbres que se olvidan y esos vestigios de remotas edades que corren el peligro de desaparecer para siempre. Quiere recogerlos, no con el fin de poner otra vez en uso lo que cayó en desuso [...] sino con el de archivarlos, evitar su total desaparición, conservar su memoria y formar con ellos, por decirlo así, un museo universal, donde puedan estudiar los doctos la historia completa del pasado. (*El Folk-Lore Gallego* 1886, pp. 6-7)



Emilia Pardo Bazán
(1875-1885) RAG

Tras rematar o seu discurso, asegurando que “cualquiera de las personas que en Galicia se han consagrado al estudio de la tradición y ciencia genuina del país sería más digna y estaría más autorizada que yo para ocupar este puesto”, os asistentes ao acto procederon a elixir a xunta directiva, que quedou formada da seguinte forma: presidenta, Emilia Pardo Bazán; vicepresidente, Ramón Pérez Costales; secretario, Salvador Golpe; vicesecretario, Ramón Segade Campoamor; contador, Narciso Pérez Reoyo; tesoureiro, Antonio María de la Iglesia; arquivero-bibliotecario, Juan de la Osa; vogais: José Pérez Ballesteros, Cándido Salinas, Francisco María de la Iglesia e Víctor López Seoane.

Das palabras de dona Emilia dedúcese que non se precisaban grandes coñecementos para formar parte da sociedade. “Es más bien una labor de buena voluntad. Dadas las múltiples facetas del material a conservar, desde el objeto arqueológico hasta el refrán o la receta culinaria, prácticamente todos pueden colaborar en esta empresa” (Faus 2003, p. 273). Esta variedade de material a recoller obrigaba a organizar a sociedade en varias seccións nas que eruditos, literatos, científicos e artistas achegasen as súas investigacións.

Emilia Pardo Bazán quedou moi satisfeita do éxito da súa iniciativa segundo lle contou a Machado nunha carta datada o 11 de febreiro de 1884.

La sesión inaugural estuvo muy lucida y brillante; asistieron lindas señoritas, elegantes señoras, títulos, comerciantes, sacerdotes, profesores, artistas, poetas, periodistas, boticarios, maestros de instrucción primaria, demagogos y carcundas: de todo, pero de todo bueno y escogido. Realmente el golpe de vista del salón era hermoso. Estaban también las autoridades civiles y militares y hasta no sé si el juez del distrito. (Deaño 2008, p. 199)

ACTIVIDADES

Elaborado o regulamento e coa xunta directiva formada, a nova sociedade comezou a funcionar. Recibe os primeiros exemplares, enviados por Machado, para a biblioteca e deseñan as primeiras actividades. Co obxectivo de recadar fondos, dona Emilia propón “una idea eminentemente femenina y muy poco científica, a saber, dar bailes. Los bailes serán elegantes y de convite y suscripción, con lo cual todo el mundo se despeditará por ir a ellos, y veremos si este medio nos produce fondos”.⁹ O baile celebrouse o 21 de abril de 1884 nos salóns cedidos pola Deputación e, para poder contar coa maior concorrencia posible, a xunta directiva acordou que fose un “baile de confianza y no de rigurosa etiqueta, como en un principio se dijo”.¹⁰ Non sabemos o éxito nin a recadación e non temos noticia de que se repetise este tipo de actos.

9 Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 25/II/1884 (Deaño 2008, p. 200).

10 *La Voz de Galicia*. 13/IV/1884, p. 2.

Coa finalidade de ampliar o radio de acción da sociedade noméanse novos membros¹¹ e tratan de que se organicen sociedades similares noutros puntos de Galicia¹² e mesmo fóra dela.¹³

Sabemos de varias actividades realizadas ao longo de 1884 por membros do Folk-Lore: participación nos certames literarios celebrados na Coruña e Pontevedra, nos que obtiveron recoñecemento as obras de José Pérez Ballesteros (*Refra-neros* e as primeiras entregas do *Cancionero Popular Gallego*); a publicación de varios artigos de temática folclórica —entre eles algúns da propia Emilia Pardo Bazán (1884)— na *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*; a elaboración dun amplo *Cuestionario*; obras de acondicionamento nas dependencias cedidas polo Consulado; inicio da formación da biblioteca¹⁴ e do museo.¹⁵ Ademais, pecharon o exercicio económico cun amplo superávit.¹⁶

José Pérez Ballesteros era o membro da sociedade que máis se dedicara, con anterioridade á fundación do Folk-Lore, á recollida de materiais, de aí que ofrecese o seu traballo e por esa razón puideron publicarse rapidamente os tres volumes do *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de La Coruña*,¹⁷ o traballo máis completo publicado ata ese momento en Galicia. Machado pídelle a Emilia Pardo Bazán que redacte un prólogo para o *Cancionero*, pero dona Emilia

11 Nomeamento de novos socios: Emilio Villelga, director de *Galicia Católica* e Marcial Valladares Núñez, autor do *Diccionario Gallego*. (*La Voz de Galicia*. 20/IV/1884, p. 1).

12 “Dícese que en breve se organizará en Lugo la sección correspondiente del Folk-Lore gallego, y se añade que la sociedad ha hecho varios nombramientos y que tiene ya designado su representante en aquella ciudad”. (*La Voz de Galicia*. 26/IV/1884, p. 1).

13 “Ingenuamente, la escritora cree que con actividades como ésta se podía conjurar el peligro del regionalismo gallego y otro tanto podía hacerse con el catalán. Por ello no vacila en proponer a sus buenos amigos catalanes Narciso Oller y José Yxart, la creación en su tierra de una sociedad folclórica semejante a la gallega” (Faus 2003, p. 275).

14 A biblioteca estaba formada, basicamente, por donativos dos propios membros da sociedade: Emilia Pardo Bazán, Fanny Garrido, Francisco de la Iglesia, Narciso Pérez Reoyo, Andrés Martínez Salazar, José Pérez Ballesteros, Juan Nepomuceno Jaspe, Manuel Rúa Figueroa, Genaro Joaquín Calvo, Juan de la Osa Guerrero, Valentín Lamas Carvajal, Cándido Salinas, Ramón Pérez Costales, Víctor López Seoane, Salvador Golpe (*El Folk-Lore Gallego* 1886, p. 27).

15 Á falta dun museo na cidade, entregouse a este incipiente museo: “la lápida encontrada hace algunos días en los desmontes del Caramanchón ha sido entregada a la sociedad «Folk-Lore Gallego», en tanto que se habilita un museo de antigüedades en esta ciudad” (*La Voz de Galicia*. 25/XI/1884, p. 3). O museo comezaba a formarse e, de momento, non contaba mais que cun “hermoso cuadro al óleo que representa el cementerio de la ciudad de Vigo, regalo de su autor Beruete, y dos inscripciones sepulcrales, hallada la una en el desmonte del Caramanchón y la otra cerca de la capilla del Buen Suceso” (*El Folk-Lore Gallego* 1886, p. 28).

16 “Lo que está más floreciente es la parte económica de la Sociedad, que cuenta, sin pasivo alguno, una existencia en caja de 3.823,25 reales con que atender a sucesivas necesidades, después de haber pagado la cantidad de 5 393, 75” (*El Folk-Lore Gallego* 1886, p. 28).

17 Os tres volumes do *Cancionero* foron publicados nos números VII (1885), VIII e IX (1886) da *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*.



estaba ocupada cunha novela que debía rematar e, ademais, non se consideraba a máis apropiada polo seu descoñecemento das cuestións folclóricas.¹⁸ Machado insiste, pero dona Emilia mantén a negativa¹⁹ suxerindo (con gran reserva) que fose Murguía o autor.²⁰

O *Cuestionario*, redactado por Cándido Salinas e os irmáns De la Iglesia, constaba de 445 preguntas que se referían aos seguintes aspectos: Galicia e os seus habitantes (1-66), o idioma e a literatura tradicional (67-113), os costumes (114-150), as festas e o calendario popular (151-207), as crenzas e as supersticións (208-272), o traballo e as artes do pobo (273-314), os coñecementos do fogar e a ciencia do vulgo (315-382) e o mar (383-445). Todas estas cuestións publicáronse nun folleto de 62 páxinas (Salinas, De la Iglesia e De la Iglesia 1885). A intención era que distintas persoas e institucións se prestasen a colaborar na posta en práctica total ou parcial da consulta en localidades diferentes, incluído o Concello da Coruña.²¹ Durante a visita que Emilia Pardo Bazán realizou a París, e na que

18 “En mi carta anterior le decía a V. que dispusiese de los materiales que aquí pudiesen recogerse: en cuanto a trabajo escrito por mí, no puedo hacer el mismo ofrecimiento, porque tengo en el telar una novela que he de acabar antes del otoño [...]. Además le vuelvo a declarar humildemente que si por mi posición y sexo sirvo algo para organizar, no entiendo palabra de cosas de mi país y un trabajo de Folk-Lore hecho por mí echaría de seguro a pique mi pequeñísima honra literaria. No sé nada de esto regional”. Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 10/V/1884 (Deaño 2008, p. 205).

19 “Ese prólogo, créalo V., es tarea superior a mis fuerzas: yo saldría peor que V. del apuro, porque a mí, que vivo aquí y tengo obligación de dominar los usos y costumbres de la tierra en que vivo, me exigirían mucho más. Como a mí no me ha gustado nunca con extremo la literatura popular y menos la regional, sé poquísimo de ella: yo soy una folklorista por casualidad y una erudita por afición”. Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 6/XI/1884 (Deaño 2008, p. 219).

20 “Para el Cancionero vendría bien una Introducción o Prefacio de Murguía; pero quien cuenta con ese hombre. Querría seguramente que le fuesen a sacar bajo palio”. Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 8/V/1884 (Deaño 2008, p. 204).

21 *La Voz de Galicia*. 31/I/1885, p. 3.

entrou en contacto con folcloristas franceses, o *Cuestionario* foi moi ben acollido e valorado.

No quiero omitir, porque recaen sobre individuos de esta Sociedad y en consecuencia honran a toda ella, las alabanzas que los folk-loristas franceses tributaron al *Cuestionario del Folk-Lore Gallego*, publicado recientemente, y del cual ponderan, sobre todo, el lugar que otorga a dos ciencias importantes y modernas, la antropología y la etnología, que son sin duda alguna a las que más beneficios puede reportar la investigación folk-lórica tomada en su sentido general. En resumen, tengo la satisfacción de decir que el *Cuestionario del Folk-Lore Gallego* ha sido juzgado en Francia el más completo, metódico y científico que hasta hoy ha visto la luz en Europa.²²

As ilusións e a actividade dos primeiros meses non se mantiveron por moito tempo. A primeira xunta xeral anual que debía celebrarse o 1 de febreiro de 1885 tivo que aprazarse por estar ausente a presidenta e porque non asistiu nin o terzo dos socios que marcaba como mínimo quórum o regulamento para poder celebrarse, de modo que houbo que pospoñela ata o 15 de xuño, cando xa regresara da súa viaxe a Francia Emilia Pardo Bazán. Nesa reunión elixiron a xunta directiva, manténdose as mesmas persoas nos mesmos cargos agás Ramón Segade que, por estar ausente, foi substituído no cargo de vicesecretario por Juan Nepomuceno Jaspe. O secretario, Salvador Golpe, leu a Memoria do ano. Ao ano seguinte, xunto a esta Memoria, publicouse un folleto coas actas, discursos e acordos tomados durante os anos 1884 e 1885.

Non temos noticias do Folk-Lore nos seguintes meses de 1885. Cómpre ter en conta que Pardo Bazán pasaba cada vez menos tempo na Coruña e que debeu estar ocupada coa redacción do discurso necrolóxico que a Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos lle encargara para honrar a memoria de Rosalía de Castro, falecida o 15 de xullo de 1885. O acto tivo lugar o 2 de setembro e non foi do gusto de moitos dos admiradores da poeta, especialmente do seu viúvo, Manuel Murguía, que considerou que a oradora rebaixaba os méritos da finada, e, desde ese momento, o que fora falta de simpatía íase converter en encarnizada inimidade.

Nada se sabe do Folk-Lore en 1886 e na prensa hai que agardar ata un ano seguinte para que apareza unha noticia referida ao recibimento que lle fai a Reunión de Artesáns a Pardo Bazán e na que os membros do Folk-Lore lle entregaron

22 Discurso de Emilia Pardo Bazán na reunión celebrada pola Sociedade do Folclore o 15 de xuño de 1885 (*El Folk-Lore Gallego* 1886, p. 20).

á súa autora un exemplar de *La Revolución y la novela en Rusia* publicado ese mesmo ano en Madrid, un libro “encuadernado en cuero de Rusia con primorosas cantoneras de oro [...] una obra que no se haría mejor en París”, cunha dedicatoria na súa cuberta: “El Folk-Lore Gallego a su Presidenta Doña Emilia Pardo Bazán”.²³ Pouco máis sabemos de 1887, ano en que as ausencias da Coruña da presidenta da sociedade impiden a celebración de reunións²⁴ e no que deben desaloxar os locais cedidos no Consulado porque neles se vai instalar a Escola de Comercio.²⁵

En 1888 parece que a sociedade revive a través da convocatoria dun certame, cuxas bases publica na prensa, a celebrar no ano seguinte coincidindo coas festas do terceiro centenario de María Pita. Tratábase dun certame diferente dos usuais, pois os temas propostos estaban directamente relacionados co cuestionario do folclore elaborado pola sociedade e debían responder a estes dous ámbitos: os costumes e as crenzas e supersticións de Galicia. Os convocantes remitían a concreción das investigacións aos capítulos 3 e 5 do cuestionario publicado en 1885 e, aínda que os traballos non tiñan que responder a todas as cuestións dos citados capítulos, si deberían tratar algúns deles de forma ampla e ben documentada. A extensión mínima debía alcanzar as 200 páxinas e os dous gañadores terían un premio de 1000 pesetas, aínda que o premio podería deixarse deserto. Os traballos, identificados cun lema, debían ser enviados ao domicilio do secretario Salvador Golpe e ir acompañados dun sobre lacrado co mesmo lema fóra, e dentro o nome e localización do autor.²⁶

As festas de María Pita de 1888 aprazáronse ata o ano seguinte e con elas tamén o certame do Folk-Lore Gallego. En abril de 1889 a xunta directiva volveu publicar as bases para esa ampliación do prazo, coa novidade de que tamén se podían presentar os traballos en lingua portuguesa.²⁷ Pero nada máis se sabe deste certame nin doutras actividades da sociedade ata a convocatoria dunha nova xunta directiva para o 9



Emilia Pardo Bazán
(1888-1890) RAG

23 *La Voz de Galicia*. 7/VI/1887, p. 2.

24 “La junta general de 1887 de *El Folk-Lore Gallego* no podrá verificarse hasta el mes de octubre próximo, a causa de las ocupaciones de la señora Presidente y de la actual dispersión veraniega de varios individuos de la junta directiva” (*La Voz de Galicia*. 6/VIII/1887, p. 3).

25 *La Voz de Galicia*. 7/IX/1887, p. 3.

26 *Programa del Certamen que abre la Sociedad del Folk-Lore Gallego para el próximo año de 1889*. Esta convocatoria e as bases están asinadas por Emilia Pardo Bazán como presidenta e Salvador Golpe como secretario o 21 de xullo de 1888 (*La Voz de Galicia*. 7/VIII/1888, p. 1).

27 *La Voz de Galicia*. 30/IV/1889, p. 1.

de outubro de 1890 na casa da presidenta “a fin de tratar asuntos de gran interés para la asociación”.²⁸

DIFICULTADES E REFUNDACIÓN

Na prensa deixan de aparecer noticias referidas ao Folk-Lore Gallego entre 1890 e 1894 seguramente debido á inactividade da institución. Da anterior reunión de outubro nada recolleu a prensa nin se conserva documentación, pero non se debeu chegar a acordos importantes a vulgar pola práctica desaparición da actividade da asociación nos seguintes anos.

Entre as razóns deste fracaso cómpre sinalar tanto o afastamento da presidenta —que residía case todo o ano en Madrid desde 1890— coma o seu desinterese polos temas folclóricos e a dedicación a outros temas e actividades literarias que lle proporcionaban máis satisfacción,²⁹ que a levaron a abandonar as ocupacións que comportaba a presidencia de Folk-Lore Gallego. Sen a súa presenza, a entidade foi esmorecendo. Pero tamén é necesario ter en conta a heteroxénea composición dos membros da asociación e o escaso ou nulo interese de moitos deles nos temas nos que debía traballar Folk-Lore Gallego. Este inconveniente xa o advertía dona Emilia ao pouco de ser fundada a sociedade, pois incluso para algún dos membros máis animosos, caso de Pérez Costales, o folclore non era o tema preferido das súas afeccións e, ademais,



Ramón Pérez Costales
(1890-1900) RAG

contaba con pouco tempo para a recollida de datos debido ás súas actividades profesionais.³⁰ Unicamente Pérez Ballesteros, que xa levaba anos recompilando o

28 *La Voz de Galicia*. 9/X/1890, p. 2.

29 Nos anos que corresponden á existencia do Folk-Lore e da futura Academia Gallega, Pardo Bazán publica obras fundamentais na súa produción literaria: *La Tribuna* (1882), *El cisne de Vilamorta* (1884), *Los pazos de Ulloa* (1886), *La madre naturaleza* (1887), *Insolación* (1889), *Morriña* (1889), *La piedra angular* (1891), *Doña Milagros* (1894), *Memorias de un solterón* (1896).

30 “El Sr. Costales no me sorprende que se manifieste un poco tardío en responder y trabajar; es persona ocupadísima y que apenas puede contar con algún momento libre. Sé que su intención es excelente, pero a veces el deseo y la potencia no andan conformes”. Carta de Emilia Pardo Bazán a Antonio Machado, 6/VII/1884. “No creo que el Sr. Costales ni el Sr. Seoane hagan libros para el Folk-Lore. Están embelesados, entretenidos siempre y sin un minuto de sobra. De todos modos, yo no desmayo en alentarles”. Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 6/XI/1884 (Deaño 2008, pp. 21 e 219).

cancioneiro galego, aproveitou a ocasión para que a súa colaboración lle resultase beneficiosa para poder publicalo. Talvez haxa que considerar tamén entre as razóns da inactividade da asociación un excesivo presidencialismo e unha carga de traballo que non podía asumir soa a presidenta, situación da que xa se queixaba nos seus inicios, pola escasa colaboración dalgún dos membros da xunta directiva.³¹

Ante esta situación de inactividade, os membros da xunta directiva presentes na Coruña mantiveron unha reunión para decidir sobre o futuro da asociación. Mediante unha circular comunicaron á prensa a súa situación.

EL FOLK-LORE GALLEGO

Una circular importante

Paralizadas las tareas de la sociedad denominada *Folk-lore gallego*, desde la ausencia de su activo y dignísimo presidente D^a Emilia Pardo Bazán, necesita de una vez fijar su situación y declarar si todavía conserva vitalidad bastante para continuar los fructuosos trabajos por ella iniciados, o si debe considerarse desahuciada y disolverse. Mermada su Junta directiva por la muerte, que arrebató en poco tiempo a varios de sus más importantes miembros, no pueden los que aun quedan, tomar acuerdos; ni tampoco podrían, aunque aquellos vivieran, decidir legalmente en asuntos referentes a la vida económica de la sociedad. De suerte que la Junta directiva siente la necesidad ineludible, no solo de renovar sus poderes convocando a una junta general, sino principalmente de consultar la opinión de todos los socios, que aún se consideren con derecho a pertenecer a la asociación *folklórica* de Galicia, sobre si ésta debe continuar, o si debe considerarse definitivamente disuelta, y en este último caso, sobre la inversión que habrá de darse a los fondos sociales que se conservan depositados en la sucursal del Banco de España en La Coruña.

Con este fin convocamos a todos los individuos que aun pertenezcan a la asociación a una junta general que se realizará, si hubiera número reglamentario, el día 15 de febrero próximo a las cuatro de la tarde en la casa número 12 de la calle de Teresa Herrera, rogando a todos la puntual asistencia.

La Coruña, 1 de febrero de 1894. El vicepresidente, Ramón Pérez Costales. El secretario, Salvador Golpe. (*La Voz de Galicia*. 1/II/1894, p. 3)

31 “Pero, iay, amigo mío! Lo terrible, lo difícil es espolear a este Secretario para que despache los nombramientos de Socios de mérito. Este Secretario, a mí, me fríe la sangre; con que, a V... le causarí una apoplejía fulminante. Y cuenta que es pura indolencia, pues á fin de librarle del trabajo material, le hemos puesto escribiente. Es cosa que raya en lo inexplicable ya su descuido. Y lo que es yo, ¿cómo he de encargarme de eso? Si no me ayudan todos algo, imposible”. Carta de E. Pardo Bazán a A. Machado, 10/X/1884 (Deaño 2008, p. 215).

Como se pode ver, a situación era de completa inactividade e urxía tomar unha decisión definitiva. En varios periódicos de Galicia, polas mesmas datas, publicáronse artigos arredor da necesidade de establecer en Galicia unha Academia, un tema longamente debatido e de antiga solicitude e necesidade. Poucos días despois da publicación da citada circular, asinada por “Un estudante”, aparecía na prensa unha nova demanda para que se fundase unha Academia “emanada de personas doctas, de buena voluntad y amantes de su país [...] que usando de su autoridad e influencia obtenga de las corporaciones provinciales y municipales de Galicia recursos suficientes para poder emprender y terminar aquellas obras que, por su magnitud e importancia, no estén al alcance de la particular iniciativa”. E o anónimo autor concluía cunha “suxestión /solución” para Folk-Lore Gallego.

Ahora que, según noticias de la prensa, se trata de la disolución de la sociedad Folk-lore gallego, nadie como sus socios pueden crear con mayores facilidades la institución aludida. Bástales con cambiar el título y redactar unas bases y un reglamento para constituir la *Academia gallega*; pero sobre bases amplísimas, comprensivas así de lo referente a la Historia, Literatura y Artes, como a las Ciencias, y aplicando todos los conocimientos generales a modo de ser de la región. De esta suerte los estudios folklóricos quedarían también incluidos entre los que la Academia persiga.

Es seguro que todos los gallegos ilustrados y amantes de su patria apoyarían este noble idea y contribuirían, en la medida de sus fuerzas, a su realización y a la mayor prosperidad de la Academia.

La sociedad Folk-lore gallego, que tanto y con tan buen éxito ha trabajado durante el corto espacio de tiempo que estuvo en condiciones para ello, no se disolverá con honra, si no funda la tan necesaria cuanto deseada *Academia gallega*. (*La Voz de Galicia*. 10/II/1894, p. 1)

Consérvanse uns borradores de propostas de socios do Folklore na mesma liña.³² Descoñecemos ata que punto as ideas dos socios e o apoio expresado nalgúns periódicos³³ determinaron a decisión dos membros de Folk-Lore Gallego, ou

32 Os manuscritos non están asinados pero coinciden plenamente co expresado polo autor do citado artigo engadindo unicamente que os fondos do Folklore se destinasen aos gastos que orixinase a fundación da Academia e que os fundadores do Folklore pasaban a ser automaticamente fundadores da Academia (RAG. Arquivo, E-116, 3, 3, 2-9).

33 “Nosotros la vemos con simpatía y la juzgamos plausible y merecedora de acogida. Préstele su atención la prensa regional, estúdiela, conságlele siquiera una parte del espacio e interés que dedica a otros asuntos de nula significación para Galicia, y procure que la idea de que ahora se hace eco el colega coruñés logre avanzar en su camino y llegue a próspera realización” (*El Correo Gallego*. 11/II/1894, p. 2).

se foi unha manobra de Pardo Bazán servíndose da prensa,³⁴ pero cando xa parecía que estaba morta e sepultada, o 25 de febreiro de 1894 a sociedade reaparece refundada nunha nova entidade: Academia Gallega.

A ACADEMIA GALLEGA

PRIMEIROS PASOS. FOLK-LORE GALLEGO REFÚNDASE EN ACADEMIA GALLEGA

A determinación de refundar Folk-Lore en Academia tomouse na asemblea de socios celebrada o 25 de febreiro de 1894.

En la ciudad de la Coruña a veinticinco de febrero de mil ochocientos noventa y cuatro. Reunidos, previa convocatoria en los periódicos de Galicia, a las cuatro de la tarde de este día, en la casa número 12 de la calle de Teresa Herrera los señores D. Ramón Pérez Costales, Vicepresidente, D. José Pérez Ballesteros, D. Andrés Martínez Salazar, D. Víctor López Seoane, D. Francisco de la Iglesia, D. Juan Nepomuceno Jaspe, D. Modesto Castilla, D. Juan Golpe Varela y D. Salvador Golpe Varela, Secretario, todos individuos de la sociedad denominada *Folk-lore Gallego*, el Sr. D. Ramón Pérez Costales, encargado de la presidencia, por hallarse alejada de esta ciudad la presidente señora Doña Emilia Pardo Bazán, manifestó a los allí reunidos que en conformidad al Reglamento podían los presentes tomar acuerdos a pesar del escaso número por ser esta la segunda convocatoria. Y habiéndose acordado así, por el Secretario Sr. Golpe, se dio cuenta del objeto que motivaba la reunión, el cual no era otro, según en la convocatoria se expresaba, que el de resolver si la sociedad, mermada por el fallecimiento de muchos de sus individuos de la Junta Directiva, la ausencia de otros y la dificultad de reunirse, en los más, para tomar acuerdos, sobre todo después del largo período de tiempo transcurrido desde la anterior sesión, debía la sociedad disolverse o reorganizarse con los elementos todavía existentes y otros que quisieran venir a formar parte de ella.

Sometido este punto por el Sr. Presidente a la deliberación de los señores folk-loristas asistentes al acto, se presentó, suscrita por algunos, la proposición que sigue:

34 “Antes de desaparecer definitivamente a Sociedade do Folk-Lore Gallego, aínda dona Emilia intentou unha hábil operación: reconvertela en Academia Galega. No ano 1894 Pérez Costales, Pardo Bazán e algúns outros membros prepararon a opinión pública (ao que se prestaron compracidamente os xornais da Coruña) para que demandase a constitución dunha Academia Galega” (Barreiro 2012, p. 635).

“En virtud del fallecimiento de varios de sus socios, la ausencia de su Presidente y de que los estudios folk-lóricos gallegos no parece que basten por sí solos a sostener una sociedad dedicada exclusivamente a su fomento y cultura; los socios que suscriben tienen el honor de proponer a la Junta General lo siguiente:

- 1º. Que la sociedad *Folk-Lore Gallego* cambie su título por el de *Academia Gallega* quedando aquella refundida en esta.
 - 2º. Que el fin principal del nuevo instituto sea el fomento y cultura de las ciencias, la literatura y el arte en Galicia en sus múltiples manifestaciones.
 - 3º. Que antes de disolverse la sociedad *Folk-lore Gallego* sean retirados de la sucursal del Banco de España, en esta capital, los fondos pertenecientes a la misma.
 - 4º. Que estos fondos se apliquen a sufragar los gastos que originen los trabajos preliminares a la fundación de la *Academia Gallega*, a la creación de algunos premios y al sostenimiento de una revista, quincenal o mensual, órgano de la Asociación, que en su día se repartirá gratis entre los Sres. socios y en la cual podrán colaborar.
 - 5º. Que los miembros actuales del *Folk-lore* sean desde luego considerados socios fundadores de la *Academia Gallega*.
 - 6º. Que estos acuerdos sean comunicados por medio de carta-circular a los Sres. socios del *Folk-lore* ausentes para su conocimiento y mayor sanción, rogándoles que presten su conformidad y a la vez se sirvan autorizar por escrito a cualquiera de los Sres. socios aquí residentes para que les representen en las reuniones que precedan a los trabajos preliminares que en lo sucesivo se realicen para constituir la *Academia*.
- Y 7º. Que la actual junta Directiva del *Folk-lore*, auxiliada por algunos Sres. socios, sea la encargada de realizar los mencionados trabajos.

José Pérez Ballesteros, Andrés Martínez Salazar, Salvador Golpe Varela” (RAG Archivo, E 116/ 3, 4, 7-8)

A proposición foi discutida e aprobada por unanimidade, pero esta decisión non foi comunicada á prensa ata outubro³⁵ (meses en que se buscaron apoios para a iniciativa e se solicitaron respostas dos socios)³⁶ mediante unha circular

35 *La Voz de Galicia*. 18/X/1894, p. 2; *Eco de Galicia*. 19/X/1894, p. 2; *El Correo Gallego*. 19/X/1894, p. 1.

36 Nas cartas enviadas aos socios ausentes engadían os asinantes da circular: “Cumplimos hoy el, para nosotros, muy grato deber de participar a V. estos acuerdos, y creyendo de todo punto innecesario, dada su reconocida ilustración y amor a Galicia, demostrarle la bondad del ideal que perseguimos, la necesidad de la Asociación que pretendemos fundar, y elogiar y enumerar los bienes que en su creación y buen funcionamiento puedan reportarse a esta región, rogamos a V. se sirva manifestarnos si podemos tener la satisfacción de contarlo en el número de socios de la Academia Gallega” (RAG. Archivo, E-116, 1, 1, 2-3).

que recollía o fundamental da acta e que estaba asinada por Manuel M. Murguía, Ramón Pérez Costales, Eduardo Pondal, Andrés Martínez Salazar, José Pérez Ballesteros, Juan Manuel Paz Novoa, Victorino Novo, Víctor López Seoane e Salvador Golpe. Este último, en calidade de secretario, quedaba como o encargado de inscribir os novos socios. A maioría da prensa recibiu con agrado a decisión.

Era evidente que a situación do Folk-lore precisaba dunha solución, pero o máis habitual en casos similares é disolver a sociedade. Por que tomaron esa decisión tendo en conta o estado xeral do Folk-lore? Que posibilidades reais había de éxito? Non eran conscientes das tensión existentes á hora de tratar de dotar de contido os traballos da nova Academia?³⁷

TENSIÓNS INICIAIS. DISCUSIÓN E APROBACIÓN DO REGULAMENTO

O 13 de novembro de 1894 reuniuse na Librería Regional de Carré Aldao a comisión xestora ou xunta fundadora da Academia Gallega. Deron conta das adhesións recibidas e designaron tres dos seus membros —Murguía, Martínez Salazar e Golpe— para que redactasen o regulamento da nova institución. Para ampliar o número de adhesións decidiron tamén enviar novas circulares a persoas coñecidas nas principais poboacións de Galicia.³⁸

Adelantan los trabajos iniciados para la constitución de la *Academia Gallega*. En la librería del Sr. Carré se reunió la comisión gestora, y en esta reunión se dio cuenta en primer término de las muchas adhesiones recibidas. Pasan de cien. Y se acordó nombrar una comisión compuesta por los señores Murguía, Martínez Salazar y Golpe, para redactar las bases por que se ha de regir la *Academia*. (*El Diario de Galicia*. 16/11/1894, p. 2)

Nos días posteriores seguiron celebrando reunións para perfilar as actuacións a realizar, así como a redacción do novo regulamento. Neste sentido, o gobernador civil dispensou da súa aprobación, aínda que sen validez ata ser aprobado en

37 Unha explicación relaciona a necesidade de revitalizar o *Folk-Lore* para evitar a súa definitiva desaparición: “Para vencer la crisis que ponía en peligro su existencia, tomó como remedio apropiado el cambiar su nombre inicial por el de Academia Gallega, cambio que, como forzoso era que sucediese, no remedió nada, toda vez que con la nueva etiqueta las dificultades continuaron y el entusiasmo e interés de los componentes no se vio por parte alguna, siendo el desenlace aquel que cabía aguardar: la rápida desaparición de tal entidad cuando apenas había nacido” (Villar Ponte 1953, p. 7).

38 *La Voz de Galicia*. 14/XI/1894, p. 2. Entre os destinatarios da circular: Alfredo de la Iglesia en Ferrol; Indalecio Varela Lenzano en Lugo, Salvador Cabeza de León en Santiago; Francisco Portela Pérez en Pontevedra; Vicente Mondedeu Pardo e Benito Fernández Alonso en Ourense; Aureliano J. Pereira en Madrid; e Nicolás Taboada en Vigo.

xunta xeral, xunta na que poderían participar todos os inscritos e se discutiría o modo en que os ausentes exercesen o seu voto por delegación.³⁹

Finalmente, a comisión xestora decidiu convocar asemblea xeral para o domingo 17 de febreiro de 1895 no salón de sesións da Deputación provincial ás 16 horas, coa finalidade de constituír definitivamente a Academia Gallega, discutir e aprobar o proxecto de regulamento e nomear a xunta directiva que presidise a nova institución. Os reunidos eran uns corenta pero, como case todos eles levaban numerosas representacións de académicos ausentes, o número ascendía a case douscentos.⁴⁰ Abriu a sesión Pérez Costales (vicepresidente en ausencia da presidenta, Emilia Pardo Bazán).

Ocupaba la mesa presidencial la comisión gestora compuesta por los Sres. Murguía, Pérez Costales, Pondal, Paz Novoa, Martínez Salazar, Pérez Ballesteros, Novo García, López Seoane y Salvador Golpe como secretario y hallábanse en los escaños los Sres. D. Vicente Carnota, D. José María Riguera, D. Ramón Faginas, D. Juan Golpe, D. Vicente Cid Osorio, D. Emilio Fernández Deus, D. Ignacio Pardo González, D. Pedro Seoane, D. Ramón Cerviño, D. Galo Salinas. D. Eugenio Carré, D. Eladio Rodríguez González, D. Ventura García Rivera, D. José L. Pereira, D. Evaristo Martelo, D. Maximiliano Abelenda, D. Anselmo Pravio, D. Modesto Castilla, D. José Rodríguez Martínez, D. Isidoro Brocos, D. Alejandro Berea, D. Ricardo Caruncho, D. José González Jiménez, D. Daniel Pérez Vizcaíno, D. Manuel Chaves, D. José Ruiz Blanco, D. Jesús Rodríguez López y otros cinco más cuyos nombres no recordamos. (*La Voz de Galicia*, 19/II/1895, p. 2)

Abriu a sesión o presidente Pérez Costales cun discurso no que, ademais de dar conta das xestións realizadas para fundar a nova institución, sinalaba os problemas de fondo que coñecía ben e que se poden deducir de frases como as que seguen:

Recelan algunos, para prestarnos su concurso, que en esta Academia va a encarnarse el regionalismo gallego y yo he de decir muy claro y muy alto que nada menos cierto que tal aserto. Aquí caben los gallegos de buena voluntad; los que

39 A maioría dos asistentes defendía un máximo de tres delegacións de membros ausentes por cada un dos presentes (*La Voz de Galicia*. 18/I/1895, p. 2).

40 Consérvanse 184 circulares de aceptación no momento da inauguración (RAG. Arquivo, Fondo *Academia Gallega* (1894-1895). Caixa 116, 3-1).

son regionalistas y los que no lo son, en el sentido estricto de la palabra y hasta los que no son gallegos, pero que aman a Galicia, como yo, sin serlo, la amo.⁴¹

Tras o discurso, o secretario deu lectura ao proxecto de regulamento e abriuse a discusión dos seus artigos. Cando se chegou ao nº 22, debido ao avanzado da hora, suspendeuse o acto para continualo ao día seguinte pola tarde. Na segunda sesión xa non había tantos socios e mesmo faltaron algúns da comisión xestora, caso de Murguía, Paz Novoa e López Seoane e, ademais, o ton das discusións foi en aumento.⁴²

Segundo o regulamento aprobado, a Academia Gallega organízase en tres seccións: Ciencias, Letras e Artes en todas as súas manifestacións, e tamén conta cunha sección especial dedicada ao folclore. Non se recolle a intención de establecer unha normativa do idioma nin tampouco a creación dun dicionario, peticións moi demandadas na prensa desde había moito tempo. Unicamente o artigo 12 recolle que



RAG. Arquivo (E 116/3.2)

“todos los académicos están obligados a trabajar constantemente, según sus gustos y facultades, por el enaltecimiento de la lengua, ciencias, artes e industrias de Galicia y por todo cuanto redunde en beneficio de su progreso moral, social y material”.⁴³ A sede da institución queda establecida na Coruña e para formar parte da xunta directiva é necesario residir nesta cidade. A xunta directiva exercerá funcións bienais, convocará certames literarios, artísticos e científicos, editará obras de interese, publicará unha revista que repartirá gratis entre os socios e funcionará coas cotas achegadas polos socios.

41 Recollido en “La Academia Gallega” (*La Tierra Gallega*. 19/V/1895, p. 2). O anónimo autor do artigo (O propio Curros Enríquez, director da revista habaneira?) continuaba analizando a situación: “¿Para qué cansarnos en investigar más? Cuando el señor Costales hizo semejante declaración es que lo creyó necesario, es que, como suele decirse, veía más de fondo y era preciso calmar las susceptibilidades caciquiles de *montescos* y *capuletos* que creían posible que una Academia de la lengua se convirtiese en un club político contrario a cualquiera de esos bandos”.

42 “Con un calor no sospechado, empeñáronse debates atinentes a la discusión del articulado del Reglamento, y aun cuando en la primera parte de la sesión del 17 hubo disparidad de apreciaciones, al siguiente día corrientes de patriotismo y transigencia unieron los distintos pareceres y el reglamento fue aprobado con las enmiendas discutidas, dando amplia autorización a la Comisión Gestora para que oportunamente convoque a nueva Junta general, de la que saldrá el nombramiento de la Directiva” (*La Tierra Gallega*. 17/III/1895, p. 4).

43 RAG. Arquivo, fondo *Academia Gallega* (1894-1895). Caixa 116, 3-2.

“Para Pascua o tal vez después de dicha fecha, volverá a reunirse la Academia para constituirse definitivamente”.⁴⁴

Entre os asuntos debatidos, varios suscitados polos rexionalistas: a cuestión da lingua que debía falarse na Academia —castelán ou galego— e tamén nos artigos da futura revista; a mesma denominación —Academia— por considerala termo castelán. Foi obxecto de longo debate a cuestión de se os socios que contaban con representacións doutros socios ausentes podían ou non usar tantos votos como representacións tivesen. Por maioría aprobouse o emprego das dúas linguas, a denominación *Academia* e que os ausentes, en lugar de estar representados, enviasen o seu voto por escrito ao secretario en todos aqueles asuntos que, previamente, lles fosen comunicados. Este último acordo imposibilitou a elección da nova xunta directiva, debendo aprazala ata que se organizase o do voto por correo.⁴⁵ A prensa tamén tomou partido a favor dun ou doutro *bando*, imposibilitando o entendemento.⁴⁶

La Unión Gallega dedícanos un largo suelto para justificarse de lo que dijo respecto a la *Academia Gallega*; no era necesario. Con nosotros estaba ya justificada. [...] Nos dice que *no hay polémica*; por nosotros que no la haya; pero que conste que preferimos ver la Academia muerta a que nazca enteca y raquítica. [...]

¿Que no ha cometido *La Unión Gallega* extralimitación alguna al dar cuenta de la segunda sesión celebrada por la *Academia*!... ¿Quiere decirnos el diario de la noche si fue prudente dar publicidad a las divisiones surgidas en la primera sesión? ¿Quiere decirnos si era prudente hacer público lo que todos los periódicos locales, por unanimidad, habían callado? ¿Quiere decirnos si su regionalismo consiste en ahondar las divergencias de los gallegos? [...]

Nosotros queríamos que la *Academia* fuese de Galicia y para Galicia, y no que se convirtiese en escabel para satisfacer vanidades más o menos justas y ambiciones más o menos personalísimas. (*La Mañana*. 21/II/1895, p. 1)

44 *El Correo Gallego*. 21/II/1895, p. 1.

45 “Propuso la mesa si se procedía a elección de la Junta directiva. Por unanimidad se acordó que a tenor de lo acordado en la enmienda referida se suspendiese esta elección, a fin de que en ella puedan también tomar parte por escrito todos los señores académicos que no puedan asistir a la reunión. Y con esto se dio por terminado este acto que debe registrarse como uno de los más importantes para los intereses de nuestra región” (*El Diario de Galicia*. 19/II/1895, p. 2).

46 *La Unión Gallega* foi quen fixo máis referencia aos problemas internos, pero sen concretar o sucedido, e foi acusado polos demais de contribuír ao fracaso da Academia, xurdindo un forte enfrontamento entre este xornal e *La Mañana*, que intercambiaron artigos acusatorios.

Los trabajos de dicho proyecto se hicieron con un exclusivismo que delata la mano que los guiaba.

Sin embargo, fue necesario darles cierta amplitud y en la primera reunión que se celebró en La Coruña para tratar de tan elevada y patriótica idea, surgieron disidencias tales que en la segunda brillaron por su ausencia muchas personas cuyos nombres figuraban de los primeros en la anterior.

El alcance de dichas disidencias no podemos apreciarlo porque los periodistas de la capital convinieron, en honor a la idea, que no traslucieran al público, pero como no hay secreto donde hay más de dos personas, las diferencias fueron conocidas en todos sus detalles y dos periódicos de la capital se dirigen frases que denotan que el pensamiento ha fracasado. [...]

A la segunda sesión «La Mañana» (Murguía y compañía) y «La Unión» (Golpe, Costeles, etc.) se tiraron los trastos a la cabeza.

Ya nos parecía a nosotros empresa magna la de la «Academia».

Unir gallegos dentro de Galicia.

Y gallegos como Murguía!⁴⁷

As liortas provocaron a renuncia de Murguía a ser membro da comisión xes-tora e a anunciar que non ocuparía ningún cargo na futura xunta directiva, aínda que seguía sendo membro da Academia.⁴⁸

Para preparar a asemblea do 31 de marzo tiveron lugar varias reunións da xes-tora e, con data do 15 de marzo, dirixiulles aos socios de fóra da Coruña unha circular para organizar o voto por correo.

Conforme el acuerdo tomado en junta general celebrada el 17 del próximo pasado febrero, tenemos el honor de dirigirnos a usted para que se digne remitirnos bajo sobres cerrados, y sin distintivo alguno y con solo la indicación de «para Directiva», «para tal sección», y dentro de otro dirigido al presidente de la *Comisión Gestora*, las candidaturas con los nombres de las personas que han

47 E remataba o artigo: “Lo sentimos porque, después de todo, Murguía es, como estilista, una joya de Galicia, pero una joya engarzada en un anillo de venenosa aleación” (*Gaceta de Galicia*. 22/II/1895, p. 2).

48 En carta do 5/III/1895 dirixida ao presidente Pérez Costales, Murguía presentoulle a súa “renuncia del cargo de vocal de dicha junta, cargo que con tanta fe como íntima satisfacción había aceptado y que hoy con harto sentimiento me veo imposibilitado de seguir desempeñando. Al propio tiempo me permito rogarle, se sirva enterar a sus dignos compañeros, que no por eso me niego a formar parte de la Academia, porque mi amor al país está muy por encima de todo género de miserias y pequeñeces, siquiera sea mi resolución inquebrantable la de no aceptar cargo alguno en la Directiva que va a ser elegida, lo digo así para evitar los inconvenientes y molestias que pudieran resultar, caso de que algunos amigos me honrasen con sus sufragios, que no por muy agradecidos, dejarían de ser inútiles para el caso” (RAG. Archivo, E-116, 4, 27-28).

de formar, durante los dos primeros años que previene el Reglamento, la Directiva de la ACADEMIA GALLEGA y las de las secciones. [...]

Aparte de las candidaturas, sin firma para mayor garantía del secreto, puede U. indicar el grupo o grupos a que desea pertenecer. [...]

Llenado este requisito, habrá quedado sólida y definitivamente constituida la ACADEMIA y la *Comisión Gestora* no tendrá más que tributar gracias a los buenos gallegos que, como V., han contribuido al mejor éxito de nuestras operaciones, y retirarse tranquila y satisfechas con la conciencia del deber cumplido. La nueva Junta se realizará el domingo 31 del corriente mes [marzo], y antes de esa fecha esperamos tener en nuestro poder las candidaturas y la declaración que le rogamos⁴⁹.

A prensa recolleu algunha posible candidatura que se estaba organizando.⁵⁰

En Lugo parece que domina el pensamiento de otorgar a los siguientes señores los sufragios de los asociados: *Para la Junta directiva*: Presidente, D. Manuel Murguía; vicepresidente, D. José Pérez Ballesteros; tesorero, D. Manuel Bermúdez (banquero); contador, D. José Soto González (comerciante); secretario, D. Salvador Golpe Varela; vicesecretario, D. Eladio Rodríguez González; archivero-bibliotecario, D. Andrés Martínez Salazar; vocales, D. Vicente Cid Osorio, D. Vicente Carnota, D. Ricardo Caruncho, D. Eugenio Carré.

Para la sección Folk-Lore: Presidente, D. Ramón Pérez Costales; secretario, D. Victorino Novo García.

Letras: Presidente, D. Eduardo Pondal; secretario, D. Manuel Casás Fernández. *Ciencias*: Presidente, D. Juan Manuel Paz Novoa; secretario, D. Víctor López Seoane.

Artes: Presidente, D. Isidoro Brocos (escultor); secretario, D. Manuel R. Chaves (músico).⁵¹

49 RAG. Arquivo. E-116, 1, 1, 1; *Revista gallega*, 24/III/1895, p. 1; *Boletín Bibliográfico de la Librería Gallega*. 23/III/1895, p. 7; *El Anunciador*, 26/III/1895, p. 1; *El Diario de Galicia*. 27/III/1895, p. 1.

50 Desde fóra de Galicia imaxinábase unha nova directiva que superase personalismos, formada por "Presidentes honorarios D^a Emilia Pardo Bazán, ex-presidente del *Folk-Lore* base de la actual *Academia*, D. Manuel Murguía, D. Manuel Curros Enríquez y tal vez algún otro. Lo que ahora hace falta es actividad y elevación de miras, abstracción absoluta de personalismos y mucha tolerancia y paciencia para sofocar cualquier intentona de destrucción que causaría nuestro total descrédito" (*La Tierra Gallega*. 17/III/1895, p. 4).

51 Toman a noticia do diario lucense *Correo de Galicia* os diarios coruñeses *La Voz de Galicia* (27/III/1895, p. 1) e *El Diario de Galicia* (27/III/1895, p. 1).

Ante as noticias que circulaban en Lugo sobre a presentación dunha candidatura presidida por Murguía, e coñecedor este de que algúns socios da Coruña a apoiarían, envía á prensa unha nota agradecendo a confianza nel depositada mais declinando tal honor en razón da súa situación, aínda que prestando a súa colaboración e axuda á presidencia que se organizase.

Me hallo imposibilitado de aceptar el alto puesto que me designa la citada candidatura. Las razones son obvias. Entiendo que nunca como en sus comienzos necesita la Academia, en aquel que haya de ponerse al frente de ella, más actividad y más tiempo disponible para atender a los mil detalles de su organización, así como también mayor suma de energía para vencer los obstáculos con que tropiezan siempre semejantes empresas, de suyo gloriosas, pero también difíciles; y yo nada de esto puedo consagrarle, como sería mi deseo. Me lo impide la continuación de la *Historia de Galicia*, y lo limitan todos los años, que ya no me permiten alargarme a más de lo prudentemente posible. [...]

Lo digo así y en tiempo para evitar las molestias que en otro caso pudieran ocasionarse a los señores académicos.

Esto no obsta para que cuente la Academia y la persona que haya de ser su presidente, con mi concurso más decidido. En cuanto pueda y sepa, estaré a sus órdenes; en cuanto me crean útil, me tendrán pronto a ayudarles. Pero es lo único. [...] En mis manos ya cansadas no hay bastante fuerza para llevar a puerto seguro una nave que necesita piloto diestro y en plenitud de sus facultades, tanto intelectuales como materiales.

Mi deber es reconocerlo así. Lo reconozco y me aparto, dejando a los más dichosos el cuidado de sacar a flote lo que yo tendría que dejar perecer en aguas enemigas. (*La Voz de Galicia*, 28/III/1895, p. 2)

Cos problemas da elección da nova directiva comezou a morte lenta da neonata *Academia Gallega*, evidentemente agravada polas tensións entre o grupo dos rexionalistas e os que trataban de superar esa tendencia e intentaban harmonizar posicións, diferenzas de fondo que imposibilitaron a formación dunha xunta directiva.

Aínda que os socios de Folk-Lore pasaban a ser membros fundadores da Academia, algúns non quixeron participar. Sorprende a ausencia de mulleres na listaxe de membros da Academia de 1895 fronte ás dez que figuraban na do Folk-Lore.⁵²

52 Emilia Pardo Bazán, Filomena Dato Muruais, Fanny Garrido, Marcelina Elort, Luisa Coumes Gay, Joaquina Otaño, Matilde Frade, Elena Español, Francisca Hernández, Carolina Valcárcel (RAG. Arquivo. Fondo *Academia Gallega* (1894-1895), E-116, 3-1).

Entre os invitados a participar, unicamente había un nome de muller: a poeta Emilia Calé, pero ao final, os 184 membros fundadores da Academia eran homes.⁵³

DIFICULTADES INSALVABLES. FIN DA ACADEMIA GALLEGA

A anunciada asemblea para a elección da xunta directiva da Academia prevista para o 31 de marzo non se puido realizar.⁵⁴ Contra o esperado, ese día soamente se presentaron os vogais da xestora e cinco ou seis académicos, polo que volve convocarse unha nova reunión para o día 8 de abril. Pero repetiuse a situación, pois tampouco houbo suficiente quórum⁵⁵ no salón de sesións da Deputación. En vista da imposibilidade de formar directiva, a xestora dimitiu.

En vista de este nuevo fracaso, de la convocatoria, los señores que componían la comisión gestora presentaron la renuncia de sus cargos, renunciándose en absoluto por consiguiente a proceder a la elección de junta directiva.

A consecuencia de esta determinación fueron rotos sin abrir varios pliegos conteniendo candidaturas que habían enviado algunos asociados ausentes de La Coruña.

¡Adiós Academia Gallega! Que principió a bofetadas y concluyó como era de esperar. (*El Diario de Galicia*, 9/IV/1895, p. 3)

Los vocales de la comisión gestora, en vista del fracaso experimentado por ambas convocatorias, hicieron dimisión de sus cargos respectivos.

Puede, pues, considerarse fenecida la Academia Gallega. (*El Eco de Galicia*. 10/IV/1895, p. 2)

Ante a imposibilidade de reiniciar o proceso, quedaba, por tanto, unha última cuestión: a de liquidar os activos do antigo Folk-Lore Gallego. Para iso foron convocados os antigos membros desta sociedade para o domingo 14 no Conce-

53 “Lista de los Sres. Folk-loristas, fundadores e socios correspondientes de la Academia Gallega en creación” (RAG. Arquivo. Fondo *Academia Gallega* (1894-1895), E-116, 1, 1, 5).

54 “Ni la Academia Gallega ha podido llegar a constituirse ni el Folklore Gallego pudo, como ave fénix, renacer de entre sus cenizas”. *Boletín Bibliográfico de la Librería Gallega*, 4/IV/1895, p. 6. Ante a evidente morte da Academia, o antigo secretario do Folk-Lore, Salvador Golpe, intenta manter viva a institución reclamando o seu dereito a seguir pertencendo a ela, pero sen resultado. Con data do 8 de abril de 1895 enviou o seguinte escrito á xestora da Academia: “Por razones poderosas que no creo caso exponer ahora, declaro de una manera irrevocable, que no puedo formar parte de la Academia que se intenta crear, reivindicando, por lo que a mí toca, el derecho a seguir perteneciendo a la asociación denominada Folk-lore gallego” (RAG. Arquivo. Fondo *Academia Gallega* (1894-1895), E-116, 4, 28).

55 *La Voz de Galicia*. 9/IV/1895, p. 2.

llo coruñés.⁵⁶ Pérez Costales, que se traslada a Málaga neses días,⁵⁷ encárgalle a Pérez Ballesteros que liquide os fondos e os reparta entre a Cocina Económica e a erección dos monumentos a Concepción Arenal e Daniel Carballo.⁵⁸ Nalgún periódico aínda parecía que quedaba algunha posibilidade,⁵⁹ pero a realidade acabou por impoñerse: a certificación da morte da Academia Gallega antes de nacer.

Cal foi a verdadeira razón deste fracaso, de non poder formar unha xunta directiva? Esta pregunta aparece formulada en moitos periódicos que non estaban ao tanto dos problemas internos, ou que si os coñecían pero soamente en parte, e, cos datos que nós posuímos, non parece que poidamos resolver a cuestión satisfactoriamente.

Todos esperaban impacientes la inauguración de la Academia cuyo Reglamento estaba ya terminado; he aquí que, de la noche a la mañana, la prensa de Galicia nos anuncia que la Academia ha muerto antes de nacer y que todos los trabajos que se realicen para darle vida serán absolutamente inútiles.

¿Qué ha podido ocurrir en La Coruña para que así se burlen las aspiraciones de todo un pueblo y para que los hombres ilustres que habían aceptado el compromiso de satisfacer esas aspiraciones, en bien de las letras patrias, hayan retrocedido en su empresa?

Algunos periódicos que miraban con recelo la fundación de la Academia, se contentan con arrojar sarcasmos sobre los individuos de la comisión gestora y nada dicen por donde pueda justificarse el fracaso de tanta actividad y tantas esperanzas. Pero, a través de ese cuidado silencio, y del que observan nuestros propios corresponsales, de quienes no hemos recibido carta en los dos últimos

56 A convocatoria, asinada polo vicepresidente Costales e o secretario Golpe, especificaba que era para tratar “un asunto de importancia referente a dicha sociedad” (*La Voz de Galicia*. 13/IV/1895, p. 1).

57 Ramón Pérez Costales publica na prensa coruñesa a súa despedida, asinada o 13 de abril (*La Voz de Galicia*. 16/IV/1895, p. 2). Inimigos ideolóxicos de Costales aproveitaron a súa marcha da Coruña para acusalo da fin desta sociedade: “El *Folk-Lore Gallego* ha tenido igual fin desgraciado que la *Academia Gallega*. El Sr. Pérez Costales, que como presidente de la Comisión gestora había dado tierra a la naciente institución académica, ha querido también, antes de abandonar La Coruña, dejar bien sepultado el *Folk-Lore*. Y lo logró” (*El Correo Gallego*. 21/IV/1895, p. 2).

58 A subscripción popular para este monumento fora iniciada pola Reunión de Artesáns. Folk-Lore deu 300 pesetas procedentes da liquidación dos seus fondos (*La Voz de Galicia*. 18/IV/1895, p. 2). Con anterioridade, en febreiro, xa dera tamén outras 300 pesetas para o monumento (*El Anunciador*. 25/II/1895).

59 “La Academia Gallega ¡Ha muerto! Nosotros creemos que su muerte más que real es aparente. Se dan casos de catalepsia. Si, efectivamente, fuera real, no nos consolaríamos jamás de la desgracia, porque ella implicaría la pérdida de una de las más caras ilusiones de nuestra vida, la ilusión de la regeneración de Galicia. [...] Por causas que algún día analizaremos, cae hoy en tierra no sabemos si víctima de un anémico y letal sopor, o del puñal de algún Bruto, o de la ponzoña de algún Borgia; que las intransigencias y las egoístas pasiones mal contenidas son peores que todos los venenos, que todas las dagas y que todos los sopores conocidos. [...] La semilla queda depositada en el surco, ella fructificará” (*Revista Gallega*. 14/IV/1895, p. 1).

correos, nosotros creemos ver claro atribuyendo a la política, a esa politiquilla rebajada, que Galicia alimenta con su propia dignidad y con las hojas más brillantes de su historia, la verdadera causa de lo que acontece.

Vienen en apoyo de esta opinión algunas frases del discurso pronunciado por el Sr. Costales en el acto de dar cuenta en la Asamblea celebrada el 17 de febrero en los salones de la Diputación provincial de La Coruña, de las gestiones hechas para fundar aquella institución, frases que, bien estudiadas, nos dan la clave del enigma y bastan para esclarecer todo lo que hay de oscuro en el asunto.⁶⁰

Determinados sectores da prensa botáronlles abertamente a culpa da morte da Academia a Murguía e aos seus seguidores,⁶¹ mais “no arquivo de Murguía non atopamos referencia ningunha que nos permita resolver este misterio. Pero todo fai pensar que houbo unha acción moi ben programada por Murguía e o seu grupo incondicional (o que logo constituiría a chamada Cova Céltiga) que aparentemente sen ruído nin escándalo impediron a celebración da xunta que debía constituír a nova Academia Galega” (Barreiro 2012, p. 636).

Personalidades tan potentes como Pardo Bazán e Murguía dificilmente podían convivir na mesma institución e, se temos en conta que na mente dos folcloristas non se dubidaba que dona Emilia ocuparía a presidencia —con todo o que significaba política e ideoloxicamente—, non resulta estraño que Murguía e os seus rexionalistas se opuxesen a tal situación. De aí as acusacións mutuas de intransixencia que poden lerse na prensa do momento e de como ven uns e outros a morte do Folk-Lore e da Academia:

Era de presumir y de esperar.

Los que habían matado y enterrado la *Academia* no podían en manera alguna dar un soplo de vida al *Folk-lore* que pretendían reconstituir. [...]

Declaremos, sin embargo, que esta antigua colectividad no ha muerto tan ignominiosamente como aquélla. La *Academia* fue víctima de injustificadas y antipatrióticas intransigencias, precisamente de aquellos mismos que de más patriotas alardeaban, y el *Folk-lore* muere porque le faltaba la vida que le era indispensable para poder subsistir decorosamente. La *Academia* murió por plétora de entusiasmo, y el *Folk-lore* muere por exceso de inanición; la una recibió alevosamente una muerte funesta y vergonzosa, y el otro tiene un fin honroso y

60 *La Tierra Gallega*. 19/V/1895, p. 2. Artigo de cabeceira que Alonso Montero lle atribúe ao director da revista, Curros Enríquez.

61 Exemplos destas acusacións na prensa en Seoane (2001, pp. 212-215).

hasta cierto punto gloriosísimo; aquélla cayó incorrectamente para muchos de los que la habían creado, y éste se acuesta adoptando en la tumba una postura artística. (*La Mañana*. 16/IV/1895, p. 1)

“Tout est perdu moins l’honneur”

No sabemos si podrá decirse lo propio de la *Academia Gallega*.

Y del *Folk-Lore Gallego*.

Porque una y otra murieron, esto es, los mataron a irada, impía y alevosamente. El último a golpe de maza.

La primera envenenada.

Por eso el *Folk-Lore* cayó con metálico estruendo.

Por eso la *Academia* se desplomó entre el silencio. El monarca vencido por Carlos I escribió: “Todo se ha perdido menos el honor”.

Los victimarios de aquellas dos instituciones solo podrán exclamar: “Todo se ha perdido hasta el honor”.

No es el honor individual [...] sino el honor de haber podido constituir la *Academia* sobre la base del *Folk-Lore* y no haberlo querido hacer. [...]

Que ante las irritabilidades de una extremada susceptibilidad, no hubo inconveniente en sofocar los entusiasmos de todos los buenos gallegos. [...]

El nombre de los intransigentes, de los intolerantes, impreso está en la inteligencia de todos. [...]

La historia los recordará en su tiempo dando a cada cual su merecido. (*Revista Gallega*. 21/IV/1895, p. 1)

A raíz desta situación, a inimidade entre Murguía e Pardo Bazán agrandouse e estalaría con reproches mutuos na prensa en 1896.⁶² Poden considerarse superadas as tensións desta primeira e frustrada Academia cando, na de 1906, se fan socios honorarios a Emilia Pardo Bazán e a Ramón Pérez Costales? En calquera caso, foi unha ocasión perdida que ben puido adiantar no tempo a constitución da tan ansiada e necesaria institución que tivo que agardar polo impulso vido de América para constituírse definitivamente.

62 Entre agosto e decembro de 1896, no xornal coruñés *La Voz de Galicia*, Murguía deu renda solta ás críticas contra Pardo Bazán, moitas veces como resposta a outras que esta fixera na prensa madrileña.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1988). Prehistoria da Academia Galega. Á procura da norma culta de 1875 a 1905. *Grial*. 26 (99), 8-18.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2005). *Cartas a Murguía*. II. A Coruña: Real Academia Galega - Fundación Pedro Barrié de la Maza. <https://doi.org/10.32766/rag.194>
- Deaño Gamallo, Antonio (2008). Las cartas de Emilia Pardo Bazán a Antonio Machado y Álvarez. *La Tribuna. Cadernos de Estudos da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*. 6, 173-234. <https://doi.org/10.32766/tribuna.6.123>
- Dobarro Paz, Xosé María (2001). Manuel Curros Enríquez, José Fontenla Leal e a Real Academia Galega: observacións e datos sobre as súas orixes e vicisitudes. *Boletín da Real Academia Galega*. 362, 203-266. <https://doi.org/10.32766/brag.362.214>
- El Folk-Lore Gallego en 1884-1885. Sus actas, acuerdos y discursos de Emilia Pardo Bazán, presidente y memoria de Salvador Golpe, secretario (1886)*. Madrid: [A. Guichot y Compañía], Tip. Ricardo Fé.
- Estévez Piña, Alberto (1989). Un Machado gallego. El padre de los hermanos Manuel y Antonio, un galego de Santiago que sentó las bases del «folclore» en España. *Faro de Vigo*. 28/05/1989.
- Faus, Pilar (2003). *Emilia Pardo Bazán. Su época, su vida y su obra*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Fraguas Fraguas, Antonio (1974-75). La condesa de Pardo Bazán y el folklore. *Revista do Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*. 10-11, 55-96.
- Gallego, Juan María (1971). La Pardo Bazán ante lo popular. *El Progreso*. 1/VI/1971.
- Gamallo Fierros, Dionisio (1971). Los grandes servicios de la Pardo Bazán al folklore gallego. Sus treinta cartas a don Antonio Machado Álvarez (noviembre 1883-octubre 1885). *El Progreso* (Lugo). 11/VII/1971.
- González Reboredo, Xosé Manuel (2005). Folk-Lore Gallego, El. En: Benxamín Casal, dir. *Gran enciclopedia galega Silverio Cañada*. Lugo: El Progreso; Pontevedra: El Diario de Pontevedra, vol. 18, pp. 169-170.
- Machado y Álvarez, Antonio (1881). Apéndices. En: Sociedad para la Recopilación y el Estudio del Saber y las Tradiciones Populares El Porvernir, *El Folk-Lore Español, sociedad para la recopilación y estudio del saber y de las tradiciones populares*. Bases. Sevilla: Francisco Álvarez y Cía. editores, 501-503.
- Murguía, Manuel M. (1881a). El Folk-Lore Español. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 28 (8/X/1881), 327.

- Murguía, Manuel M. (1881b). El Folk-Lore Gallego. *Los lunes de El Imparcial*. 10/X/1881, 1-2.
- Pardo Bazán, Emilia (1884). *Folk-Lore Gallego. Miscelánea por Emilia Pardo Bazán y varios escritores de Galicia*. Madrid: Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas, vol. IV.
- Pérez Ballesteros, José (1885-86). *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de La Coruña*. Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas VII, VIII, IX. Madrid: Librería de Fernando Fe.
- Rodríguez González, Olivia (2005). Estudios sobre Emilia Pardo Bazán de Dionisio Gamallo Fierros. *La Tribuna. Cadernos de Estudos da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*. 3, 261-292. <https://doi.org/10.32766/tribuna.3.52>
- Salinas, Cándido, Iglesia, Antonio de la e Iglesia, Francisco de la (1885). *Cuestionario del Folk-Lore Gallego, establecido en La Coruña el día 29 de diciembre de 1883*. Madrid: Tip. Ricardo Fé.
- Seoane, Isabel (2001). A Academia Galega de 1895. *Ferrol Análisis*. 16, 204-217.
- Sotelo Vázquez, Marisa (2007). Emilia Pardo Bazán y el folklore gallego. *Garoxa*. 7, 293-314.
- Villar Ponte, Ramón (1953). *Días, hechos y nombres de la Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.30>

A bandeira galega, a bandeira de Manuel Murguía e Rosalía de Castro

Pepe Barro

Deseñador gráfico

Todos os galegos coñecemos o significado da bandeira branca cunha banda transversal azul, de esquerda a dereita, pero descoñecemos a intención simbólica de Murguía na súa creación, tamén ignoramos o porqué do seu deseño, das súas formas e cores.

Podemos especular cunha inspiración heráldica para a banda transversal nunha das chamadas *pezas honrosas* da partición ou subdivisión dos escudos de armas, na chamada precisamente *banda*, que vai de esquerda a dereita, no medio do escudo. A *banda* heráldica tería a súa orixe, segundo algúns tratadistas, no talabarte que o cabaleiro levaba ao peito para termar da vaíña da espada.

As cores azul e branco parecen ter na Galiza, durante a segunda metade do século XIX, algún significado asociado ao país en diversas bandeiras e estandar-tes, quizais desde os tempos da bandeira do Batallón Literario (1808), “de seda branca con cenefa azul” (Costa 2019, pp. 6-13), pero a escolla da cor azul para a banda cómpre interpretala tamén como a elección da cor da Galiza, é dicir, a cor do campo do escudo heráldico do reino, desde a súa aparición no Segal’s Roll, ca. 1282 (Barro 2018, pp. 121-123). Coma en todas as bandeiras, o azul é a idea da cor azul, a cor franca, sen matices que a modulen.

A explicación simbólica do río Miño ou outras semellantes son desde logo sobreescribas, é dicir invencións posteriores á creación do símbolo.

A BANDEIRA BRANCA

Debemos comezar sinalando que cando Murguía publica o artigo “Armas y bandera de Galicia” (1887) a bandeira azul e branca aínda non existe:

La bandera de Galicia es blanca. Tal al menos se dice y asegura generalmente, confirmando el hecho de que la que el batallón de literarios llevó a campaña, es de este color. Del mismo y símbolo de pureza, era la que, según la tradición, tremolaba el Apóstol en la famosa y legendaria batalla de Clavijo. Por eso es blanco el pendón que la Iglesia compostelana saca en las procesiones y va delante de Santiago de á caballo...

Pois esa bandeira branca existía, pero en América (Barro 2018, pp. 130-132). Era a bandeira que os emigrantes estaban a izar nos centros galegos, iso si, cunha Cruz de Santiago vermella no centro. A orixe desa bandeira cómpre buscala na Real Congregación Nacional del Apóstol Santiago, “establecida en Madrid por los naturales y originarios de el Reyno de Galicia”, entidade fundada en 1741 e que se estende por América nos anos seguintes, ao estabelecerse en México, 1748; Buenos Aires, 1787; Veracruz, 1795; Cuba, 1804... Son as primeiras entidades asociativas da emigración galega que poñen en circulación unha bandeira que xa prescriben as Constitucións da dita Congregación (1742-1743, p. 33):

En lugar de Estandarte, se usará de un Guión, ò Pendoncillo, en forma de Vandera, de tafetán doble blanco, con la divisa del Reino de Galicia, y la Cruz del Santo Apóstol Santiago, en las Procesiones que huviere; el cual se pondrá también en las Fiestas de la Iglesia, en el sitio, que se tenga por conveniente...

Da desagregación desta *Vandera* van xurdir en Buenos Aires a bandeira e o estandarte do Terzo de Galegos, a forza máis numerosa dos voluntarios alistados para combater o asedio inglés á cidade en 1806. Desta bandeira existen na Galiza dúas reproducións facsímiles traídas da Arxentina, unha na Casa de Rosalía e outra na Real Academia Galega.

Na *Historia General del Reino de Galicia...* de Pascasio de Segúin (1847, p. 105) pódese ler tamén:

La bandera de Santiago es propia del Reino de Galicia. Debajo de ella militaban los gallegos en las batallas contra los moros [...], es el pendón de su cabeza, la ciudad del mismo Santiago de Galicia, y por tanto es la misma bandera del reino y la de su apostólico Capitán.

O Centro Galego de Buenos Aires aínda mantén esta bandeira até 1912 como recolle *Vida Gallega* (1912, nº. 38):

Con motivo de la inauguración de su nuevo local, el Centro Gallego de Buenos Aires estrenó una bandera que sustituye á la de Santiago, que hasta ahora había usado. La nueva bandera es blanca y la cruza una banda azul. Es, pues, por los colores, la bandera que preceptúa la Academia. Para ser oficial completamente, le falta sin embargo el escudo con el viril y las siete estrellas, en vez de él aparece la cruz de Santiago.

Neste mesmo número, *Vida Gallega* reproduce o texto da nota asinada por Murguía e Carré, presidente e secretario da Real Academia Galega, que fora remitida a América, ao señor Couceiro Vales, académico correspondente da RAG, e difundida por el:

Su color es blanco, con una banda, proporcionada a su tamaño, que la atraviesa diagonalmente, desde la parte superior izquierda a la parte baja derecha. La bandera tiene siempre que ajustarse a las dimensiones reglamentarias.

Semella que a transición entre a bandeira branca coa cruz de Santiago e a bandeira azul e branca foi doada desde o punto de vista do deseño. A cruz acabou estampada no centro da banda transversal azul, nunha sorte de sincretismo entre os vellos usos dos emigrantes e os novos símbolos que chegaban da Galiza. E velaí que a Cruz segue sendo o símbolo de identidade de moitos centros galegos e tamén a marca do Banco Gallego, que dispón de máis de trescentas oficinas na Arxentina. Por outra banda, no primeiro terzo do século vinte, a cruz de Santiago acabou por volver á Galiza como símbolo cargado de galegitude. Así aparece en publicacións diversas e mesmo acada gran protagonismo acolada nos novos deseños dos escudos do reino e, mesmo hoxe en día, a cruz aínda ten presenza nos emblemas de corenta e oito clubs galegos de fútbol, como o Loriga de Lalín ou o Celta de Vigo e no da propia Federación Galega de Fútbol.

A BANDEIRA AZUL E BRANCA E OS SEUS AUTORES

O 19 de abril de 1892, a *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago* publicaba na primeira páxina o artigo “Artes industriales en Santiago. Estandarte para el Centro Gallego de La Habana” que contén o que, teño para min, é a primeira descrición que coñecemos da bandeira da Galiza:

Forman tan notable estandarte, dos paños de raso, de forma rectangular, de un metro setenta y cinco centímetros de altura por uno y veintidos de ancho. El destinado a cara principal —como si dijéramos el anverso— tiene los colores

de Galicia: campo blanco dividido por banda azul diagonal, de izquierda a derecha, y ostenta, en su centro, el blasón gallego...

A descripción continúa polo miúdo cos escudos do reino, das antigas oito provincias, pólas de carballo e de loureiro e “Simbolizando la antigua monarquía sueva [...] el fabuloso dragón, bordado con sedas verdes de varios tonos...” e aínda: “El otro paño ó cara posterior del estandarte solo tiene como asunto decorativo un medallón con la representación ecuestre de Santiago Apóstol en la batalla de Clavijo”. A nova bandeira non desbotaba o antigo símbolo, trasladáboo ao reverso: velaí por primeira vez o sincretismo simbólico da emigración en América.

O artigo alóngase cos pormenores da pedrería e da rotulación, bordada en ouro, e nomea as bordadoras de tan requintada peza que se expón no escaparate do comercio dos señores Rey y Luengo, comercio de Santiago que estaba situado na rúa da Caldeirería 33, e por detrás daba á praza da Universidade 7. Pero nada se di sobre a autoría do deseño deste auténtico artefacto simbólico nin da finalidade da encomenda do Centro Galego.

Cómpre complementar a información deste artigo cos datos que fornece un dos grandes activistas galegos na colonia galega da Habana, o escritor, membro da directiva do Centro e académico de número da RAG, Ramón Armada Teixeiro. Vexamos o que di no seu artigo “Discurso en la velada celebrada en La Habana el 27 de abril de 1919” (1920, pp. 87):

Años después, en 1891, comisionado el señor Murguía por este Centro Gallego para dirigir en Santiago la construcción de un estandarte para uso exclusivo de la Sociedad, remitido el diseño, con alegorías y detalles heráldicos, obra de la señorita Alejandra Murguía de Castro...

Velaquí nomeados no ano 1891, o autor intelectual e a autora material do deseño daquel estandarte que contén a bandeira galega. A encomenda tiña como finalidade lucilo no desfile do IV Centenario do Descubrimento de América, que se celebrou o 12 de outubro de 1892 na Habana. Felizmente dispomos dunha imaxe, reproducida en xilografía, de como era a carroza do Centro, aínda que non se ve o estandarte, pero a bandeira galega si aparece profusamente na decoración da carroza. Debemos estas imaxes a *La Ilustración Española y Americana*, que as publica o 15 de novembro de 1892. É quizais a primeira vez que se representa a bandeira galega (Barro 2018, pp. 133-135). Véxase o apéndice gráfico deste artigo.

A BANDEIRA DE ROSALÍA DE CASTRO

Deixamos dito xa, na epígrafe anterior, que os autores da bandeira son o marido e a filla máis vella de Rosalía de Castro, pero esta historia aínda reserva unha sorpresa.

En 1897 varios xornais da Galiza e da emigración (Costa 2019) reproducen un mesmo artigo, “La Bandera de Galicia”, publicando tamén un gráfico explicativo da súa forma e cores, editado orixinalmente na *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago*, aínda que o número orixinal non se conserva. Velaí un parágrafo:

Sólo recordamos una solemnidad en que vimos el pabellón gallego desplegado a los cuatro vientos: fue cuando aquel puñado de escritores, en unión con la Sociedad Económica, llevaron a cabo la traslación de los restos de la gran Rosalía Castro desde el Cementerio de Iria Flavia al templo de Santo Domingo de Compostela. Desde entonces no la hemos vuelto a ver más.

O anónimo autor do artigo sitúa “el pabellón gallego desplegado a los cuatro vientos” nos actos de traslado dos restos de Rosalía a Bonaval, acto que tivo lugar o 25 de maio de 1891. Este foi un dos actos propagandísticos da Asociación Rexionalista Galega, que aquel mesmo ano organiza tamén os Xogos Florais do Idioma Galego, en Tui; o concurso para escoller un Himno Galego, na Coruña; e aínda en Pontedeume, no acto fundacional daquela Asociación, Galo Salinas pronuncia o primeiro discurso político en galego (Barro 2018, pp. 132-133).

Como queda dito, este artigo sitúa a bandeira no mesmo ano da encomenda do estandarte do Centro Galego a Murguía, en 1891, no mes de maio, concretamente no día 25. Un mes despois, o Goberno Español decide modificar a bandeira da Comandancia de Mariña da Coruña, tirándolle unha aspa á cruz do santo André, a petición da armada rusa, que utilizaba o mesmo pavillón mariño. Foi na Real Orde do 22 de xuño de 1891, como sinalaron Axeitos e Barreiro (2007, p. 88).

En 1843 o goberno español decide estender o pavillón da súa armada real a todas as unidades militares; daba comezo así a historia da bandeira española. Corenta e oito anos despois, en 1891, Manuel Murguía deseñaba a bandeira galega: non a impuxo ningún goberno, ningún exército lle rendeu honras, foi izada nos mastros por vontade popular.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Armada Teixeira, Ramón (1920). Discurso en la velada celebrada en La Habana el 27 de abril de 1919. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 135, 85-88.
- Axeitos, Xosé Luís e Barreiro, Xosé Ramón (2007). A bandeira de Galicia. En: Xosé Ramón Barreiro e Ramón Villares, *Os símbolos de Galicia*. Santiago: Consello da Cultura Galega / Real Academia Galega, 79-104.
- Barro, Pepe (2018). O escudo e a bandeira da Galiza. En: *Máis que ver, cen historias do deseño na Galiza*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 122-137.
- Constituciones de la Real Congregación Nacional del Apóstol Santiago, establecida en Madrid por los naturales y originarios de el Reyno de Galicia*. Madrid. (1742-1743).
- Costa, Xoán (2019). A bandeira da Galiza, do concepto á imaxe. *Terra e Tempo*. 181, 6-13.
- Murguía, Manuel (1887). Armas y bandera de Galicia. *Galicia. Revista Regional*. 1, 7-12.
- [Redacción] (1892). Artes industriales en Santiago. Estandarte para el Centro Gallego de La Habana. *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago*. 87 (19/IV/1892), 1.
- Seguín, Pascasio de (1847). *Historia general del reino de Galicia: idea de las grandezas, excelencias e historia eterna de dicho reino*. A Habana: [s.n.], Imprenta del Faro Industrial.

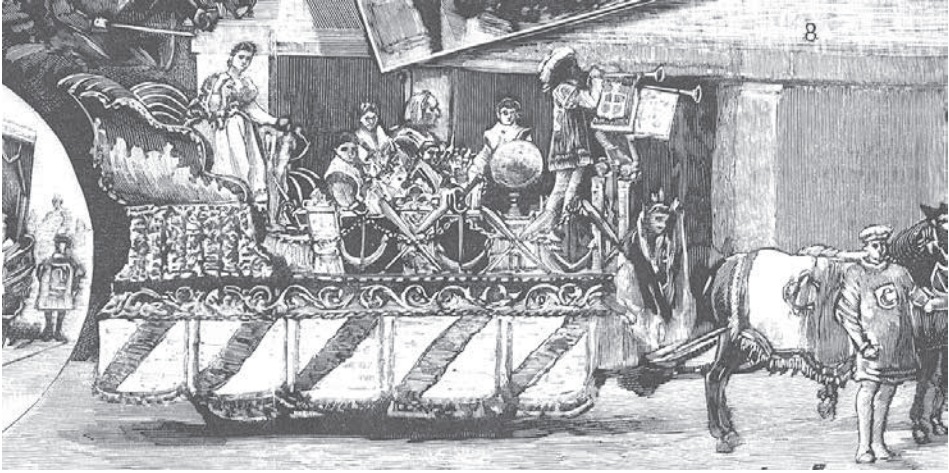
ANEXO GRÁFICO

Bandeira do Batallón Literario de 1808.

O fondo branco era obrigado, para poder representar o escudo da Universidade de Santiago, á dereita, e a Cruz de Santiago á esquerda, tal como ocorría nas bandeiras das monarquías europeas, antes da xeneralización das bandeiras derivadas dos pavillóns mariños. A cenefa orla azul é unha das poucas cores de tecido que quedaron na bandeira despois dos duros combates. Consérvase na Universidade de Santiago de Compostela



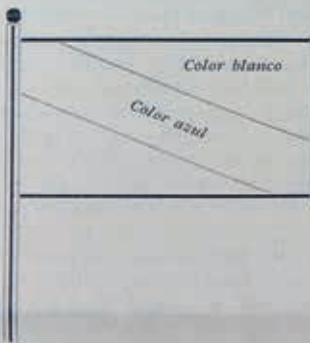
Bandeira branca coa cruz de Santiago nunha representación de Pardo de Cela no adarve da Frouxeira. O cadro é un óleo de Manuel Ángel Álvarez, pintado en 1882, á volta da emigración en Cuba. Consérvase na Deputación de Pontevedra



Carroza do Centro Galego no desfile do IV Centenario do Descubrimento de América. Pormenor dun gravado publicado en *La Ilustración Española y Americana* en 1892. É probabelmente a primeira representación da bandeira galega, repetida en pendóns que orlan o perímetro da carroza

La bandera gallega solo tiene dos colores, blanco y azul. El fondo es blanco, y desde el ángulo superior de la izquierda hasta el ángulo inferior de la derecha, atravesando el centro, una franja de color azul que debe tener de ancho la *tercera parte* del alto ó ancho total de la bandera.

Para que pueda verse de un modo gráfico representamos por líneas á continuación la forma de la bandera gallega:



Claro está que en el centro, como sucede en la bandera nacional, puede colocarse el escudo de Galicia que, como todos saben, está rematado por una corona real, ostentando en el centro el cáliz con las cruces en derredor.»

Pormenor do gráfico explicativo da forma e cores da bandeira galega, tal como foi publicado no *El Eco de Galicia* de Buenos Aires, en 1897



Cartón postal coa bandeira galega, editado pola Liga Gallega na Cruña, partido político constituído polos rexionalistas da Coruña, ca. 1897. Real Academia Galega



Bandeira de Curros Enríquez, que cubriu o seu cadaleito durante o enterro do poeta na Coruña en 1908. A bandeira fora custeada pola revista *Galicia* da Habana. Conservada na Real Academia Galega, é a bandeira galega máis antiga que coñecemos



Capela ardente de Manuel Murguía en 1923, no antigo pazo municipal da Coruña. A bandeira que cobre o seu corpo é a mesma que se utilizara no enterro de Curros



Bandeira galega de 1912, conservada no concello de Pontecesures. Fora un agasallo dos cesureses residentes na Habana á Liga de Amigos El Carmen



Bandeira galega de 1913, da Escola García Hermanos de Betanzos.
Consérvase no Museo das Mariñas



Bandeira galega do Coro Toxos e Froles de Ferrol, 1915, que a conserva actualmente



Bandeira galega das Irmandades da Fala da Coruña de 1918, deseño de Camilo Díaz Balaño. Foi custeada por unha colecta entre mulleres da sección feminina da Irmandade, un grupo de cigarreiras da fábrica da Coruña e outro grupo de mulleres de Sada. A bandeira desapareceu en 1936. Foto tirada dun cartón postal conservado polos herdeiros de Elvira Varela Bao



Bandeira das Irmandades da Fala de Betanzos, 1918.
Museo das Mariñas

Estandarte de Cántigas da Terra da Coruña, de 1918.

O histórico estandarte presenta unha bandeira española que durante o franquismo cubriu a orixinal bandeira galega coa fouce, emblema das Irmandades da Fala. Consérvao o propio coro Cántigas da Terra



Desaparecido Cadro Artístico A Terraña, 1919. Esta histórica bandeira consérvase no coro Cantigas e Agarimos de Santiago de Compostela





Bandeira galega da Coral de Ruada, 1920, coa lenda *Terra a nosa*.
Deseño de Camilo Díaz Baliño e agasallada á coral pola Empresa Fraga



Bandeira galega no estandarte de 1922 do coro Queixumes dos Pinos da Coruña, que inclúe tamén a fouce das Irmandades da Fala. Desaparecido o coro, hoxe consérvase na Coral Follas Novas da Coruña

María Núñez co vestuario do coro do Centro Galego de Barcelona, a principios da década dos anos 30 do século pasado. Colección familiar



Bandeira de Álvaro das Casas, anterior a 1936, que estaba na súa casa de Santiago de Esposende, Ribadavia. Clodio González Pérez depositouna no Museo do Pobo Galego, que hoxe a conserva





Bandeira galega de Castelao e do Consello de Galiza. Realizada en 1946 por encomenda dun grupo de emigrantes, foi a bandeira que acompañou a Castelao nos actos políticos dos derradeiros anos da súa vida e mesmo cubriu o seu cadaleito no enterro. A súa viúva, Virxinia Pereira, depositouna na Real Academia Galega, que a custodia na actualidade

Bandeira galega dos anos cincuenta do século xx, ligada ao grupo galeguista de Manuel Seoane e José Castro na cidade uruguaia de Tacuarembó. Foi doada ao Museo das Mariñas por Xosé María Monterroso Devesa. Coa cruz de Santiago no centro da banda azul, é o prototipo da bandeira das comunidades de emigrantes en América. Ten unhas dimensións aproximadas de 285 x 145 cm





Bandeira galega do Centro Betanzos de Buenos Aires, ca. 1951. Museo das Mariñas



Cartaz deseñado por Luis Seoane para o cincuentenario do Centro Galego de Buenos Aires, 1957. A bandeira galega coa Cruz de Santiago aparece izada na fachada do sede social. A peza consérvase na Fundación Penzol



Tumba de Manuel Murguía no cemiterio de Santo Amaro da Coruña, coa placa colocada pola Real Academia e o Concello da Coruña no seu centenario en 2023. O deseño de Pepe Barro, realizado en prefabricado de formigón branco de alta densidade, recolle o principal trazo gráfico da bandeira galega, a súa banda transversal

Conflitos, logros e limitacións nos primeiros anos da Academia Galega (1905-1923)

Emilio Xosé Ínsua

Catedrático de Ensino Medio de Lingua galega e Literatura
IES A Basella (Vilanova de Arousa)
ORCID: 0009-0009-8794-0102

1. CONFLITOS¹

A fundación da Academia Galega, *de facto* o 4 de setembro de 1905 e *de jure* o 30 de setembro de 1906, produciuse máis dun cuarto de século despois de que Lamas Carvajal expresase en verso, nas súas *Dez cartas pr'os gallegos* (1875), a necesidade que tiña o país de “fundar unha Academia que faría / o limpa, fixa e dá esprendor gallego”, e case vinte anos despois de que Aureliano Xosé Pereira reivindicase a conveniencia da súa formación para “la purificación y reconstrucción del idioma gallego”.

Este serodio proceso constitutivo representou, en todo caso, a culminación dunha serie de esforzos e intentos previos,² sempre impulsados ou relacionados en maior ou menor medida co núcleo rexionalista liderado por Manuel Martínez Murguía (1833-1923). Ese núcleo arremuiñábase na cidade da Coruña arredor da Liga Gallega (1897); da *Revista Gallega* dirixida por Galo Salinas; da Escola Rexional

1 Este traballo, base da nosa intervención oral na mesa redonda celebrada na tarde do 2 de febreiro de 2023 na sede da Fundación Luis Seoane da Coruña, no contexto das xornadas organizadas pola Real Academia Galega para a conmemoración do primeiro centenario do pasamento de Manuel Murguía, asenta na monografía que co título de *Antón Villar Ponte e a Academia Galega. Contributos para a historia crítica dunha institución centenaria* publicamos con Edicións do Cumio en 2006, mais é tamén debedor das abundantes achegas, que citamos na bibliografía, realizadas desde entón por outros/as investigadores/as sobre a historia da corporación e sobre a biografía dos seus principais impulsores.

2 Véxanse Ramón Villar Ponte (1953, pp. 7-12); Carballo Calero (1981, pp. 136-140); Máiz (1984, pp. 166-168 e 203-205); Alonso Montero (1987, pp. 19-20 e 1988, pp. 8-18); López Varela (2001, pp. 13-46); Dobarro Paz (2001); Seoane (2003, pp. 57-66) e o relatorio de Ana Romero neste mesmo volume. Destacan entre eses intentos anteriores o realizado no seo da sociedade Folk-lore Gallego (1893-1895), que presidía Emilia Pardo Bazán, primeiro, e o promovido máis tarde por unha comisión xestora que integran o propio Murguía, Pondal, Pérez Costales, Pérez Ballesteros e Martínez Salazar, entre outros (Neira Vilas 1994, p. 255).

de Declamación de Lugrís Freire e Sánchez Miño (1903); do proxecto de monumento erixido en maio de 1904 en Carral aos mártires do *pronunciamento* de 1846; da homenaxe a Curros Enríquez na derradeira estadía do poeta na súa terra (1904) e da Librería Regional rexentada por Carré Aldao, que algúns denominaban despectivamente “Cova Céltica”.³

A razón de ser da nova institución era clara: representar simbolicamente o país, o seu idioma e a súa cultura nun contexto xeral en que non existían instancias políticas, administrativas ou de calquera outra índole que o fixesen. Cómpre subliñar que Galiza era nese intre, no deseño político e xurídico centralista que caracterizaba a España da Restauración, unha entidade sen recoñecemento nin soberanía, por limitada que esta fose. Estaba dividida en catro provincias que se rexían, mediante resortes caciquís, coas súas respectivas deputacións e, vía gobernador civil, desde o propio Estado. Así pois, a Academia nacía para ser, como o eran xa en boa medida os centros galegos creados na diáspora poucos anos antes, un símbolo (para)institucional da galegitude, un referente colectivo da nacionalidade oficialmente negada. E non por acaso, axiña se sumarían complementando ese referente unha bandeira, a franxiceleste deseñada polo propio Murguía (Barro 2008), e mais un himno, o composto en 1890 por Veiga sobre texto de Pondal (Ferreiro 2007a e 2007b).

En moitos sentidos, a empresa fundacional da Academia foi lograda *contra vento e maré* nun contexto de adversidade. O apoio económico, publicitario e moral dalgúns núcleos concienciados da comunidade galega emigrada en Cuba foi, nesta perspectiva, esencial, fronte á manifesta indolencia dos sectores oficiais e fronte ao desinterese de boa parte do tecido social coetáneo. En xuño de 1905 constituíuse na capital da Illa a Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega (AIyP), animada por figuras como Fontenla Leal, Xosé Castro Chané, Curros Enríquez, Armada Teixeiro, *Nan de Allariz*...⁴ A xornalista cubana Mercedes Vieito Bouza, filla de emigrantes orixinarios das Somozas e educada no Plantel educativo Concepción Arenal do Centro Galego habaneiro, en sintonía coa AIyP, chamaría apaixonadamente a apoiar o proceso de fundación da Academia con estas palabras:

- 3 Xuntábanse habitualmente nela, alén do propio Carré Aldao, intelectuais como Manuel Murguía, Eduardo Pondal, Martínez Salazar, Florencio e César Vaamonde Lores, Francisco Tettamancy, Salvador Golpe, Manuel Lugrís Freire, Evaristo Martelo Paumán, Eladio Rodríguez, Jaime Ozores de Prado, Ramón Bernárdez (abade da colexiata), Ángel del Castillo, Urbano González... Practicamente todos eles foron numerarios e/ou directivos da Academia.
- 4 Na Habana, entre 1907 e 1923, presidiron sucesivamente esa AIyP, Secundino Baños, Ángel Barros, Ramón García Mon, Xesús Bouza, Xosé Veiga Gadea, Avelino Pérez, Xoán Xosé Roberes, Vicente Ruíz Castañeda e Xoán Beltrán Muíños.

La necesidad de la Academia Gallega se deja sentir de manera imperiosa porque los fines que persigue son hermosos, magnánimos y altamente instructivos para nuestro pueblo, pues ella será el brillante más firme de cultura é ilustración, la que impedirá que perezcan olvidados no solamente el dulce idioma gallego, sino también las costumbres, cantos, monumentos, historia, tradiciones y todo lo que constituye la vida, el alma de la región gallega, nuestro gran tesoro de incalculable valor sin el cual no seríamos más que un pueblo insensible, condenado á eterna atrofia, muerto mejor dicho. (*Galicia*, A Habana, núm. 29, 16/VII/1905)⁵

1.1. UNHA PROPOSTA EN PARALELO DE ACADEMIA POR PARTE DE COTARELO VALLEDOR

A publicación o 23 de maio de 1905, no xornal *El Eco de Santiago*, dun artigo por parte do entón catedrático de literatura na Universidade compostelá e político liberal Armando Cotarelo Valledor, de tan só 25 anos de idade, no que propuña a creación na cidade do Apóstolo dunha Academia Regional Gallega, foi avaliada no seu día polo profesor Barreiro Fernández (2012, p. 656) como un “intento desestabilizador” do proceso emprendido por Murguía por encomenda da AIyP habaneira.

O carácter *picheleiro* da maioría dos nomes que Cotarelo propuxo como eventuais integrantes da nova corporación e o feito de sinalar a cidade apostólica como sede indiscutíbel desta parecen suxerir, efectivamente, certo desapego ou animosidade a respecto da Academia que finalmente se constituíu na Coruña meses máis tarde. A carón deses datos hai outros que rebaixan, porén, ao noso entender, a perspectiva dunha fricción malévola e hostil por parte do futuro alentador do Seminario de Estudos Galegos.

Debe saberse que a súa proposta foi acollida, segundo comentario que recollamos no xornal lugués *El Norte de Galicia* (31/V/1905), “con indiferencia, desdeñosamente, cuando no con maliciosa risa”, o que parece colocala na mesma marxe periférica a respecto do *statu quo* que a alentada pola AIyP, a pesar de Cotarelo moverse entón na órbita política do monterismo e ter vínculo de sangue cun dos *factótums* da Real Academia Española, seu pai Emilio Cotarelo y Mori. Tamén debe subliñarse o feito de que Cotarelo incluíse expresamente na súa proposta o citado Murguía, o que non pode interpretarse máis que como explícito

5 Explica o profesor Núñez Seixas (1992, p. 87) que a AIyP “xogou un papel case exclusivamente financiador, que se alimentaba coas cuotas dos seus socios e cos ingresos que reportaban os non demasiados ‘festivais galegos’ que organizaba na capital cubana. No seo da AIyP, nembargantes, convivieron persoaxes cun amor polo idioma galego só moi relativo, e que únicamente pretendían lle dar un emprego literario ó mesmo —caso significativo do rico comerciante Ángel Barros—, xunto con outros que axiña evolucionarán cara un nacionalismo ben definido (tra-la constitución en Galicia das Irmandades da Fala)”.

recoñecemento da relevancia intelectual do esposo de Rosalía. Mais, sobre todo, importa a constatación de que o da Veiga non se empeñou *a posteriori* na súa idea nin tivo arte nin parte nas campañas que contra a nova entidade se desataron ao pouco de fundarse, como axiña relataremos.

En contraste, Cotarelo padecería, iso si, a represalia subseguinte por parte do núcleo directivo da nova Academia radicada na Coruña: non o designaron numérico nin correspondente ata bastantes anos despois do intre fundacional.

Con todo e con iso, o máis significativo deste “caso Cotarelo” é, para nós, constatar o case absoluto alleamento a respecto da nacente Academia Galega da práctica totalidade do claustro da Universidade de Santiago de Compostela desa época, sendo como era máxima institución educativa do país.⁶ A desaparición física do catedrático Alfredo Brañas en 1900, que supuxo o descabezamento do sector rexionalista dentro dese claustro, e a adscrición de boa parte dos profesores da Minerva compostelá á hexemonía da facción liberal encabezada por Montero Ríos ou ao outro partido do *tumo*, o conservador, son elementos que axudan a entender o fenómeno anotado. Neste panorama, a única excepción represéntaa Salvador Cabeza de León, quen achegou papeletas para o *Diccionario* da Academia cando este comezou a elaborarse (BRAG. 12, 20/IV/1907).

Habería que agardar á chegada ás aulas compostelás como docente de Lois Porteiro Garea, futuro líder do agrupamento *irmandiño*, para que o panorama universitario a respecto da *questione della lingua* mudase un chisco: o 1 de setembro de 1915, Porteiro empregaría o idioma galego para ditar a súa lección “A transformación do Dereito Civil pola Grande Guerra”.

1.2. UNHA POLÉMICA EXTERNA NO MOMENTO DA FUNDACIÓN:

CELSO GARCÍA DE LA RIEGA E RIGUERA MONTERO CONTRA A MURGA

Desde o mesmo intre en que comezou a cobrar existencia, a Academia Galega foi duramente cuestionada tanto por razóns que atinxían á súa composición inicial coma por outras relacionadas cos seus fins e orientacións.

Lideraron a campaña, de claro matiz ideolóxico antirrexionalista e anticeltista, personalismos e vaidades á parte, dous eruditos aos que pouco relevo concedeu a posteridade mais que figuraban entón entre o máis influente e notorio da intelectualidade galega segundo os parámetros avaliativos dominantes na época: Celso García de la Riega e José M.^a Riguera Montero.

6 Talvez haxa tamén que colocar nesta perspectiva o escasísimo papel outorgado á Academia Galega na organización e desenvolvemento dos fastos que acompañaron a chamada Exposición Regional Gallega, celebrada en Compostela ao longo de 1909.

O primeiro deles desatou as hostilidades ao publicar no *Diario de Pontevedra* de 31 de outubro de 1905 a súa carta de dimisión como académico de número da nova institución, que aínda non se constituíra oficialmente, en realidade. Nesa epístola vertía durísimas acusacións contra Murguía e impugnaba na forma e no fondo o proceso constitutivo da nova entidade, con varios argumentos esenciais:

- a. Desacordo co método de escolla e nomeamento de numerarios:

El nombramiento ha llegado a mis manos sin previa consulta, sin conocimiento de antecedentes, sin explicación de ninguna clase, sin noticia alguna acerca de la creación y fines de la Academia, de la forma en que se han realizado los nombramientos y de los poderes o autoridad que los ha hecho [...].

¿Cuántos y cuáles han llegado a reunirse? Nadie lo ha publicado [...]. Tampoco se ha publicado la lista de los *cuarenta inmortales* designados en la citada reunión; sólo se ha dicho que los reunidos se nombraron a sí mismos y que el resto se ha repartido con *igualdad relativa* entre las *cuatro provincias*.⁷

- b. Desacordo co control que sobre a nova entidade exercía Manuel Murguía, figura que na súa opinión non tiña “talla para figurar a la cabeza de los intelectuales gallegos”.
- c. Desacordo coa presunta vaguidade ou indeterminación dos fins da entidade:

¿Cuál es el objetivo de la Academia? No lo sabemos a punto fijo. Parece que en la prensa han aparecido algunas noticias nebulosas envueltas en esas frases altisonantes y generales que nada dicen, concretan ni puntualizan. *No se qué* de lenguaje gallego; *no se qué* de Arqueología e Historia; *no se qué* de excursiones artísticas; *no se qué* de otras cosas... y de ciencias.

- d. Desacordo co carácter xenuinamente “rexionalista” da iniciativa e dos seus principais valedores:

Esa academia, última contorsión de un regionalismo vergonzante (tal como se ha formado), no prosperará y se desvanecerá en medio de la indiferencia general, porque querer, pongo por caso, restaurar la lengua gallega, es igual a pretender que las aguas vaciadas en el mar por el Miño se vuelvan atrás y

7 Todas as citacións de textos referidos á polémica que nos ocupa están tomadas do volume de Ramón Erotiguer [pseudónimo de Riguera Montero] *Películas académicas* (1908).

suban por el cauce de donde han bajado... [...] Mucho hay que hacer en el campo intelectual para la cultura, para la prosperidad y para honra de Galicia, y seguramente, no es camino para ello el emprendido *célticamente* por el señor Murguía [...]. Sociedades económicas y otras análogas, escuelas, escuelas y escuelas que difundan la instrucción y la educación, que propaguen la lengua nacional, la española.

As razóns aducidas polo erudito pontevedrés e autor de *Colón, español* foron axiña secundadas por outras figuras intelectuais e xornalísticas, entre as que destacaremos a de Wenceslao Fernández Flórez, Santiago Abella⁸ e a do amentado Riguera Montero. O futuro autor de *El bosque animado*, no artigo “La Academia Gallega. Madeja céltica”, cuestionou os méritos dos intelectuais asiduos á Cova Céltica, sobre todo se se comparaban cos galegos que por entón tiñan xa consolidado o seu prestixio nas letras castelás (Alfredo Vicenti, Linares Rivas, Valle Inclán...), e atacou o fondo político rexionalista da nova entidade:

[...] desde los primeros momentos, pareció hacerse del asunto, no una cuestión regional, sino *regionalista*. En manos de los cuatro desavenidos que componen nuestra microscópica *Liga*, cayeron los tales poderes (cuyo alcance, en medio de todo, nadie conoce aún), y diéronse ellos prisa a repartirse cargos y gerarquías [...] ¿Quién dió autoridad a cuatro señores, que ya por sí no poseen grandes méritos literarios, para distribuir los cargos, haciendo nombramientos a su capricho? [...] Pero si hay que decirlo a gritos [...] ¡si no hay literatos, si no hay poetas regionalistas! ¡si ninguno de estos que chillan, y se autobomban y se agitan, tienen estilo, ni imaginación, ni facilidad, ni amenidad ni condiciones! [...] Nuestra verdadera representación intelectual, nutrida y valiosa, está, dentro de la literatura, en la literatura castellana.

Pola súa vez, nas planas do republicano *Tierra Gallega*, Santiago Abella dirixiulle unha “Carta Abierta” a Murguía os días 29 e 30 de decembro de 1905 que ilustra perfectamente toda a liña argumental de obxección e oposición á existencia da Academia Galega baseada no máis recalcitrante supremacismo ideolóxico e lingüístico español:

8 Autor de dous opúsculos sobre a polémica da fundación da Academia: *Carta abierta al Sr. D. Manuel Murguía impugnando la fundación de la Academia del dialecto gallego* (Buenos Aires, 1907) e *Carta abierta del innominado S. A. al esclarecido académico y secretario de la Real Gallega don Eugenio Carré Aldao, impugnando su fundación y objetándole su discurso del Ateneo* (Buenos Aires, 1909).

¿No es una anomalía y un retroceso, ponerse a perfeccionar un dialecto que no está sujeto á reglas, y mantener una literatura vaciada en el mismo molde; que, aunque tiene muchas bellezas y joyas literarias, al fin y al cabo no repercute más que en la región? ¿No tiene España una Academia de la lengua nacional, con un Areópago tan lucido como el que más, y una lengua rica, sonora y majestuosa, dulce como la melodía, y retumbante como el trueno? ¿Para qué más Academia que la Matritense? [...] Esa fundación, sr. Murguía, no viene a ser más que un estancamiento para el adelanto de la región gallega; un inconveniente hasta para el mismo esplendor de los literatos sobresalientes de Galicia, y una semilla que se vierte para que mañana dé su fruto en los cerebros huecos del separatismo, como hoy, por desgracia, los está dando por Cataluña y Vizcaya [...]. ¿Que supone nuestro dialecto y nuestra literatura en el mundo de las artes, de las letras y de las ciencias? Absolutamente nada. ¿De qué le sirven al que emigra a Francia, a Italia, a Alemania y a ambas Américas? De nada tampoco. Y si no le sirven de nada, ¿a qué querer fomentar un dialecto oscuro, teniendo un idioma nacional resplandeciente y extendido por el mundo?⁹

Finalmente, Riguera Montero, indiano de poderosas influencias políticas e xornalísticas (López Chao e Riguera 2019), publicou tamén en *Tierra Gallega* o artigo “La Academia Gallega y sus fabricantes” (1 de marzo de 1906), asinándoo co pseudónimo *Doctor Núñez Miranda*. Despois de establecer que “el trabajo principal y directo de la *Academia Gallega* debe referirse á la *Gramática* y al *Diccionario* de la lengua regional”, impugnaba a presenza na entidade da maioría dos académicos nomeados por Murguía, pois carecían, ao seu entender, dos mínimos coñecementos esixíbeis para a realización desa tarefa e eran auténticos “gramaticidas” por empregaren a fórmula “ao” e non “ó” para representaren a contracción da preposición co artigo masculino no texto de diversas placas conmemorativas colocadas no monumento erixido en Carral (Villares 2017, pp. 299-337) e mais no panteón de San Domingos de Bonaval. O de Oourol engadía que se vía forzado a encabezar por iso unha “protesta pública y solemne de la cultura de Galicia contra la atrevida ignorancia de quienes públicamente la ponen en la picota del ridículo a los ojos del mundo entero con inscripciones en un gallego tan arcaico y disparatado, que ni los mismos hijos del país lo entienden” e deitaba a seguir vagas acusacións sobre a xestión que Murguía facía dos fondos pecuniarios que lle chegaban de Cuba para sostén da nova entidade académica.

9 O xornal republicano *Tierra Gallega* veríase na necesidade de matizar que non era favorábel a ese varrido total do galego que defendía Abella e que tiña unha posición máis *indulxente*: “Nosotros no nos oponemos en forma tan rotunda a la labor de una Academia Gallega, que, en suma, no vendría más que a investigar el verdadero gallego, y, una vez depurado, a *embotellarlo*, por decirlo así, a momificarlo”.

Ao pretender Murguía resolver privadamente a desavinza, Riguera aínda exacerbou máis as súas descualificacións cara ao viúvo de Rosalía, consignando con ironía que non tiña reparo en “reconocerle superabundantes méritos literarios para presidir dignamente una academia de hipopótamos”. O historiador reaccionou formulando no xulgado de 1ª Instancia coruñés unha querela por inxurias e calumnias contra Riguera Montero. En carta aclaratoria a un nada imparcial *Tierra Gallega*, publicada o 9 de marzo de 1906, Murguía indicaba que

la querella por injuria y calumnia contra el Dr. Riguera Montero no es por apreciaciones de este señor referentes a méritos literarios. Eso nos tiene sin cuidado [...]. Lo que nos interesa son las ofensas a nuestra honra particular contenidas en el artículo del Sr. Riguera respecto a los fondos que envían de Cuba, y otros particulares relacionados con la constitución de la Academia.

O día 2 de maio de 1906, o xuíz de instrución Justiniano Fernández-Campa y Vigil-Escalera fixo pública a súa sentenza sobre esa querela, desestimándoa por entender que “no hay nada que revele que cuanto en él se dice [no artigo citado] es con ánimo de causar deshonor, descrédito o menosprecio a nadie”. Murguía non se rendeu e apelou á Audiencia Provincial, mais esta confirmaría o día 6 de xuño de 1906 a desestimación. Desde as páxinas de *Tierra Gallega*, nese mesmo mes, Bernardo Miranda, filósofo mindoniense (outro dos pseudónimos de Riguera Montero), publicitaba alborozado o resultado da apelación no artigo “Muerte de Goliath”. Pola súa banda, García de la Riega arremetía de novo contra “la gran murga, esa Academia perjeñada por Murguía”, acusando a este de utilizar e malgastar os fondos enviados desde Cuba para pagar os gastos derivados dos seus preitos xurídicos...

A polémica Murguía-Riguera Montero, aparentemente calmada tras esa sentenza de xuño de 1906, reabriuse, porén, cando, en sesión de 1 de febreiro de 1907, a xunta directiva da Academia, con Salvador Golpe como secretario, decidiu retirarlle ao de Ourol a condición de académico correspondente, “en vista de las inmerecidas ofensas de que usted la hizo objeto en la prensa periódica de esta población”. Riguera reaccionou inmediatamente contra a súa expulsión publicando o día 24 do mesmo mes o artigo “Un *ukase* contra quien pisó el sol”, no que expresaba a súa rebeldía nestes termos:

NO ACATO, no puedo acatar, la resolución a mi respecto adoptada, por creerla, más que absurda, injusta, arbitraria, despótica, *pilatina*, *salvatis salvandis*, PATALEO VENGATIVO de las derrotas judiciales sufridas desde el Juzgado municipal hasta la Audiencia provincial.

A partir deste instante, orquéstrase nunha serie de cabeceiras xornalísticas unha auténtica campaña de adhesión e apoio á figura do *agraviado* Riguera, en forma de cartas enviadas por persoeiros como o xornalista ferrolán José Pérez de Castro, o médico de Vilaza Juan Manuel Espada, o xa citado Santiago Abella, Eladio Fernández Diéguez (director de *Tierra Gallega*), Santiago de la Iglesia, Neira Cancela, Fernández Flórez... Outro detractor de Murguía, o xornalista e poeta lugués Juan R. Somoza, dirixíalle esta pulla: “Usted mismo sabe muy bien que si alguna silla corresponde legítimamente al Sr. Riguera Montero dentro de la Academia Gallega, es la silla presidencial”.

Mais o realmente significativo nesta fase da polémica é a sucesión de dimisións de académicos de número e correspondentes que se produce, en solidariedade co *desposuído* Riguera Montero. O día 17 de marzo de 1907 asina a súa renuncia o avogado Emilio Tapia Rivas, director de *El Norte de Galicia* e destacado líder da facción conservadora, pola cal non tardará en presidir a Deputación Provincial de Lugo. O mesmo fan, a seguir, o erudito e xeógrafo Leopoldo Pedreira, coñecido pola súa teima antirrexionalista; o historiador Leandro de Saralegui Medina e o erudito mindoniense Eduardo Lence-Santar Guitián. O 9 de abril, desde Foz, o mestre e poeta Noriega Varela envíalle á Academia tamén a súa carta de renuncia como correspondente. O mozo Antón Villar Ponte, boticario en Foz, dedícalle á Academia diversas humoradas nos “ladridos” do xornal satírico *iGuau...Guau!*, que edita durante 1906 na compañía do citado Noriega. Nelas alude á entidade, facendo un xogo de palabras co apelido de Murguía, como “murga, ludibrio de nuestras letras... minúsculas”. No 6º *ladrido*, de outubro de 1906, logo de que a Academia obtivese o título de Real por decreto do 25 de agosto dese ano, escribiu: “¿Y aún habrá quien diga que la Academia gallega no vale un *perro chico*? Ahora ya vale lo menos un real. Por algo es Real Academia”.

Foi, si, unha campaña de amplo calado, con respaldo en moitas publicacións locais e comarcais e con repercusións negativas que funcionaron en determinados ambientes intelectuais do país, cando menos durante algún tempo. Certo é que tal campaña non conseguiu o seu obxectivo final, facer descarrilar de cheo o tren académico posto en marcha, mais igualmente certo é que logrou que se retraesen ou ficasen inculados de indolencia e falta de empatía a respecto da Academia de Murguía moi diversos sectores da sociedade galega. Converter o desexado espazo simbólico de país que a nova entidade quería ocupar nun campo de Agramante, con acusacións de vaidade, nepotismo, malversación, sectarismo etc., cadraba á perfección, desde logo, coa clara vontade de erosión da Academia nacente por parte dos seus detractores.

Así as cousas, na xunta ordinaria de 12 de xullo de 1907, a directiva da Academia acordou aceptar todas as renuncias que lle fosen comunicadas e declarou ver

con moita satisfacción “que todos aquellos que no están conformes con la marcha de la Corporación presenten sus renunciaciones” (BRAG. 14, 20/VII/1907). Na sesión oficial celebrada en Lugo o 28 de setembro de 1907, con motivo do discurso de ingreso do maxistrado viveirense José Antonio Parga Sanjurjo, o numerario Salvador Golpe pronunciou, así mesmo, un revelador discurso, no que lemos: “Expuso el señor Secretario que, a pesar de los disgustos y contrariedades con que se venía luchando desde los comienzos, la labor no se había suspendido [...]. Que la obra de la Academia, como toda obra generosa, tenía por fuerza ineludible que tropezar con determinados obstáculos que dificultan toda noble tarea pero que serían vencidos como se iban venciendo ya [...]”. E Carré Aldao, na memoria sobre actividades desenvolvidas durante 1909, reiteraría:

No desconfiemos de nuestras fuerzas ni de nuestro valimiento. Bástenos querer para poder conseguir. Ejemplo tenemos en la Real Academia Gallega, intentada crear varias veces y reputada como imposible, para lograr al fin su feliz realización, por un solo acto de voluntad. Como toda obra generosa exigió dolores y sacrificios; pero ni estos, con ser tantos y tan grandes como desconocidos, ni amargas decepciones, ni obstáculos tenidos por insuperables que se amontonaron a su paso, imposibilitan la acción [...] (BRAG. 32, 20/I/1910, p. 189)

O presidente da AlyP na Habana, Ángel Barros, no discurso que pronunciou na velada en memoria de Curros celebrada na capital cubana o 15 de setembro de 1910, pechou fileiras con Murguía e coa Academia Galega fronte a todos aqueles sectores e individuos que a viñan cuestionando e atacando desde o principio. Así, cualificando os seus detractores como “eternos fracasados”, reclamou que “todos los gallegos, y cuantos sin ser gallegos simpaticen con la causa de nuestra cultura regional [...] no negasen jamás sus simpatías, ni menos regateasen su concurso, su apoyo material para sostener con todo el decoro, con los elementos indispensables de vida la primera institución docente de Galicia” (BRAG. 41, 31/XII/1910, pp. 111-117).

Podemos considerar o ano de 1913 como o instante da definitiva superación desta primeira gran polémica que rodeou desde o minuto inicial a Academia Galega, por canto foi entón, arroupando a celebración do oitenta aniversario de Murguía o 17 de maio dese ano, cando numerosos individuos, entidades, centros docentes, sociedades de instrución, concellos, cámaras de comercio, centros galegos, xornais e sectores sociais diversos deixaron rotundamente clara a súa alianza co deostado presidente fronte aos seus inimigos intelectuais (*La Voz de Galicia*. 17/IX/1913, 18/IX/1913 e 19/V/1913; BRAG. 73, 1/VI/1913). Agora ben, como teremos ocasión de expoñer no apartado deste traballo que titulamos

“Limitacións”, esa “reparación” multitudinaria e ese aplauso case unánime ao Patriarca, no ano en que vía a luz o quinto tomo da súa *Historia de Galicia* (e derradeiro, *á prostre*), non poden desvincularse do proceso de *acomodación* que a propia entidade académica estaba a desenvolver, reducindo ao mínimo a expresión do seu selo orixinariamente rexionalista e renunciando a facer a máis mínima crítica expresa e pública sobre a situación de marxinação legal e práctica do galego por parte das instancias oficiais. E non estará de máis advertir que a partir do ano seguinte, 1914, comezará Antón Villar Ponte, non por casualidade, as súas propagandas na prensa conducentes á creación dunha nova entidade galeguista e normalizadora.

1.3. A PANTASMA DO SEPARATISMO POLÍTICO E UN REMEDIO QUE DEVEU PEOR QUE A DOENZA

A fundación da Corporación verifícase nun instante en que o Rexionalismo galego está a vivir, como tendencia política (Beramendi 2007, pp. 277-346), unha situación de grave atonía, desorientación ideolóxica e desmantelamento organizativo evidente, após o devalo da Liga Gallega, os efectos da vaga *patrioteira* derivada da guerra de Cuba, a morte de Alfredo Brañas (1900) e a consunción da práctica totalidade dos xornais e revistas que a tendencia alentara no inmediato pasado (*La Patria Gallega*, *Unión Gallega...*), coa única excepción da *Revista Gallega* dirixida por Galo Salinas na Coruña, que non obstante deixará tamén de publicarse en 1907. En palabras de Torres Feijó (2019, p. 82), “A Galiza de fim de século transita no seu regionalismo com menos forza editorial que em anos anteriores”.

Nesta perspectiva, se ben é certo que case en paralelo á constitución da Academia Galega e con algúns vínculos coa potente dinámica política de autoafirmación nacional que se verificaba por esa mesma época en Cataluña, chegaríase a producir entre nós a eclosión esperanzadora da plataforma agrario-rexionalista Solidaridad Gallega (1907-1911), coa entusiasta participación nela de significativos académicos como Manuel LUGRÍS Freire e Salvador GOLPE, non menos verdade é que o devalo desa plataforma, de moi desigual implantación no territorio, non tardou en manifestarse.

Significativo é, nesta perspectiva, que o propio Murguía deixase inédito entón un texto, publicado bastantes anos despois na revista galaico-bonaerense *Céltiga* (núm. 80, 1928) e rescatado oportunamente por Vázquez Souza en tradución ao galego (2004, pp. 35-40), en que expresaba o seu apoio á citada plataforma agrario-rexionalista e rexeitaba a acusación de “separatista” que contra ela se profería desde múltiples instancias:

Cando aínda a reivindicación das nacións negadas non comezara en España, dixen xa que desexaba ‘a diversidade dentro da unidade’. Pasaron máis de trinta anos, e repito o mesmo, quero a Galiza dentro de España, como filla non como serva. Con iso dito está que abomino a especie con que se nos combate insidiosamente, afirmando que Rexionalismo e separatismo son unha mesma cousa. Non é verdade, se o fose teríamos un só nome. Con todas as nosas forzas rexeitamos e condenamos semellante calumnias. (*apud* Vázquez Souza 2004, p. 39)

A pesar de que non había nin organización nin base social rexionalista minimamente estruturada naquela Galiza en que a Academia botaba a andar (circunstancia que, como veremos, condicionaría de maneira moi forte a traxectoria da propia entidade), a campaña contra ese galeguismo acusándoo de “separatista” e de querer imitar o potente catalanismo coevo foi perseverante e intensa e nela tomaron parte, en distintos momentos, figuras intelectuais como a condesa de Pardo Bazán, corporacións como a Real Academia de la Historia e a Real Academia de la Lengua, numerosos periódicos afectos ás faccións do *turno* e políticos de filiación moi diversa, que cubrían practicamente todo o espectro integrado no réxime da Restauración.

Xa na polémica inicial antes referida, a protagonizada por Riguera Montero e García de la Riega, a cuestión do rexionalismo político saíu a relucir. O de Oroul inserira nun artigo publicado en *Tierra Gallega* o 1 de marzo de 1906 estes versos que se burlaban das demandas políticas rexionalistas tantas veces expresadas nos seus discursos por Murguía:

Nós queremos ô amparo das leises
asociarnos en federación
e queremos que sexan gallegos
bispos, xueces, Goberno... e *hastra* Dios!

A reacción da práctica totalidade dos directivos, protectores e numerarios da Academia perante esa insistente campaña acusatoria contra ela de “separatismo” consistiu en negar a maior, en subliñar a presunta ausencia total de intencionalidades políticas na entidade e en facer constantes apelacións amatorias nos seus discursos á “Patria grande”. Desde a AIyP facíanselles por iso mesmo aos académicos estas advertencias:

Os atribuirán finalidades políticas; tal vez designios criminales; pero esto es tan absurdo, tan inconcebible, que ni siquiera merece refutarse. Para hacer política, no es ciertamente un centro educativo lo más indicado. La política se hace en

el partido, en el mitin, en la plaza pública, nunca en el sereno recinto académico, cuya atmósfera esterilizada, propia sólo para desarrollar el polen fecundo de la vida culta, rechaza como otros tantos gérmenes de muerte todo fermento de pasión y origen de disputa.

Por otra parte, la política de España, particularmente en la última década del pasado siglo, tiene el triste privilegio de representar todos los desastres que al presente afligen a la Patria, razón por la cual, y aunque no sea más que por eso, sería torpeza insigne llevar su maléfica influencia al único paraje a donde no deben llegar las rivalidades y ambiciones del personalismo. Al umbral académico, cuya independencia de acción es garantía, la más firme, de la regeneración de nuestro pueblo [...] (BRAG. 6-7, 20/XI/1906)

Amador Montenegro, que foi o primeiro numerario en facer o seu discurso de ingreso empregando o idioma galego (13 de decembro de 1909), pronunciou nel frases deste teor: “¡Poetas gallegos, nosa Patria é España!”; “Cantade unha Patria común de todol-os españoles, que se inspire no respecto á total-as rexiós” (BRAG. 35, 20/IV/1910). Pola súa vez, Barcia Caballero deulle resposta ao discurso do autor de *Muxenas* e, entre outras aseveracións, tivo especial interese en subliñar que entre España e Galiza “non cabe alexamento nin separanza”, e que se sentía “tan gallego como o que mais, pero tan español como gallego”. Lémbrese que, algún tempo despois, a este discípulo de Brañas e membro fundador da Academia Galega dedicaríalle o *imrandiño* Peña Novo (1917) duras palabras por mor do condicto negativo da recensión que aquel fixera en *El Eco de Santiago* ao volume *Da terra asoballada*, de Cabanillas (Rei 2009; Ínsua 2016c), e o propio boletín da Irmandade descualificaría novamente o médico e literato compostelán nestes termos:

Iste home que atópase preto da morte, repersenta a vella Galicia. A Galicia do rexonalismo homildoso e *folk lórico*. Do rexonalismo en verso. Do rexonalismo que quer o galego na poesía mais non na prosa. Iste home é un símbolo. É o que imos a enterrare as xuventudes novecentistas: o que da as boqueadas poñendo total-as cobardías e total-as claudicacións nos seus cantos que lembran graznidos de corvo.

¡Vellos chochos e adulós que non soupéchedes creare ningún valor novo; que aloumiñáchedes o látigo dos que fan escrava a Galicia; vellos ridículos culpables do triste xeito no que se atopa a nosa terra; vellos labercos profanadores do esprito que latexa nos versos de Rosalía, Pondal, Curros e Lamas Carballal [sic];

vellos imbéciles e escuros que non entendedes ôs bos e xenerosos de que falóu o Bardo [...].¹⁰

O presidente da AIyP, Ángel Barros, pronunciou durante a velada ofrecida á memoria de Curros na capital cubana o 15 de setembro de 1910 palabras ben significativas que incidían sobre ese carácter decididamente non separatista da Corporación e que facían fincapé, ademais, no carácter subalterno do seu labor no terreo idiomático, que en nada debía minorar a hexemonía simbólica e oficialmente consagrada do idioma “nacional”:

No es la Real Academia Gallega, como afirman con *piadosa* intención sus *naturales* enemigos, ninguna de esas instituciones tenebrosas que, so pretexto de perseguir un fin cultural ampare bajo su sombra protectora intentos fraticidas, desintegraciones político-sociales; no es la Real Academia Gallega, para decirlo en otros términos, ninguna de esas corporaciones tildadas de separatismo, cuya existencia constituye una preocupación y una amenaza constante para los hombres de orden que cifran y fundamentan sus amores patrióticos en el intangible á la patria común, a la patria grande [...]; no es tampoco la Real Academia Gallega ningún centro docente que siente cátedra con la *única*, con la *exclusiva* mira de divulgar nuestro riquísimo idioma, peculiar, propio, para desterrar, suplantar u oscurecer el no menos rico nacional [...] el habla sublime de Cervantes. (BRAG. 41, 31/XII/1910, p. 113)

En 1911 o militar ferrolán Adriano López Morillo, ao ler o seu discurso de ingreso na Academia, que xirou sobre as figuras de sir John Moore e o marqués de La Romana, sentiuse igualmente na obriga de consignar que “español ante todo, poniendo sobre las demás cosas la patria grande y la bandera nacional, rindo culto ferviente á la región en que nací” (BRAG. 44, 20/III/1911, p. 176).

O propio Murguía, como anotamos, preocupouse de non se significar publicamente moito en relación a Solidaridad Gallega e procurou ademais non molestar, nin coa súa actuación presidencial nin co contido dos seus discursos en condición de tal, os sectores máis identificados co *statu quo* e máis refractarios ás reivindicacións galeguistas. E así, cando numerosas entidades cívicas de Cataluña, encabezadas pola asociación pancatalanista Nostra Parla que lideraban Guillem Forteza, Jaume Bofill, Joan Estelrich etc., leven adiante unha campaña en resposta aos ataques proferidos contra o idioma catalán polo congresista liberal-monárquico Royo Villanueva e decidan convocar e celebrar en Barcelona o primeiro de xaneiro de

10 “Fala outra vez o fósil. ¡Que nos deixen en paz os vellos chochos!” (A Nosa Terra. 57 (10/VI/1918), 3-4).

1916 unha gran Diada do Idioma, Murguía fará oídos xordos á petición que publicamente lle dirixiu o 11 de decembro de 1915 na súa sección “Con letra del siete” do xornal herculino *La Voz de Galicia* Antón Villar Ponte, daquela xa embarcado no proxecto de creación da primeira das Irmandades da Fala. O de Viveiro pedíalles concretamente ao presidente da Academia Galega e ao da Asociación da Prensa (Eladio Rodríguez, tamén académico) que redactasen unha mensaxe de amizade e adhesión a esa Diada.

A negativa de Murguía a satisfacer a petición explica un distanciamento persoal entre el e Antón Villar Ponte que está na base da practicamente nula presenza ou colaboración do autor de *Los Precursores* nos traballos e xeirias das Irmandades¹¹ e que axuda a explicar, igualmente, a preterición do xornalista como candidato a ocupar un asento de académico de número mentres durou o mandato murguiano na Corporación. De nada serviu que nunha velada da Irmandade coruñesa en xullo de 1917, celebrada no local da Academia Galega co gallo do 32 cabodano de Rosalía, o daquela conselleiro 2º do agrupamento Antón Valcárcel lle pedise expresamente a Tettamancy que lle solicitase a Murguía “su bendición como honorable patriarca gallego, bendición que los ayudase a llegar a ver a Galicia galleguizada y libre de caciques y centralismo” (*El Ideal Gallego*. 110, 20/VII/1917). Si é certo, así e todo, que textos escolmados de Murguía¹² ou artigos gabanciosos sobre a súa figura¹³ non deixaron de publicarse con certa frecuencia nas planas do voceiro *A Nosa Terra*.

Foi este que anotamos o motivo fundamental polo que Murguía estivo ausente, como se ten salientado en repetidas ocasións mais sen explicar cabalmente a causa,¹⁴ na reunión constitutiva da primeira Irmandade (maio de 1916) e nos posteriores traballos emprendidos pola nova entidade galeguista.¹⁵ E que o Patriarca,

11 Escribiu Belén Fortes (2000, p. 12): “Murguía, que xa ten daquela unha idade, asistirá como simple espectador ó nacemento das Irmandades da Fala”.

12 Así “Verbas do noso patriarca” (*A Nosa Terra*. 11, 26/II/1917, p. 7); “De Murguía e Pi Margall” (*A Nosa Terra*. 76, 25/XII/1918, p. 3); “Derradeiro consello do ‘Precursor’” (*A Nosa Terra*. 99, 5/IX/1919, p. 4); e, finalmente, “O noso velliño Patriarca” (*A Nosa Terra*. 124, 25/VII/1920, p. 5).

13 “O derradeiro precursor. Cando cumpre oitenta e catro anos” (*A Nosa Terra*. 18, 10/V/1917, p. 5).

14 Antonio Fraguas (1979, p. 77) sinalou ao respecto, por exemplo: “Non figura Murguía [na constitución da Irmandade], e todos supoñen que os seus anos son a razón de semellante ausencia”. Pola súa vez, Risco especulou (1976, p. 23): “No movemento de 1916, aunque case todos os da *Cova Celta* se enrolaron nas Irmandades, Murguía ficou arredado, cecáis polos moitos anos que tiña, cecáis pola súa calidade de Presidente da Academia”.

15 Con posterioridade á Asemblea de Lugo, non faltarían novos choques e diferenzas de criterio entre o Patriarca e Villar Ponte, manifestadas publicamente. Así, mentres o de Viveiro arroupaba, a comezos de 1918 desde *El Noroeste*, unha iniciativa do entón presidente do Centro Galego da Habana, Secundino Baños, para adquirir en Padrón por un prezo de 10000 ptas. a casa en que falecera Rosalía, a fin de convertela en “monumento nacional”, Murguía desautorizaba tallantemente semellante idea (“La casa en que murió Rosalía. Dice Murguía”. *La Voz de Galicia*. 16/V/1918).

mesmo sendo octoxenario, non tiña nesa altura impedimento ningún para asistir a actos sociais dese tipo próbao a súa presenza en case todas as xuntanzas da Academia celebradas durante ese ano ou a súa participación na Festa da Poesía que, organizada pola Reunión de Artesáns herculina, tivo lugar o 30 de agosto de 1916, apenas tres meses despois do acto auroral das Irmandades.

Nesta orde de cousas, o profesor Barreiro Fernández (2012, p. 670) interpretou que

a dura batalla vivida nos primeiros tempos da súa existencia fíxolle ver a Murguía que un sector temía a Academia por entender que se ía converter nun reduto do rexionalismo político. De aí que procurase por todos os medios non dar ocasión a que se confirmase tal acusación, especialmente na política de designación dos posteriores académicos numerarios.

Mais, engadimos nós, semella que resultou peor o remedio que a enfermidade, como adoita dicirse coloquialmente, pois, para non espantar certos sectores en relación aos labores e fins da Academia e para evitar a acusación de crear un reduto rabiosamente galeguista, o que fixeron Murguía e os directivos que con el máis estreitamente colaboraron foi, en última instancia, baleirar boa parte da carga reivindicativa que a entidade tería que ter manifestado de seu, como símbolo que era dunha nacionalidade negada e dun idioma proscrito en múltiples ámbitos, e, asemade, permitir e mesmo facilitar que sectores nada identificados co ideario galeguista e remisos ou contrarios ao uso e defensa da lingua se introducisen paulatinamente na Corporación, esterilizasen en gran medida o seu quefacer e acabasen por copar a súa directiva após o falecemento, en febreiro de 1923, do propio Patriarca. En palabras de Henrique Monteagudo (2006, p. 28): “As fendas na coherencia da Academia ofreceron a posibilidade para que escoase nela a influencia de determinados ‘notables’, persoeiros que dominaban a escena pública da cidade da Coruña, que foron nutrindo un sector ‘mundano’ da corporación que pexou decisivamente a súa evolución”.

Así se explica a deriva inmediatamente posterior da Academia, o acceso á súa presidencia (por 13 de 17 votos emitidos, tan só) dunha figura de tan escasa proxección, tratándose da lingua e da cultura galegas, como Francisco Ponte Blanco (quen, coma quen di, acababa de ingresar nela, pois a súa recepción se efectuara o 23 de setembro de 1921), as constantes e máis que xustificadas críticas do nacionalismo *irmandiño* cara á directiva da institución e a teimuda persistencia no seo desta de praxes internas e externas absolutamente castelanizadas, sen apenas excepción.

1.4. POLÉMICAS INTERNAS ARREDOR DO *DICCIONARIO* E DA ORTOGRAFÍA

Un dos obxectivos fundacionais da Academia era o de elaborar o dicionario do galego. Que a tarefa non era doada xa o advertían os seus impulsores cando sinalaban que “no es, como muchos impacientes creen, cosa breve, ni obra de uno o varios solamente” (BRAG. 15, 20/X/1907).

A recolección previa de materiais resultou moi intensa e produtiva nos primeiros compases de vida da nova entidade. Conseguiuse reunir o dicionario inédito de Xoán Manuel Pintos, as arredor de 14000 papeletas que tiña Murguía, o *Vocabulario del dialecto de Padrón* de Paisal e outras moitas papeletas cedidas por Lugrís Freire, Carré Aldao, Salvador Cabeza, Eduardo Pondal, Francisco Porto Rey, Luís Tobío Campos... Ademais, adquiríronse diversos dicionarios doutras linguas romances para apoiar ese traballo lexicográfico.

Con todo, as desavinzas manifestáronse axiña, por máis que só poidamos percibiras mediante indicios (as dúas sucesivas modificacións, en moi pouco espazo de tempo, na composición das tres comisións de traballo que se crearon *ad hoc* para levaren adiante o *Diccionario*)¹⁶ e non coñezamos os pormenores que se confrontaban.

Cabe pensar que, alén de eventuais cuestións metodolóxicas, se producisen choques entre algúns numerarios desas comisións polo conflito de intereses que se orixinaba arredor dun proxecto de índole colectiva como era o *Diccionario*. Algúns académicos viñan acariñando xa previamente proxectos lexicográficos de carácter persoal (tal o caso de Eladio Rodríguez, como ten explicado González-Millán, 2001); outros non estaban conformes coa fórmula do anonimato á hora de presentar ao público o traballo.¹⁷ E, a partir de certo momento, interferirá ademais nos traballos a cuestión ortográfica.

16 Inicialmente a comisión xestora do *Diccionario* estivo formada por Murguía, Ramón Bernárdez (abade da colexiata), Ramón López de Vicuña e Jaime Ozores (marqués de San Martín); a comisión ortográfica, por Pérez Ballesteros, Martínez Salazar, Marcial de la Iglesia, Lugrís Freire e Rafael Pérez Barreiro; e unha terceira comisión, de papeletas, por Murguía, Salvador Golpe, Eladio Rodríguez, Francisco Tettamancy e Florencio Vaamonde (BRAG. 10, 20/II/1907). Pouco despois, aprobábase o modelo de recollida de novas papeletas e procedíase a simplificar esas tres comisións: na xestora ficaban só Bernárdez e Carré; na ortográfica, Pérez Ballesteros e Lugrís, e, por último, na clasificadora de papeletas, Golpe e Florencio Vaamonde (BRAG. 11, 20/III/1907). Aínda habería unha terceira modificación, en novembro de 1907 (BRAG. 18, 20/I/1908): na xestora ficaron Bernárdez, Carré, Eladio Rodríguez, Pérez Ballesteros e Ozores; na ortográfica, Martínez Salazar, Carré, Lugrís, Golpe e Pérez Barreiro; e, por último, na de papeletas, Murguía, Ballesteros, Tettamancy e Florencio Vaamonde.

17 O *Diccionario* concibíase como “obra de todos” (BRAG. 11, 20/III/1907), “colectiva y de toda la región” (BRAG. 15, 20/X/1907), pero o certo é que a súa confección tiña que correr *á prostre* da man dun redactor definitivo, que plasmase nun único texto homologado todas as eventuais achegas previas e dispersas feitas arredor de cada entrada. Esa responsabilidade recaería a partir dun momento dado na persoa de César Vaamonde Lores, mais iso mesmo sería tamén causa de desavinzas.

Salvador Golpe fixera, xa con anterioridade á creación desas comisións pro-diccionario, un rogo para que a Academia resolvese definitivamente o preito sobre “la forma gráfica en que debe emplearse el dativo del artículo gallego” (BRAG. 2, 20/VI/1906). Defendía Golpe, en particular, que a grafía “ao” resultaba totalmente axeitada, pois nin era bárbara, dado que estaba documentada desde antigo na escrita do galego, nin era “arcaica”, porque nunca deixara de empregarse.

Na xunta ordinaria da directiva da Academia de 4 de novembro de 1908 abor-dáronse varias cuestións a resolver para poder avanzar na confección do citado dicionario, que podemos resumir nestas tres interrogantes: uso da ortografía etimolóxica ou non? Cantos e cales os signos ortográficos a empregar na obra? *Diccionario galego* en galego ou *Diccionario gallego-castellano*, en castelán? (BRAG. 21, 20/XII/1908).

Non coñecemos detalles concretos do debate habido no seo da “Comisión Ortográfica para la formación del Diccionario”, mais si a decisión finalmente adoptada, que se plasmou nun ditame asinado por Andrés Martínez Salazar, Rafael Pérez Barreiro, Salvador Golpe e Carré Aldao (BRAG. 26, 20/V/1909).

Sinalouse nese ditame que “la [ortografía] que deberá de emplear en todos sus escritos en gallego esta Real Academia, habrá de ser la etimológica, no sólo por ser la aceptada por las Academias de las lenguas cultas, sino por su conveniencia para los estudios filológicos. Esta Corporación está en el deber de aconsejar á los escritores regionales que se dignen emplear en sus trabajos dicha ortografía”. Do mesmo xeito, a respecto das letras e signos a usar, estableceuse que “serán las mismas que para el castellano, por ser las que más se aproximan á las usadas en todo tiempo por nuestros escritores” e propugnouse restrinxir “todo lo posible el empleo del apóstrofo y del guión de enlace”. Tamén se fixou o emprego do acento grave sobre as vogais de abertura media e o uso do acento circunflexo coas vogais para marcar a súa elisión ou o seu carácter de “longas”.

Rebrotaban, pois, á calor do proxecto de dicionario da Academia, as vellas polémicas entre aoístas/oístas e xeístas/iodistas (“equistas/jotistas”, en termos usados nesa época) que xa tiveran protagonismo entre os cultivadores literarios do galego décadas atrás (Hermida Gulías 1992, pp. 187-194; Torres Feijó 2019, pp. 385-435). Pouco despois, no transcurso da xunta directiva de 17 de novembro de 1910 celebrada en Vigo, segundo se consignaría na correspondente acta,

se dió conta de una colección de voces y frases gallegas de carácter jurídico que D. Alfredo García Ramos entregó a la Academia. A propósito de este donativo se suscitó amplia y luminosa disensión filológica, en la que intervinieron todos los individuos que estaban presentes y que sirvió para aclarar dudas y puntos oscuros de nuestra fonética. (BRAG. 40, 20/XII/1910, p. 93)

Cales dúbidas e puntos escuros da nosa fonética eran eses que provocaron “ampla y luminosa disensión filológica”, con intervención de todos e cada un dos académicos presentes na xuntanza, non se concretaron na acta en cuestión, mais esa fórmula tan elegantemente ambigua ou discreta usada polo secretario na acta citada para referirse ás fortes desavinzas que se daban na entidade permítenos deducir o grao de acaloramento que a *questione* ortográfica suscitaba (daquela coma en épocas recentes?) e entender mellor o fracaso da Corporación presidida por Murguía no segundo grande obxectivo para a que fora creada, a elaboración dunha gramática estándar para o idioma.

O certo é que a xunta directiva da Academia acordou na xa citada xuntanza de abril de 1909 que o dicionario en elaboración sería “etimológico y redactado en castellano, teniendo en cuenta que su uso no ha de ser exclusivo de los gallegos sino también para facilitar á todos el estudio y conocimiento de nuestra lengua” (BRAG. 26, 20/V/1909). O argumento aducido para que o proxecto orixinario dun *dicionario galego* (ou sexa, do idioma galego e redactado na propia lingua) acabase derivando nun *dicionario gallego-castellano* redactado en castelán resume de seu a distancia que se ía abrindo e consolidando dentro da Academia entre as intencións simbólicas e dignificadoras do idioma propio, coas que a entidade fora concibida no seu momento por elementos conspicuos do rexionalismo máis comprometido e reivindicativo, e a súa posterior práctica, que resulta a todas luces timorata, ademais de diglósica e subalternizante. Coincidimos por iso con Henrique Monteagudo (2006, p. 30) en que nesa decisión “latexa a autopercepción da Academia como integrada no ámbito cultural castelán-falante”.

O borrador do primeiro caderno do *Diccionario* repartíuse entre os académicos na primavera de 1912. Cando finalmente se publicou, en xuño dese ano, o aplauso dalgúns medios xornalísticos como *La Voz de Galicia*, en todo conformes coa orientación diglósica e subsidiaria do galego subxacente na obra, non se fixo agardar:

Tiempo hacía que se esperaba con ansiedad el acontecimiento, lo mismo en Galicia que en América, donde millares de paisanos nuestros, puestos los ojos del alma en las andanzas de nuestra tierra, sentían la legítima impaciencia de que esa importante obra literaria saliese a la luz. [...]

Arribóse, al fin, á la magna obra, y hoy con inmenso júbilo damos la noticia á la publicidad. [...]

No sólo entre las gentes doctas, los literatos y los aficionados á estudios lingüísticos, sino entre todos los amantes de Galicia ha de ser acogida con entusiasmo la aparición de nuestro *Diccionario*, y nosotros señalamos con piedra blanca en los fastos regionales el grato acontecimiento. [...]

Pero por eso mismo no debe haber Municipio, ni entidad gallega, ni persona medianamente culta y amante de nuestras letras, que no se suscriba a la nueva y magnífica obra, verdadero monumento del idioma galaico. (*La Voz de Galicia*. 8/VI/1912)

O segundo caderno estaba dispoñible no verán de 1913, suscitando reaccións positivas, como a do Concello herculino, que se suscribiu a 30 exemplares da obra para os repartir entre os centros educativos do municipio (*BRAG*. 75, 1/VIII/1913). O terceiro estaba pronto a comezos de 1914 e o cuarto, un ano máis tarde. O gotexar de cadernos continuou a un ritmo moi lento e a finais de 1922 chegábase ao número 18, co que remataba a letra A (*BRAG*. 147, 1/XII/1922). O proxecto entraría definitivamente en barrena en 1928, ao chegar á voz “cativo” no caderno número 27.

O *Vocabulario castelán-galego* que Leandro Carré Alvarellos publicou como folletín por entregas n’*A Nosa Terra* a partir do 15 de setembro de 1922, o seu posterior *Diccionario galego-castelán* en varios tomos (Editorial Lar, 1928-1931) e o *Vocabulario popular galego-castelán* que Filgueira Valverde, Lois Tobío, Magariños Negreira e Cordal Carús publicaron en 1926 nas planas do diario vigués *El Pueblo Gallego* serviron para cubrir o flanco que deixaba descuberto a Academia Galega co estrepitoso fracaso da súa tarefa lexicográfica (González-Millán 2001, pp. 65-74).

Se o do dicionario da lingua foi un obxectivo non acadado pola Corporación, a confección dunha gramática normativa do idioma, ou cando menos dunhas certas regras gramaticais e ortográficas que permitisen avanzar no proceso da súa estandarización, foi outra encomenda que ficou desatendida.

Dúas persoas vencelladas asemade á Academia e á Irmandade da Fala coruñesa, Leandro Carré Alvarellos (R.A.= *Ramón Alvariño*) co seu *Compendio de gramática galega* (1919) e Lúgrís Freire coa súa *Gramática do idioma galego* (1922), tentarían suplir esa grave carencia.

O exirmandiño, correspondente da propia Academia e promotor do Instituto de Estudios Gallegos Fernando Martínez Morás criticaría desde *La Voz de Galicia* o citado opúsculo de Carré Alvarellos, editado pola Irmandade da Fala coruñesa na primavera de 1919 como volume inaugural da súa finalmente moi efémera Biblioteca Galeguista. Para Morás (1919) tratábase dun “mal extracto, traducido al gallego, de las palabras y aun de los ejemplos de la obra de Saco Arce”. A comisión editora do folleto, composta por Ramón Villar Ponte, Roberto Blanco Torres, Lois Peña Novo e Bernardino Varela, replicaría de inmediato estas acusacións de plaxio mediante “carta aberta” publicada no citado diario herculino. Sen negar que o opúsculo estivese baseado na obra de Saco (esgotada había tempo), os

editores defendían a oportunidade e conveniencia dunha obriña como ese *Compendio*, “útil, de divulgación, económica y comprensible”, dado que a Academia Galega non fixera ese labor. Sinalaban, ademais, que o citado opúsculo “se vende como pan bendito”¹⁸.

Pouco tempo despois, o propio Leandro Carré (1919), recoñecéndose autor do *Compendio* e explicando as intencións con que o fixera, amosábase satisfeito do resultado e atribuíu as críticas contra el a “sabios que en todo buscan nada mais que os defeitos, non para correxilos, senón para teren o pracer de chantar os dentes nos homes de boa voluntá que, pese aos detractores, van facendo humildemente, modestamente, unha labor nobre e fecunda”.

Pola súa vez, LUGRÍS FREIRE, escritor e tamén académico de número, editou en 1922 na herculina Imprenta Zincke Hermanos, ao prezo de 3,50 ptas., a súa *Gramática do idioma galego*, que apareceu dividida en cinco grandes apartados: Fonética, Morfoloxía, Sintáxis [sic], Aditamentos (no que inclúe listaxes de modismos, nomes de persoas, toponimia, meses, estacións e días, denominacións dos ventos e unha listaxe de castelanismos a evitar) e Mostras literarias (Fernández Salgado 2000). No limiar, intitulado “Unhas palabras do autor”, expuña brevemente a motivación principal da súa obra nestes termos: “que os bôs e estudosos puideran achar nela algunhas regras de proveito para se guiaren no emprego da nosa fala”. LUGRÍS FREIRE declaraba que realizara o seu traballo movido unicamente por un afán de servizo ao país (“levamos moitos anos agardando por unha *Gramática do Idioma* e como non aparecía por ningures, eu adiquei os poucos momentos de vagar para a facer”), e mostrábase disposto a recibir suxestións e críticas á súa proposta. Non deixaba de recoñecer, así e todo, que algunhas das normas e principios que agora propugnaba na súa *Gramática*, como o rexeitamento da representación con ortografía etimolóxica da fricativa palatal xorda, “non están d’acordo coa ortografía e morfoloxía que levo empregada nos meus cativos traballos literarios”, mais esta circunstancia debería constituír, na súa opinión, “unha proba da independencia e sinceridade con que este libro foi feito”.

Como é sabido, os enfrontamentos que acompañaron a ruptura das Irmandades en febreiro de 1922 fixeron que esta *Gramática* de LUGRÍS non servise para o elevado fin con que fora concibida (Sánchez Rei 2016). A maioría da ING de Risco rexeitouna e combateuna, por máis que numerosos aspectos ortográficos e normativos incluídos nela fosen logo adoptados na práctica por tirios e troianos. Posteriormente, Couceiro Freijomil editaría en 1929 nas planas do diario *El Pueblo Gallego* de

18 “De Gramática gallega. Carta abierta” (*La Voz de Galicia*. 13/IV/1919). Tamén A Nosa Terra defenderá a pertinencia e calidade dese opúsculo de Leandro Carré (“Namentras ladran os cás... A Gramática galega”. *A Nosa Terra*. 85-86, 15/IV/1919). Máis detalles sobre esta polémica en Fernández Salgado (2000, pp. 124-131).

Vigo a súa *Ortografía gallega. Bases para su unificación*, en tanto que o Seminario de Estudos Galegos faría pública a súa proposta de codificación en 1933, co título de *Normas pra a unificación do idioma galego*.

1.5. UN DITAME SOBRE A GALEGUIDADE DE COLÓN QUE RESULTOU MENOSPREZADO

O sacerdote e académico Eladio Oviedo Arce, cun informe moi científico e documentado que se publicou integramente no *Boletín* da Academia en outubro de 1917 e que recibiu o pleno respaldo da Corporación (BRAG. 122, 1/X/1917), botaba por terra a tese sobre as orixes de Cristovo Colón formulada no seu día (1892) por Celso García de la Riega e espallada en volumes como o que levaba por título *Colón español* (1914). Tal tese resultaba, para Oviedo Arce, unha “idea abracadabrante”, unha “ridícula invención” e unha “superchería” que “merece ser desenmascarada para aviso de los unos y ridiculizada para ejemplo de los otros”.

Non obstante, a pesar da contundencia demoledora dese informe e do chamamento da propia Academia por medio do seu boletín para que, en aras do bo nome de Galiza, “cesase la propaganda que algunos de nuestros paisanos, impulsados por un noble y acendrado patriotismo y con la mayor buena fé, aun siguen haciendo de las teorías sustentadas en el libro *Colón español*” (BRAG. 124, 1/IV/1918), numerosos publicistas, galegos ou non, incluído o propio xenro de Murguía e marido de Gala, Pedro Izquierdo Corral, mediante o seu opúsculo *Cristóbal Colón. Español por Galicia y Gallego por Pontevedra* (A Coruña, 1935), persistiron nos anos posteriores na súa teima de adxudicar a Galiza, e máis concretamente a Poio-Pontevedra, a “gloria” de ser berce do ilustre navegante. Ramón Marcote, Enrique Zas, Rafael Calzada, Xerardo Álvarez Limeses, Constantino Horta, Prudencio Otero, Fortunato Cruces, José M.³ Riguera Montero e Jaime Solá, este último por medio da súa revista *Vida Gallega*, entre outros moitos, proseguiron efectivamente no empeño de falar dun Colón galaico *ad maiorem gloriam Hispaniae*.

Foi grande o balbordo desas propagandas e doada a súa utilización demagóxico-patrioteira por parte de certos sectores, xornais e revistas, sobre todo entre a comunidade emigrada en América, que pretenderon en moitas ocasións facer valer a tese da presunta galeguidade colombina como un argumento máis sobre a perenne e esencial “hispanidade” da nosa terra, a brandir contra o rexionalismo ou nacionalismo galegos.

Tras emitir e aprobar o seu ditame, a Academia de Murguía non fixo esforzos por continuar divulgando e sostendo con posterioridade os argumentos tan brillantemente expostos por Oviedo Arce, a pesar de verse tan frecuentemente desautorizada de facto por eses sectores a que aludimos. O propio sacerdote faleceu en xaneiro de 1918 e a deriva política española que conduciu a unha nova guerra

no norte de África e á implantación da ditadura do xeneral Primo de Rivera en setembro de 1923, cando xa Murguía falecera, xerou un contexto discursivo en que se fixo (aínda máis) hexemónica a exaltación das glorias militares, imperia- listas, conquistadoras e *civilizadoras* de España. Nese contexto, que a Academia Galega puidese seguir deslexitimando, por moi solidamente que o fixese desde o punto de vista documental e científico, a tese da españolidade / galeguidade colombina implicaría enfrontarse a ese balbordo demagóxico dominante en certa prensa, esixiría colocarse nunha posición política de claro desmarque en relación ás altas institucións do Estado e suporía, en fin, o risco de perder adeptos e simpatizantes entre a colonia galega emigrada (de onde procedía, lémbrese, o quiñón financeiro fundamental que sostíña o funcionamento da propia entidade).

Algúns destes condicionantes pairan xa dalgún xeito na comedida resposta que o numerario e futuro presidente da Academia, Andrés Martínez Salazar, publicou en *La Voz de Galicia* en 1921 para agradecer o envío que lle fixera Ramón Marcote desde Cuba do seu folleto *Colón, pontevedrés*:

Nadie respeta y aplaude con más sinceridad que yo lo hago el entusiasmo patriótico de muchos intelectuales que, como usted, han hecho ya religión de la creencia en el origen galaico del descubridor del Nuevo Mundo; nadie tampoco celebraría más que yo, que al pleito pendiente se aportaran nuevos documentos y autoridades tan fehacientes y tan claras que a doctos e indoctos convenciesen de que el gran navegante mintió al afirmar que Génova era su tierra natal [...].

La tesis planteada “Colón español y gallego” es simpática para todos los españoles y, aunque apenas “se haya probado la mayor”, ya queda el recurso de barrer para dentro, como aquí va haciéndose y ya se había hecho en otras partes. Por lo demás, la idea es tan atrayente y sugestiva para los gallegos, en especial, que, a serlo y joven el que esto escribe, quizás hubiera sido de los primeros contagiados, figurando en las listas de los más decididos y creyentes. Pero los años refrenan y enfrían muchos entusiasmos, y después de leer los alegatos de unos y otros, parece que la duda es la postura más airosa y prudente (sin negar que sea también la más cómoda) que debe adoptarse en el actual momento de prueba de ya famoso pleito colonino. (*La Voz de Galicia*. 2/IV/1921)¹⁹

19 Con menos *panos quentes* e con máis afouteza ideolóxica, Lugerís Freire sentenciaba en varias estrofas a propósito dese presunto galego Colón: “El nada quixo falar / en col do seu nacemento; / nin sinal nin documento / se puido aínda topar. / Mais se en Galicia foi nado / e adrede o caso calou, / o bon senso o designou / gran patrón do renegado”.

1.6. O CONGRESIÑO DO INSTITUTO DE ESTUDOS GALLEGOS: UN CLON DA ACADEMIA?

Excepción feita do malfadado caso Villar Ponte-Murguía, por causas que xa expuxemos, pódese dicir que existiu unha relativa sintonía, á partida cando menos, entre os promotores da nova entidade de Amigos da Fala e o pequeno núcleo que viña rexendo a Academia desde a súa fundación. A carta que os daquela máximos responsábeis desta dirixiron o 20 de maio de 1916 ao entón presidente da AIyP da Habana, Ramón García Mon (Neira Vilas 2000, pp. 102-103), non deixa dúbida sobre a acollida favorábel que a primeira das Irmandades suscitaba inicialmente neste histórico núcleo rexionalista presidido polo Patriarca, se ben deixa translucir tamén o limitado alcance con que era contemplada por aquela a nacente agrupación irmandiña:

O apoio e adhesión que vostedes prometen á Liga de Amigos do Idioma, creemos igualmente muy oportuna. Como a base d'ela é o estudio e divulgazón do galego, parécenos que a súa primeira labor debía ser a de fomentar a suscripção a noso Dicionario.

No propio opúsculo *Nacionalismo gallego*, o seu autor emprazou moitos numerarios e a propia Academia, “como es su deber”, a se sumaren á Liga de Amigos da Fala, e no instante constitutivo da primeira agrupación, a coruñesa, alí estaban, efectivamente, LUGRÍS Freire, os irmáns Vaamonde, Eladio Rodríguez, Carré Aldao co seu fillo Leandro e Oviedo Arce. Débese salientar, no mesmo sentido, o feito de que a Corporación cedese o seu local, no Rego de Auga, 38-1º, para a celebración desa xuntanza e dalgunhas outras actividades posteriores, como o curso de lingua que impartiu LUGRÍS en outubro de 1916, a velada en homenaxe a Pardo de Cela o 17 de decembro dese ano ou un ciclo de conferencias a comezos de 1917 no que interviñeran Antón Villar Ponte, LUGRÍS, Florencio Vaamonde, Banet Fontenla e Tettamancy. Pode aducirse, no mesmo sentido, a cesión á nova entidade por parte dos seus antigos promotores, LUGRÍS e Carré, da cabeceira solidaria *A Nosa Terra*, que se publicara entre agosto de 1907 e outubro de 1908 e que resucitaba para ser *idearium* da nova organización, agora escrito integralmente en galego.

As referencias á Academia son relativamente frecuentes nos primeiros números dese boletín decenal irmandiño e presentan case sempre unha tonalidade positiva. Así, por exemplo, en novembro de 1916 alúdese ao labor de confección dun dicionario da lingua por parte da Corporación nestes termos:

Caladamente, con pacencia e método, ten feito a Real Academia Gallega no discurso de cinco anos, unha labor que non gabaremos d'abondo.

Os dicionarios gallegos conocidos, con ser seus autores dinos de gratitude, non eran pra ninguén fonte con caudal que chegase a cural-a sede que todos nos sentimos n'esta hora de enxebreza. Percisábamos un xantar literario que aqueles libríños non nos podían dar.

Y-a Real Academia, un día e outro, en cinco anos arreo, adicouse ô duro e acedo traballo de xuntar vocabres, rexistrando en libros, papés, escrituras, parroquias e bibliotecas, remexendo en vellos arquivos, escoitando o xuicio de personas entendidas, pra recoller en miles e miles de boletos o significado das verbas gallegas. Fixo, por fin, un dicionario rematado con escrúpulo e xeito que encerra moitos millares de voces gallegas, de ditos, refráns, cantigas e sentenzas. N'ese tesouro noso, que axuntaron non Xan nin Pedro, sinón toda Galicia pol-as más dos seus mais sesudos homes de letras, temos o material pra reconstruir a nosa fala e pra lle dar toda a riqueza perdida ou esquencida, redimíndoa da probeza en que pol-o d'hoxe vive.²⁰

Diversos éxitos, publicacións literarias e traballos intelectuais dalgúns numerarios da Academia que eran asemade socios da Irmandade (Tettamancy, Carré Aldao, César Vaamonde, Eladio Rodríguez...) reciben atención e aplauso na sección “Novas da causa” do boletín. Fontenla Leal é agasallado cun banquete pola Irmandade (non así pola Academia, que só lle dedica un breve texto de benvida no seu *Boletín*) cando regresa provisoriamente á terra para traer os restos mortais de *Chané* en 1917, e Pondal recibe unha cálida homenaxe póstuma. Cómpre destacar, ademais, a presenza nas planas d'*A Nosa Terra* de abundantes colaboracións, en prosa e en verso, deses *irmandiños* que son ao mesmo tempo académicos, xa citados. A sección de “Efemérides gallegas” que o boletín ofrece nalgúns números estaba tamén, segundo se indica, “a cárrego d'un ilustre e culto membro d'Academia Galega” (*A Nosa Terra*. 46, 20/II/1918, p. 2). Esta presenza activa dos vellos rexionalistas na nacente Irmandade coruñesa reflíctese, en fin, no seu organigrama interno: na xunta directiva que se elixe en maio de 1917 figuran, ao lado do conselleiro primeiro Villar Ponte, o tesoureiro Eladio Rodríguez e os vogais Tettamancy e Lugrís.

Ora ben, persoeiros vinculados á Academia desde o primeiro momento como Martínez Morás (liberal garciprietista e redactor de *La Voz de Galicia*), García Ramos (director do monárquico e católico *El Ideal Gallego*) e César Vaamonde (arquiveiro-bibliotecario da Academia Galega), inicialmente tamén próximos ou mesmo asociados ás Irmandades, abandónanas moi axiña e pasan a combatelas, sumándose así ao coro crítico previamente formado xa contra o nacionalismo por outros académicos (Barcia Caballero, Montenegro Saavedra...) e xornalistas

20 “O dicionario gallego” (*A Nosa Terra*. 2 (24/XI/1916), p. 2).

(os irmáns Alejandro e Augusto Barreiro, da redacción de *La Voz de Galicia*) que tamén foran irmáns da fala na primeira hora. En velada alusión a estes persoeiros, coidamos, escríbese n'*A Nosa Terra*:

Hai algúns enxebres d'a vella cepa, dos que falan en castelán cando non deberan falaren, que censuran o xeito que moitos temos pra esquirbir o noso idioma. Ise enxebres deveñen en forza negativa e estéril. Porque queren, porque lles peta. Pois s'en troques de marmular de nós viñeran a nós a dárennos leiciós prácticas, axudándonos no traballo, axudándonos a levar o sacrificio que vimos facendo, a mais d'un favor persoal ós redautores d'A NOSA TERRA, emprestaríanlle à querida nai Galicia un outo e froitífero beneficio [sic]²¹.

O monolingüismo defendido e practicado pola nacente organización galeguista actuou como auténtica pedra de toque para deslindar campos, na medida en que, como expuxera Antón Villar Ponte no artigo “A bandeira ergueita”, xa non podía haber máis rexionalismo auténtico (*integral*, dicía el) “que o que se faga en galego”. Cando na articulística auroral das Irmandades se facían frecuentes reproches sobre un “rexionalismo en castelán”, cómpre ter presente que o *Boletín de la Real Academia Gallega* estaba a aparecer redactado integralmente, número tras número, na lingua cervantina...

A mudanza de perspectiva introducida polas Irmandades colocou a Academia nunha posición incómoda. Como acertou a resumir Méndez Ferrín (Cochón 2016, p. x), “entre aquel protonacionalismo liderado por un patriota, Murguía, que se expresaba en castelán, e a defensa do uso do galego en todos os planos da vida que propugnou Antón Vilar Ponte media un abismo”. Algúns artigos como “A bandeira ergueita” (*A Nosa Terra*. 1, 14/XI/1916) ponderarían, precisamente, o que de “superación” ou “salto cualitativo” supuña a nova entidade a respecto das plataformas alentadas polo rexionalismo galego, entre as que ocupaba un lugar sobranceiro a propia Academia. Non é difícil imaxinar, por iso, a escasa compracencia, se non xa directamente contrariedade, que non poucos dos membros da Academia, en boa parte superviventes da Liga Gallega finisecular e da Solidaridad Gallega de comezos da vixésima centuria, debían de experimentar ao ler parágrafos dos *irmandiños* máis novos en que se facía de maneira explícita e rotunda crítica das súas actitudes e estratexias no inmediato pasado. Como indica o profesor Mariño Paz (1998, p. 407):

21 “No pirmeiro aniversario. Camiño do trunfo” (*A Nosa Terra*. 36, 10/XI/1917).

resulta evidente que esta declaración de principios marca unha fronteira respecto do que se fixera e dixerá durante a época do Rexurdimento e o seu epílogo nos inicios do século XX. Cando menos no dominio público, o nacionalismo resolveu en xeral as contradicións entre o discurso ideolóxico e a práctica lingüística que caracterizaran a fase rexionalista.

Así as cousas, se xa unha parte dos numerarios da Academia se manifestou hostil, como vemos, ao movemento *irmandiño* desde un primeiro momento, aconteceu que a outra parte máis achegada ou mesmo integrada nel tivo que tomar posición inevitabelmente nos sucesivos debates de clarificación ideolóxica, estratéxica e organizativa que se deron no seu seo ao longo de 1917-1918 e que culminaron coa aprobación en novembro de 1918 do Manifesto de Lugo. En particular, a dinámica de enfrontamento que se abriu entre un sector decidido a transitar cara á definición claramente nacionalista do movemento e outro sector remiso a abandonar a menos controvertida definición “rexionalista” acabaría cobrando novas desercións dentro do campo académico, entre as que cómpre destacar a de Eladio Rodríguez González, futuro director d’*El Noroeste* cando se produza a expulsión de Antón Villar Ponte dese posto e tamén futuro presidente da propia Academia. Logo da discutida alianza das Irmandades co catalanismo da Lliga de Cambó a finais de 1917 e do posterior desastre electoral padecido nos comicios lexislativos de febreiro de 1918, deixaron tamén a militancia irmandiña figuras rexionalistas como Iglesias Roura, Antón Valcarce, Rodrigo Sanz ou Aurelio Ribalta.

Do afastamento existente entre o núcleo das Irmandades disposto a abrazar a definición nacionalista e o groso dos numerarios da Corporación presidida por Murguía dá boa conta o feito de que ambas as entidades rendesen homenaxe por separado a Curros Enríquez no seu décimo cabodano, en marzo de 1918, celebrando cadanseu acto. O da Academia realizouse, significativamente, en colaboración coa Reunión de Artesáns, unha entidade que presidía nese instante o avogado e exalcalde de real orde Manuel Casás Fernández, antigo colaborador da *Revista Gallega* moi vinculado afectivamente á persoa de Murguía²² e que impulsaba a creación por esas mesmas datas dun Instituto de Estudos Gallegos (IEG). Desde 1916, Casás viña escribindo numerosos artigos contra o catalanismo político e contra as nacentes Irmandades da Fala, defendendo o concepto de “regionalismo sano y bien entendido”, o que lle valeu ser bautizado despectivamente por *A Nosa Terra* co alcume de *Picorete*.

22 De feito, desempeñara no seu momento un papel decisivo para que Murguía fose restituído como bibliotecario da Universidade compostelá (Fortes 2000, p. 11).

O boletín das Irmandades criticaríao, ademais, por ter a indelicadeza de empregar exclusivamente o español no transcurso do citado evento en honra de Curros.²³

Ese IEG alentado por Casás Fernández, que naceu como sección dentro da Reunión de Artesáns herculina, manifestouse desde o primeiro intre disposto a entrar en clara concorrència coa propia Academia, imitando ou “apropiándose” dos seus fins e roles e detraéndolle tanto efectivos humanos coma recursos económicos. Sorprendentemente, si, por afinidade con ese antinacionalismo ideolóxico que Casás predicaba con vehemencia ou por afán de certo destaque na sociedade herculina, unha parte non pequena dos académicos da Galega, sobre todo os que tiñan residencia na cidade, correu a colaborar co novo Instituto, nun exercicio de “dupla militancia” que deixaba aínda máis debilitadas, se couber, as capacidades da Corporación presidida por Murguía.

Ben significativo é o feito de que, agás Banet Fontenla e José Vega Blanco, ningún numerario da Academia asistise en persoa ou mandase a súa adhesión expresa á decisiva Asemblea de Lugo, en novembro de 1918, cando se daba o caso de que algún mesmo residía na cidade das murallas onde se celebraba a xuntanza, como era o caso de Manuel Amor Meilán. Na mesma perspectiva cabe interpretar a total ausencia de colaboracións de Antón Villar Ponte no suplemento *Nós. Páxinas gallegas* que Eladio Rodríguez, axiña secretario e logo presidente da Academia, publicou no xornal da súa dirección, *El Noroeste*, desde o 17 de setembro de 1918 até o 20 de marzo de 1919. O feito de que o amentado xornal se autoproclame unha e outra vez rexionalista pero reproduza traducidos ao español fragmentos dunha conferencia dada por Castelao en galego na sociedade La Oliva de Vigo será sinalado por *A Nosa Terra* como exemplo dunha evidente falta de coherencia.²⁴

Fundado o IEG na Coruña cun ciclo de conferencias celebradas durante o mes de xaneiro de 1918 en que abundaron as alusións críticas á doutrina idiomática e política das Irmandades por parte dos oradores García Ramos (“El regionalismo gallego en su aspecto confesional, monárquico y unitario”), Martínez Morás (“El idioma gallego”), Barcia Caballero (“Los renacimientos literarios y algunas cosas más”), Verardo García Rey (“Galicia, el relieve y el hombre”) e Antonio López Carballeira (“Galicia, su raza y su genio”), o boletín *A Nosa Terra* criticaría os estatutos da nova entidade e poría inmediatamente en dúbida a súa pertinencia, “porque o que néle estúdese, ja se ven estudando na Academia Gallega” e porque só ía servir “para erguer vanidades e para apoiar inconscientemente ao centralismo”.²⁵

23 “Cadro Mouro” (*A Nosa Terra*. 47-48, 10/III/1918, p. 3).

24 “Peneirando...” (*A Nosa Terra*. 85-86, 15/IV/1919).

25 “Peneirando...” (*A Nosa Terra*. 69, 15/X/1918), p. 7).

Os impulsores do Instituto designaron presidente de honra o mesmísimo Manuel Murguía (xunto con Martínez Salazar e Rodríguez Carracido), constituíron varias seccións con cadanseu presidente e secretario,²⁶ manifestaron intención de nomear membros correspondentes noutras localidades (o mesmo que facía a Academia, xaora) e declararon a súa vontade de levar a cabo “labor de exploraciones, visitas, investigaciones, concursos y conferencias, publicaciones monográficas, etcétera, todo lo relativo a asuntos gallegos”.²⁷ Non pode estar máis clara, coidamos, a intención de fagocitar a Academia Galega.

Xornais herculinos como *La Voz de Galicia*, *El Ideal Gallego* e *El Orzán* arrouparon entusiastas o novo Instituto, e a Deputación Provincial coruñesa outorgoulle decontado a subvención que con anterioridade lle viñera concedendo á Academia. Semellante decisión constituía, para a redacción do decenario *irmandiño*, “un caso mais de noxento favoritismo; unha caciquería mais que pesa sobr’a Coveira provincial”, mais tamén deixaba en evidencia a aqueles académicos (Pérez Barreiro, Barcia Caballero, César Vaamonde, Maciñeira...) que lle estaban facendo o xogo a Casás Fernández:

Xa diciamos nos...

Un Instituto d’Estudios Gallegos, do xeito que ten o dos picoreteiros, non é preciso, ou de selo, sobra entón a Academia Gallega.

E tiñamos razón. Agora poderá decatar hastra os académicos máis amigos do ‘queda ben’.

Algús académicos acetaron cárregos no Instituto de Picorete. Deron así por bón aquel Instituto. Aquel Instituto pidiulle á Diputación provincial da Cruña unha axuda económica e a Diputación deulla, deixando sin aquela que adoitaba consinar nos seus presupostos á Academia Gallega. Quérese dicir: que a subvención da Academia pasou ó Instituto picoreteiro. E a Academia ficou c’un palmo de fuciños [...].

26 A sección filolóxico-literaria será presidida por Rafael Pérez Barreiro (catedrático de Instituto e numerario da Academia), con Carré Aldao (tamén numerario) na secretaría; a de Ciencias históricas, por Félix Estrada Catoira, con César Vaamonde (arquiteiro da Academia) como secretario; a de Ciencias físicas polos catedráticos de Instituto Gonzalo Brañas e Fermín Bescansa; a de estudos económicos, por Dionisio Tejero (presidente do Banco da Coruña), con Luís Mayor Moreno (catedrático da Escola de Comercio) como secretario; a de estudos sociais por Alfredo García Ramos (director d’*El Ideal Gallego*), co notario Viñes Gilmet na secretaría; a de estudos pedagóxicos por Mercedes Tella (directora da Normal), con Darío Blanco Cabezas (presidente da Asociación del Magisterio) como secretario; e, finalmente, a de Belas Artes, polo pintor Ramón Navarro, con Seijo Rubio (catedrático de debuxo) como secretario (*El Ideal Gallego*. 29/IX/1928).

27 “El Instituto de Estudios Gallegos” (*El Ideal Gallego*. 14/IX/1928).

E os académicos inda siguirán facéndolle o caldo gordo a *Picorete and company*. Porque hai tan poucos homes de carácter, hai tanta probeza moral...²⁸.

O voceiro *irmandiño* agoiraba que, dese xeito, a Academia “está chamada a morrer acoitelada por varios dos mesmos académicos, cicais inconscientemente...” e que o Instituto fundado por Casás “acabará por matar a Academia”.²⁹ Ademais, mediante o artigo “Cría corvos. Os que fan sufrir a Murguía”, *A Nosa Terra* acusaba os promotores do IEG de manipularen e se aproveitaren indignamente da figura do ancián e doente Patriarca, designado por aqueles presidente de honra *ex aequo* da nova entidade, como xa dixemos (*A Nosa Terra*. 93, 5/VII/1919, p. 3). A estas críticas sumaríase o betanceiro José García Acuña, sinalando que tal Instituto “é un couto pechado no que uns cantos fachendosos que cubizan soa, fan que fan, pensando quizais mais no proveito propio que nos problemas galegos”.³⁰

A renuncia de Carré Aldao ao posto de secretario da Academia en agosto de 1919 foi a maneira que tivo de protestar o vello activista da Cova Céltica contra unha deriva na que emerxía como verdadeiro líder na sombra quen había de ocupar moi axiña ese posto vacante (27/I/1920) e acabaría por acceder finalmente á presidencia da entidade (20/XI/1926-8/I/1934): Eladio Rodríguez González.

A celebración na Coruña, do 24 ao 31 de agosto de 1919, dun denominado *Primer Congreso de Estudios Gallegos*, organizado pola entidade que presidía Casás Fernández, que contou con relatorios dos portugueses Carolina Michaëlis —sobre a figura e o labor de Ernesto Monacci—, Cláudio Basto —sobre a *saudade*— e José Joaquim Nunes —sobre a orixe e evolución do idioma galego—, así como coa presenza de non poucos intelectuais vinculados á propia Academia (Carré Aldao, Pérez Barreiro, Federico Maciñeira, Barcia Caballero...), mereceu comentarios de desaprobación por parte das Irmandades, que bautizaron o evento como *Congresiño*. Segundo expresaba *A Nosa Terra*, desa reunión intelectual “nada vivo, nada moderno, nada d’ esencia futurista ou novecentista haberá de xurdir”, a non ser “arte sin folgos, arqueoloxía valorenta, cencia comesta de trilla, cousas sin alma e sin pasión”.³¹

28 “¡Edificante!” (*A Nosa Terra*. 84, 25/III/1919).

29 “A Academia Galega e algús académicos. Nos din...” (*A Nosa Terra*. 90, 25/V/1919), p. 5). No mesmo número, noutra sección, engadíase: “Academia... Instituto. Instituto... Academia... Xa casi se non sabe onde remata un pra escomenzare o outro” (“Peneirando...”. *A Nosa Terra*. 90, 25/V/1919, p. 7).

30 “Peneirando...” (*A Nosa Terra*. 87, 25/IV/1919).

31 “Peneirando...” (*A Nosa Terra*. 92, 15/VI/1919, p. 6).

A sesión de apertura estivo presidida, por delegación do rei Afonso XIII, polo militar Antero Rubín, en tanto a de clausura polo daquela reitor da Universidade Central, José Rodríguez Carracido.³²

O Congreso dividiuse en varias seccións e en todas elas rexistrouse a participación dalgún académico numerario como relator. Así, na primeira, dedicada á filosofía e á literatura, actuaron como relatores, ademais dos xa citados Nunes e Basto (cuxos relatorios foron lidos por Leandro Carré), o xesuíta Celestino García Romero e os académicos Rafael Pérez Barreiro (quen expuxo o traballo “Del modo de afirmar en gallego”) e Carré Aldao (quen disertou sobre “Influencia de los escritores gallegos del siglo XIX en la lengua y literatura castellana”). Do mesmo xeito, na segunda, dedicada ás ciencias históricas, expuxeron traballos o franciscano Atanasio López (“Influencia de los falsos cronicos en la historia de Galicia”), Ángel del Castillo (“La casa primitiva en Galicia”), Fernando Martínez Morás (“La campaña de Sir John Moore y la batalla de Elviña”), Carré Aldao (quen defendeu, en “La leyenda del Santo Graal”, a localización desa reliquia no Cebreiro), Félix Estrada Catoira (cos seus “Apuntes sobre los hospitales de la Coruña”) e o tamén académico Federico Maciñeira (quen disertou sobre os castros prehistóricos). Na sétima sección, en fin, que se ocupou das diversas artes, leron relatorios figuras vinculadas á Academia como o musicólogo ferrolán Ramón de Arana *Pizzicato* (“Características de la música gallega”); Ángel del Castillo e Galo Salinas (“El teatro gallego ¿debe tener tendencia universalista?”).

Mentres tiña lugar na Reunión de Artesáns e nas aulas do Instituto Eusebio da Guarda este congreso, o boletín das Irmandades valoraba:

As sesións do ‘Congreso d’Estudios Gallegos’, atá agora van sendo un verdadeiro fracaso. Algús señores doutos, outros non doutos (mais que a xente parva coida persoas, porque os xornaes engañáronna con *bombos*) veñen lendo ponencias. Ponencias eruditas, ponencias de arqueoloxía, filoloxía, etc. E isto non atrai a ninguén. Porque como dixo Castelao *abonda d’arqueólogos e faltan arquitectos*. Esas ponencias, non son nada vivo, nada c’os pés na realidade actual. E o que compren son cousas vivas, cousas d’intrés pr’agora e pra o porvire.³³

32 Nunha reunión que o Instituto celebrou posteriormente, en xaneiro de 1921, foi debatida e aprobada unha nota de agradecemento a este persoeiro polas súas xestións diante do Ministerio de Instrución Pública hispano para a concesión, mediante Real Orde, dunha subvención de nada menos que 6500 pesetas destinada á entidade presidida por Casás (*El Ideal Gallego*. 30/XII/1920 e 29/I/1921).

33 “Baixo cinco cascos. Un fracaso redondo” (*A Nosa Terra*. 98, 25/VIII/1919).

Tomando pé nas presuntas impresións do erudito portugués José Joaquim Nunes,³⁴ o voceiro das Irmandades preguntábase tamén como era posíbel que nun Congreso autoproclamado “de Estudos Gallegos” apenas fose empregado o idioma do país. Salientaba, por último, como evidencias do fracaso desa cita congresual, o escaso número de asistentes ás sesións (“unha ducia de persoas mal contadas, meio adormecidas algunhas”) e a non participación no evento nin da Universidade compostelá (da que era reitor nesa altura o numerario Salvador Cabeza) nin do presidente da Academia, Manuel Murguía.

Algún tempo despois, Antón Villar Ponte volvería recriminarlle ao IEG o feito de convocar un congreso galaico-portugués para o verán de 1924 facendo toda a propaganda, convites, carteis etc. unicamente en español, prescindindo tanto do galego coma do portugués. Contrastando esta actitude co decidido apoio dado ao noso idioma por parte da Liga de Amigos de Santiago na convocatoria dun concurso histórico-literario (en que resultarían premiadas as *Oracións campesiñas* de Eladio Rodríguez e *O bufón d-el Rei* de Risco, entre outras obras), sentenciaba (Villar Ponte 1924a):

¡Bien haya aquella patriótica entidad santiaguesa que cabe poner en contraste actualmente con el Instituto de Estudios Gallegos de La Coruña, que viene convocando a un congreso galaico-portugués para el próximo estío, en circulares escritas en castellano y en las que suena a tópico y a frase hecha lo de *la fraternidad de los dos pueblos etnológica y lingüísticamente análogos*. ¡Porque para que no sonara así, lo más elemental sería que dichas circulares, de no hallarse redactadas en gallego, en portugués lo estuviesen! ¿Qué menor prueba de devoción a la cultura lusitana podría darse por miembros de un Instituto que quiere ligar a aquella la suya y con aquella compenetrarse?

Ese Congreso non chegou a celebrarse e o Instituto presidido por Casás hibernou durante todo o período da ditadura primorriverista. Aínda reaparecería en 1931, durante a asemblea pro-Estatuto organizada pola Federación Republicana Gallega na Coruña, o 4 de xuño. No transcurso desa xuntanza, os posicionamentos máis regresivos a respecto da cuestión autonómica encarnáronos, precisamente, o anteproxecto presentado polo Instituto e mais o correspondente ao Secretariado de

34 “O profesor José Joaquim Nunes. Unha visita moi interesante”. O Congreso d’Estudos Gallegos (*A Nosa Terra*. 99, 5/IX/1919). Este recurso por parte do boletín *imandiño* non deixou de provocar, porén, certo incomodo no catedrático de Lisboa, a xulgar pola nota que o boletín se viu obrigado a inserir no seu número 103 (25/X/1919) co título de “Compracido”: “O señor Nunes, de Lisboa, préganos fagamos sabere que él que tamén asistiu ó Congreso galego, atopouno escelente. A galantería do cultísimo profesor non quer facerse solidaria de nengunha das nosas censuras [...]. É alleo a canto nós dixemos pol-a nosa conta. Séipano aqueles a quenes interese”.

Galicia en Madrid (entidade que presidía na altura Rodrigo Sanz, á que pertencía Calvo Sotelo e que estaba representada na asemblea por José Portas Fernández). O texto defendido por Manuel Casás e Martínez Morás proclamaba o recoñecemento da “Región gallega” dentro “del organismo de la Unidad Nacional Española” e, se ben mencionaba o libre uso de galego e castelán, advertía no seu articulado sobre a necesidade de “fomentar y difundir la lengua castellana en la población rural”, excluía completamente o galego dos niveis secundario e superior do ensino e declaraba o castelán idioma exclusivo de actas, escrituras e contratos oficiais.

A creación do Instituto de Casás e a celebración do seu *Congreso* non mataron a Academia Galega, como prognosticara *A Nosa Terra*, mais deixárona enormemente debilitada en múltiples sentidos. Detraeulle fondos económicos e efectivos humanos, competiu en actividade no seu terreo específico, tiroulle certa lexitimidade e prestixio como referente unívoco e principal da cultura do país e tensou aínda máis os puntos de fricción co nacionalismo *irmandiño*, inviabilizando así calquera aproximación ou harmonización estratéxica a prol da lingua entre entidades que, doutro xeito, podían encontrar áreas de actuación concertada. Á morte de Murguía, en febreiro de 1923, a Academia era por iso mesmo unha entidade sumida nunha profunda crise, dividida internamente, incapaz de liderar ningunha dinámica de reivindicación idiomática e impedida de lograr sequera algúns dos seus cometidos primixenios (gramática e dicionario).

Mais, para desgraza do país, non moito mellor sería a situación do outro polo referencial na causa da lingua, o propio movemento *irmandiño*, sumido tamén a partir da segunda metade de 1921 nunha crecente tensión interna e nun debate ideolóxico-estratéxico de fondo que só acabaría resolvéndose da peor das maneiras posibles: coa ruptura orgánica sancionada na Asemblea de Monforte, en febreiro de 1922. Veremos na seguinte epígrafe como no fragor desa disputa, realmente fratricida, tamén andou na boca dos contrincantes o nome e o rol dalgúns dos máis relevantes académicos.

1.7. ATAQUES NO MANIFESTO “MÁIS ALÁ!” ÁS ARRÁS DA LAGOA ACADÉMICA

Aínda que varios dos antigos asiduos da Cova Céltica e académicos fundadores (Lugrís Freire, Florencio Vaamonde, Carré Aldao, Tettamancy...) permaneceron nas filas da organización irmandiña despois da transcendental Asemblea de Lugo, fixérono nunha actitude ben distinta á do entusiasmo e da plena identificación iniciais: ademais de deixaren de pertencer á directiva do agrupamento coruñés,³⁵

35 En abril de 1918, na renovación que se acomete após o fracaso nas urnas de febreiro dese ano, Peña Novo preside unha directiva en que xa non figuran, repárese, nin Carré nin Lugrís nin Vaamonde nin Eladio

de non acudiren nin á 2ª ni á 3ª asembleas nacionalistas (celebradas en Santiago en novembro de 1919 e en Vigo en abril de 1921, respectivamente) e de publicaren moi poucas novas colaboracións n'*A Nosa Terra* (agás Florencio Vaamonde, que achegou varios poemas), pasaron a engrosar a “disidencia interna” a respecto dos criterios defendidos no seo da entidade polo sector en que se encadraban os irmáns Villar Ponte, Risco, Quintanilla, Cabanillas e Castelao, entre outros.

Ao pouco de saír á rúa o boletín *Nós*, Antón Villar Ponte reflexionaba nas súas páxinas sobre as causas do relativo atraso cultural galego, sinalando a clara responsabilidade que no fenómeno tiñan as elites intelectuais do país, porque non foran quen de rachar coa dependencia centralista ou porque mantiveran unha actitude arqueoloxista e pasatista, cando non indiferente ou minusvalorativa, ao se debuzaren sobre as manifestacións da cultura propia. Coa mente posta, sen dúbida, en institucións como a propia Academia Galega presidida por Murguía e mais o Instituto de Estudos Gallegos liderado por Casás Fernández, o de Viveiro sinalaba (Villar Ponte, 1921):

Os galegos que máis galegos parecen (académicos, eruditos, arqueólogos) adícanse ó estudo das cousas vellas da nóra Terra, com'as d'un país finado, morto, cuia personalidade sulagouse no castelanismo estéril. Si fan un diccionario danlle xeito de panteón da nóra líncoa. Si fan un boletín convírtenno en eco morto de cousas pretéritas. Somente miran pra atrás, c'unha friaxe tan tolledora, que calquera diciría que se trocaron, com'a muller de Loth, en estátuas de sal. Fáltalles o atopárense a sí mesmos. Fáltalles o sentimento qu' é consustancialización da i-alma propia c'o meio natural. Infruenciados por cinco séculos de colonización castelán, xa non teñen máis que o viviren na Galizia [sic]. Perderon o sangue do espírito qu' é a líncoa natural, perderon a autonomía dos sentimentos que só a líncoa propia mantén acesa, e fican trocados en *turistas* na sua terra, que van percorrendo guiados por unha cultura fría que lembra ós antipáticos *cicerones*, tod'o que foi. Avergónanse da sua i-alma e da sua natureza, pois a tanto equival avergoñárense da líncoa propia (a líncoa literaria da aristocracia ibera medioeval que debora ser orgulo da aristocracia aboenga que hoxe se conserva), da líncoa propia qu' é o froito máis esgrévio de toda raza, o sino máis outo de creación, a proba máis forte y-honorable da persoalidá orixinal de todo pobo. Síntense inferiores espresándose en galego; e xa non espresándose en galego, senón aiña [sic] falando en castelao con acento da Terra. E disimulan este acento, sello que nos puxo a natureza,

— Rodríguez (“Irmandade da Fala. Novo Consello”. *A Nosa Terra*. 52, 20/IV/1918, p. 5). Na renovación que se realiza en xuño de 1920, Viqueira é designado conselleiro primeiro dunha directiva en que volven estar ausentes todos os veteranos rexionalistas da Cova Céltica (“Consello directivo” (*A Nosa Terra*. 121-122, 15/VI/1920, p. 11).

como cousa infame, e póñense fachendosos e ledos cando un castelán lles di:
Usted no parece gallego; si todos sus paisanos fuesen lo mismo.

A polémica intestina das Irmandades da Fala durante 1921, a cada paso máis crispada, acabaría provocando a dimisión de Villar Ponte como membro da directiva da entidade e a súa expulsión como responsábel do boletín *A Nosa Terra*, en decembro do citado ano. Debe salientarse que o baleiro que deixaba o viveirense á fronte do voceiro *irmandiño* sería cuberto por unha comisión redactora da que facían parte, xunto con Xoán Vicente Viqueira, catro *irmandiños* académicos que nin sequera acudiran á 3ª Asemblea Nacionalista (Vigo, abril de 1921): Lugrís Freire, Florencio Vaamonde, Eladio Rodríguez e Carré Aldao. Determinados parágrafos da carta de 3 de xaneiro de 1922 coa que Antón informaba o poeta Manuel Antonio do acontecido son ben expresivos (Axeitos 2015):

Na Irmandade, xa sabe o que me fixeron, porque llo terá dito o Cebreiro. Non había que agardar outra cousa d'unhos horteiras analfabetos. A culpa foi miña pol-os querer erguer deica min. Pro adiante. 'A Nosa Terra' xa verá que da noxo. Fanna tres vellos: Vaamonde, Lugrís e Carré, que suman xuntos máis de tres séculos e poden ter biznetos, non sabendo ningún d'eles que é o nazionalismo e non tendo feito ningún profesión de fé nazionalista. Dito isto, ¿pra que falar mais?...

Pro mire os condanados dos vellos que se non resinan a morrer a tempo.

Rotas as Irmandades na Asemblea de Monforte, en febreiro de 1922, os poucos académicos residentes na Coruña que eran asemade irmandiños permaneceron fieis ao núcleo coruñés que lideraba Peña Novo, en tanto outros poucos (Banet Fontenla, Cabanillas...) se puxeron ás ordes do novo conselleiro supremo da ING, Vicente Risco.

No fragor da escisión, Antón Villar Ponte creou unha delegación da ING na propia Coruña e alentou a confección do polémico manifesto *Máis alá!* por parte de Álvaro Cebreiro e Manuel Antonio, impreso e publicado en xuño de 1922. Como é ben sabido, nese texto, baixo o rótulo de "Os Vellos", resultaban atacados os académicos integrantes da Irmandade coruñesa que protagonizaran o conflito con Antón Villar Ponte pola dirección d'*A Nosa Terra* e que manifestaban reticencias contra os novos autores, que querían incorporar ás letras patrias novos temas, estilos e tendencias que fosen alén dos moldes tradicionais.

1.8. VARIAS POLÉMICAS SOBRE O LEGADO DE MURGUÍA CO SEU XENRO, IZQUIERDO CORRAL

Fecharemos este primeiro apartado do noso traballo sobre os conflitos vividos pola Academia no período 1905-1923 cun último *affaire* que toca de cheo a familia e o legado do Patriarca e que se verifica pouco tempo despois do seu pasamento.

Efectivamente, xa morto Murguía en febreiro de 1923, algúns episodios viñeron poñer de relevo as dificultades que de inmediato xurdiron para que tanto a súa obra coma a da súa esposa Rosalía fosen convenientemente divulgadas desde segmentos que non eran do agrado dos familiares que os sobreviviran.

Así, Antón Villar Ponte atacaría o matemático madrileño Pedro Izquierdo Corral, marido de Gala Murguía Castro, cando este lle denegou permiso á casa editora valenciana Cervantes para a publicación dunha escolma da poesía galega de Rosalía, vertida para castelán e preparada por Fernando Marestany, coa axuda de Álvaro Cebreiro. O de Viveiro, que fora requirido, segundo o diario vigués *Galicia*, para “redactar una impresión crítica de la obra de Rosalía” nesa edición, denunciaba que Izquierdo, contravindo a vontade expresada en vida polo propio Murguía, “en nombre de los herederos se opone de modo irreductible a la publicación si previamente no se le abona en concepto de derechos de propiedad una suma algo cuantiosa y si, al mismo tiempo la Editorial Cervantes no se compromete a dar a luz las obras completas de Rosalía [...]”. E de nada serviran os reiterados esforzos e cesións por parte de Marestany, que Villar Ponte (1924b) resume así:

le ofrece un tanto por cien en cada ejemplar que se venda; le hace ver los perjuicios que su negativa ocasiona a la casa editora; le demuestra la imposibilidad de reeditar las obras completas; trata de probarle como la selección de los versos de la autora de *Cantares Gallegos* en nada puede menoscabar el feliz éxito de cualquier nueva tentativa editorial de todos los trabajos de la genialísima compatriota nuestra; le muestra el ejemplo desinteresado de los otros grandes poetas que figuran ya o que van a figurar en breve en los volúmenes antológicos de referencia. Inútilmente. El hijo político de los gloriosos Murguía y Rosalía se niega a toda transacción razonable.

Para tentar darlle unha saída ao preito, finalizaba Villar Ponte esta denuncia pública solicitando a mediación da Academia Galega para a súa resolución positiva. Tanto o propio xornal *Galicia* coma o escritor padronés Nicasio Pajares (1925) aplaudirían a proposta, mais esta sería *á prostre* completamente inútil: a inesperada morte do tradutor Marestany, moi pouco tempo despois de ter lugar este *affaire*, arrombaría definitivamente o proxecto.

Pouco tempo despois, en setembro de 1924, Antón Villar Ponte e Lesta Meis expresaban na prensa o seu enfado ao saberen que o propio Izquierdo Corral

procedera a vender unha parte dos manuscritos e valiosos libros que conformaban o legado do xa defunto Patriarca.³⁶ O controvertido xenro tentou minimizar o feito, sen negalo, sinalando que o material vendido na súa maior parte apenas tiña interese para Galiza (Izquierdo Corral 1924).³⁷ Barreiro Fernández (2012, cap. XIII) avalou no esencial esa visión e subliñou que a “maior parte” da biblioteca de Murguía quedou finalmente na Academia grazas a Juan Naya e a Gala Murguía Castro. Mais naquel instante en que a venda se produciu, Antón Villar Ponte orientaría as súas recriminacións non só cara ao vendedor da documentación murguía, senón tamén cara aos responsábeis da Academia (Villar Ponte 1924c):

¿Qué hizo la Real Academia Gallega para que el valioso archivo particular de su primer presidente, que era al propio tiempo el postrero Precursor y uno de los hombres más representativos de Galicia, quedase de la propiedad de ella? Bien poco debió de hacer. Porque los herederos de Murguía serán muy interesados, muy poco agradecidos y muy indignos de consideración —lo demostraron con la serie de vergonzosos impedimentos que le opusieron al pobre Fernando Mares-tany para que diese a la publicidad en un elegante librito de horas algunos poemas de Rosalía traducidos al castellano—; pero los señores que han regido la Academia Gallega desde el momento mismo de la muerte de Murguía, hasta la hora presente, tampoco supieron comportarse como debieran comportarse, en el asunto de referencia. Ni celo, ni actividad, ni calor han desplegado cerca de los tristes herederos del gran historiador gallego, para obligarles a ceder a la institución más representativa de Galicia, los libros y papeles de aquel. Se contentaron con una vaga y tardía lamentación.³⁸

E como disque non hai dúas sen tres, en xuño de 1925, o fundador das Irmandades e mais Lesta Meis volverían sinalar publicamente o marido de Gala como causante dun novo atentado contra a memoria e dignidade de Rosalía, por escribir unhas palabras a maneira de prólogo co título de “Notas del corrector” para unha nova edición dos *Cantares gallegos*.

A opinión do de Viveiro é elocuente: “No hemos visto jamás nada tan incoherente, tan ramplonamente escrito, tan presuntuoso y tan malo [...]. Se trata de una

36 Lesta Meis denuncia o feito nunha serie de artigos publicados no diario olívico *El Pueblo Gallego*: “Aquí pra entre nós. Leváronnos a biblioteca e mail-o Archivo de Murguía” (19/IX/1924); “Aquí pra entre nós. ¿Qué fixo a Academia para conserval-o de Murguía?” (25/IX/1924); “Aquí pra entre nós. A biblioteca de Murguía ¿foi adequerida pra o duque de Alba?” (2/X/1924); “Aquí pra entre nós. Unha entrevista coa familia de Murguía” (11/X/1924); e, por último, “Aquí pra entre nós. Xa interveu a Academia” (18/X/1924).

37 A estas explicacións replicaría Xosé Lesta Meis no artigo “Aquí pra entre nós. Dous liñas d’aclaración ó señor Izquierdo” (*El Pueblo Gallego*. 232, 24/X/1924).

38 Lesta Meis ocúpase do mesmo asunto no *Heraldo de Galicia* (A Habana, 26/X/1924).

ignorancia enciclopédica servida por una pluma analfabeta” (Villar Ponte 1925). Mais non o é menos a do autor de *Manecho o da rúa* (Lesta Meis 1925):

Eso de que un deixe unha obra feita ó seu gusto, que foi, ademais, apraudida por todol-os que a conoceron, e que despois teña a desgracia de que a propiedade d’ela pase a poder d’un que, non conforme con disfrutal-os cartos que lle da, aínda se cre con dereito a poñer n-ela as tonterías que lle dea a gana, non se debía consentir [...].

Son cincuenta e seis páxinas (conteinas) cheas de tonterías insoportables. Insoportables con mayúscula. O señor este fálanos ós galegos con aquela arrepiante petulancia conque en tempos pasados, aínda non moi lexos dos de hoxe, se creía con dereito a usar con Galicia o forasteiro, e sobre todo madrileño. Con esto está dito todo [...].

Que o xenro de Murguía se metera a correxil-as obra de Rosalía, non me parece mal, hasta certo punto, aunque tanto mostra desconocernos. Pero que escribira aquela chea de tonterías nas obras do noso [sic] gran poeta non se lle pode perdonar.

Ao fío deste asunto, tamén Lugrís Freire (1925) expresaría o seu enfado co texto de Izquierdo nos seguintes termos:

Despois de leídas as notas do corrector desgraciado Izquierdo, as verbas acesas e indinadas de Villar Ponte, son en verdade comedidas. Na miña vida vin, nin coidei ver, cousa mais aldraxante, mais inoportuna, mais parva, mais imbécil que ese longo prefacio con que se lixan os *Cantares Gallegos* [...]. Fai falta unha vontade de ferro para chegar a fin d’aquel escrito, que solo pode ser fillo d’un doudo ou d’un enemigo xurado da nosa Terra que disimula o seu odio baixo unha coroa de humorismo infernal [...]. Non podemos analizar o traballo de don Pedro Izquierdo, xenro de Rosalía, porque está cheo, acugulado, das mais grandes e contradictorias imbecilidades.

2. LOGROS

Descritos e avaliados os principais conflitos en que a Academia se viu inmersa no período en que estivo presidida por Manuel Murguía, pasemos a examinar os seus escasos, aínda que non irrelevantes, logros.

2.1. UNHA BIBLIOTECA VALIOSA QUE NON PAROU DE MEDRAR

A biblioteca-arquivo da Academia Galega estivo inicialmente ao cargo do escritor e xornalista Galo Salinas, mais este tivo que renunciar ao posto no verán de 1907 por traslado da súa residencia a Madrid (BRAG. 14, 20/VII/1907). Foi nomeado para sucedelo César Vaamonde Lores, que acabou sendo asemade responsábel do proceso de confección definitiva das papeletas do *Diccionario* da Academia, aínda que neste caso coa contrariedade manifesta doutros académicos.

Doazóns, compras e intercambios foron os tres mecanismos fundamentais que alimentaron o tesouro bibliográfico que a Academia logrou reunir en relativamente pouco tempo, tornándoo desde moi cedo, canda os traballos editados no seu *Boletín*, en referencia imprescindible para a consulta e investigación sobre os máis diversos asuntos de temática galega.

Na memoria sobre actividades desenvolvidas pola Academia durante 1909, o secretario Carré Aldao consignaba: “Nuestra Biblioteca se ve honrada de día en día con donativos de obras que generosamente sus autores, académicos o no, se dignan enviarnos” (BRAG. 32, 20/I/1910, p. 189).

Houbo, efectivamente, doazóns constantes de fondos bibliográficos por parte dun pequeno grupo de numerarios: Murguía, Carré Aldao, Florencio e César Vaamonde, o marqués de San Martín... Andrés Martínez Salazar achegou asemade exemplares dos títulos que configuraran a súa imprescindible Biblioteca Gallega (BRAG. 30, 20/IX/1909).

Ademais, un continuo rosario de envíos por parte de autores dos libros, folletos e opúsculos editados nesa mesma época permitiulle á biblioteca da Academia acumular un interesante fondo “moderno” actualizado, tanto en galego coma en castelán.

Tamén debemos amentar aquí os envíos desde o estranxeiro por parte de correspondentes como Göran Björkman, Contamine de Latour, Jules Cornu, Antonio Padula, Leite de Vasconcelos e Carolina Michaëlis. Constituían, a dicir do *Boletín* académico (núm. 4), “prueba de la simpatía e interés que se dispensa a nuestra Corporación”.

Severino T. Solloso, emigrante en Cuba, fixo agasallo á Academia dun “bono de compra” por importe de 50 pesos-prata para que a entidade puidese adquirir

na Librería Ramo de Madrid “las obras de consulta más indispensables” (BRAG. 36, 20/VIII/1910).

A precariedade financeira en que a Academia tivo que desenvolverse habitualmente durante o período presidencial de Murguía limitou moito a capacidade de realizar compras, mais houbo dous casos que supuxeron unha excepción máis que xustificada nese sentido. Cando se puxo en marcha o traballo de elaboración do *Diccionario*, a Academia investiu importantes cantidades na adquisición de obras lexicográficas de diversa índole. E, a partir de certa altura, estivo tamén atenta a facerse con algunhas coleccións de prensa galega antiga, enriquecendo así decisivamente a súa hemeroteca.

Outro método, en fin, que alimentou tamén o tesouro bibliográfico da Academia foi o intercambio de exemplares de títulos duplicados ou de edicións propias con outras bibliotecas públicas ou privadas da cidade, como é o caso da Biblioteca do Consulado. A partir de certa altura, moi serodía en todo caso a respecto do momento fundacional, comezaron a chegar á Academia fondos gratuítos procedentes das remesas que repartía entre diversas entidades e institucións culturais o Ministerio de Instrución Pública e Belas Artes.

2.2. OS TRABALLOS DO *BOLETÍN*

O *Boletín* da Academia editouse a partir do 20 de maio de 1906 con periodicidade mensual, aínda que con demoras e interrupcións bastante frecuentes, tanto por causas propias como alleas. Entre estas últimas, por exemplo, a incidencia de folgas obreiras na Coruña que afectaron á saída do prelo do número 12, en abril de 1907, e que provocaron tamén que o número 13 saíse o 20 de xuño en vez de en maio, como correspondería.

Experimentou, ademais, varios cambios de imprenta, aínda que sen saír nunca do ámbito herculino: primeiramente imprentouse na Casa Roel, logo na Casa Ferrer, a partir do número 83 na Tipografía Obrera e, xa desde o 89, de novo na Casa Roel.

A partir do número 26 (20 de maio de 1909), a publicación mudou o seu formato, porque o anterior “lo hacía poco manuable para su lectura y manejo” e por mor do “deterioro que experimentaba al ser enviado por correo efecto de las dobleces que era preciso hacerle”. Redúcese entón a tamaño de 4º prolongado, fíxase o número de páxinas entre 16 e 24 por número e acórdase colocar a “Sección Oficial” nas derradeiras páxinas en vez de ao principio.

Inicialmente o prezo do *Boletín* non era o mesmo para os académicos (3 pesetas ao ano) que para o público en xeral (4 pesetas), mais logo unificouse: 50 céntimos por número. Nun momento dado incrementouse nunha peseta o prezo da subscrición

anual para poder cubrir así os moi onerosos gastos de envío ao estranxeiro. Repárese no feito de que unha boa parte dos asinantes do boletín académico residían en Cuba e Arxentina.

O boletín da Academia, en sorprendente contraste entre discurso e praxe, non acolleu case ningún traballo redactado en galego, agás na sección “De folk-lore”. A esta circunstancia aínda cabería engadir outra igualmente desconcertante, como é a admisión puntual dalgún traballo en que o rigor científico, visto con perspectiva actual, brilla pola súa ausencia. Referímonos, por exemplo, ao artigo de Vázquez Senra titulado “El gallego no es hijo del latín” (BRAG. 9, 20/I/1907), que defende unha teoría sobre as orixes da lingua verdadeiramente pintoresca. Certo é que no seu primeiro número a redacción deixara advertidos aos seus eventuais lectores e lectoras:

El Boletín de la Academia se honrará dando cabida en sus columnas a cuantos trabajos le sean remitidos, referentes a los asuntos propios de nuestra institución, sin que por eso haya de entenderse, se hace solidaria la Academia de las opiniones que en sus trabajos emitan sus autores.

Na memoria de actividades correspondente a 1910, o secretario Carré Aldao non deixaría de subliñar que

[...] en nuestro Boletín, podéis ver como la Academia cumple su misión y dá a conocer ó esclarecer puntos ignorados u oscuros de nuestra historia, literatura y arte [...]. En las columnas de aquella publicación hallareis, con frecuencia, firmas de escritores que permanecían inéditos a no ser por nosotros y notabilísimos trabajos de autores extranjeros que nos honran con el estudio de nuestras cosas (BRAG. 40, 20/XII/1910, p. 96).

Resulta moi marcada no *Boletín* da Academia a tendencia a explorar eventos, figuras e épocas remotas do pasado (a Galiza dos torques, a Gallacia romana, o reino medieval...), de maneira que figuran nel moi poucos traballos achegados ao presente en que se editaba: todo o máis, algúns traballos referidos á guerra contra o francés de 1808 e un pouco do resto do século XIX, grazas sobre todo aos estudos de Carré Aldao sobre historia do xornalismo.

Tamén destaca no *Boletín* a presenza da xenealoxía, da numismática, da arqueoloxía e doutras ramas do saber historiográfico, en contraste coa relativamente pouca presenza da filoloxía, tratándose como se trataba da publicación científica dunha Academia que ía normativizar o idioma e elaborar o seu *Diccionario*.

En definitiva, como anotou no seu día Henrique Monteagudo (2006, p. 28), primou no *Boletín* da Academia a “erudición histórica, paleográfica e bibliográfica moi valiosa, pero de sabor distintamente decimonónico, o cal remite indisputablemente á ‘tradición anticuaria’”.

Con todos os defectos e reparos que poidan sinalarse, porén, coidamos que os exemplares do *Boletín* da Academia editados durante o período presidencial de Murguía encerran un conxunto de valiosas achegas de investigación, útiles e pertinentes aínda hoxe. Sen afán de catalogalas todas, permitímonos sinalar as de Euxenio Carré Aldao sobre historia da imprenta e do xornalismo en Galiza, sobre a guerra contra Napoleón en 1808, sobre diversas figuras históricas como Isabel de Castro, Porlier, Pardo de Andrade e Pastor Díaz e sobre a influencia dos fomentadores cataláns na pesca galega; as de Pablo Pérez Constanti sobre liñaxes galegas, colexiais de Fonseca, cóengos composteláns e alcaldes da cidade do Apóstolo durante a Idade Media; as de Andrés Martínez Salazar sobre numismática, arqueoloxía, epigrafía, paleografía e documentación medieval, sobre o códice das Sete Partidas e sobre a etimoloxía do topónimo *Valladolid*; as de César Vaamonde Lores sobre a historia e documentación dalgúns conventos (Melón, Monfero, San Martiño Pinario, Sobrado, San Sadurniño, Cis...), sobre confrarías e gremios (clérigos de Noia, xastres de Betanzos), sobre as estirpes da Casa de Armiño e de Gómez Pérez das Mariñas, sobre o deputado José Salvador López e sobre o porto da Coruña; as de Francisco Tettamancy Gastón sobre a figura de sir John Moore e sobre outros diversos aspectos históricos; as de Benito Fernández Alonso, sobre o mosteiro de Oseira, sobre prelados da diocese ourensá e sobre outros asuntos de índole histórica; as de Ángel del Castillo sobre igrexas antigas, castelos e fortalezas medievais e as pallozas do Cebreiro, traballos que logo nutriron o seu *Inventario de la riqueza monumental y artística de Galicia* (1972).

Son igualmente salientábeis as achegas de José Antonio Parga Sanjurjo sobre os “lenzos-Viveiro”, sobre a lenda do *Meco* e sobre as figuras do carlista viveirense Gregorio Morales de Pantoja e da dama María Sarmiento, fundadora dun colexio na vila do Landrove; as de Fernando Martínez Morás sobre a relación do poeta Milton con Galiza e sobre figuras como José Camino, Martín de la Carrera, o ministro Luís López Ballesteros, Bermúdez de Sangro e o autor de *Proezas de Galicia*, Fernández Neira; as de Ramón de Artaza, sobre historia da vila de Muros e sobre o castro de Mourín (Camariñas); as de Eduardo Álvarez Carballido sobre mosteiros como A Capela e Vilar de Donas, sobre o topónimo *Grobas* e sobre colares neolíticos; as de Federico Maciñeira Pardo de Lama, sobre achados arqueolóxicos na comarca de Ortigueira; as de Eladio Oviedo Arce, sobre a coruñesa Inés de Ben, sobre o poeta medieval Martín Codax, sobre o achado de torques e sobre o códice das Partidas de Afonso X, así como o demoledor informe,

xa comentado liñas arriba, sobre a falta de credibilidade da tese do Colón galego difundida polo erudito pontevedrés Celso García de la Riega.

Podemos aínda engadir as achegas de Atanasio López, sobre Muros e Compostela na antigüidade, sobre o convento de San Francisco da Coruña, sobre a historia eclesiástica de Ourense e sobre o códice galego da *Legenda Áurea*; as de Antonio Rey Escariz sobre hospitais e conventos antigos da Coruña, diversos aspectos da historia e a arte do mosteiro de Sobrado e sobre a pesca da balea nas nosas costas; as de Nicolás Fort Roldán sobre o arsenal da Graña (Ferrol) e sobre o mosteiro de San Salvador de Pedroso; as de Villa-amil Castro sobre imaxinería relixiosa (as chamadas “Virxes abrideiras”) e sobre as torres da catedral compostelá; as de Celestino García Romero sobre diversos achados arqueolóxicos na comarca bergantiñá, na que exercía como párroco de Razo, e noutros enclaves; as de Guillermo Sarmiento sobre etimoloxía do seu propio apelido, monumentos e outros asuntos de interese histórico; a do militar Adrián López Morillo sobre a figura de sir John Moore e a guerra contra as tropas napoleónicas; a de Benigno Cortés García, sobre diversos achados arqueolóxicos; a de Juan Domínguez Fontenla, sobre o castro guardés de Santa Trega; as de Rafael de la Vega Balsa sobre diversas estacións arqueolóxicas romanas no noso territorio, a figura do apóstolo Santiago na arte e a presenza de artistas galegos na Exposición de Belas Artes de Madrid de 1910; a de Antolín López Peláez, bispo de Jaca, sobre san Froilán; as de Luís Tobío Campos sobre a partida de nacemento de Nicomedes Pastor Díaz e sobre temas do folclore popular; as de Ramón de Arana (*Pizzicato*) sobre musicoloxía; as do xesuíta Juan Rodríguez Cabrera sobre erros na historiografía galega; a de Antonio Pérez Martínez sobre a guerra contra o francés en Ribadeo; as de Juan Fernández Gil y Casal sobre insculturas rupestres na provincia de Pontevedra; a de Avelino Rodríguez Elías sobre o escudo de Vigo; as de Armando Cotarelo Valledor sobre a prensa compostelá de mediados do s. XIX e aínda outras que fican no tinteiro.

A sección de “Bibliografía”, que estaba no *Boletín* a cargo de Carré Aldao, resulta de enorme valor, en fin, para coñecermos o movemento editorial de autoría e/ou de temática galega durante eses anos.

3. LIMITACIÓNS

Pasemos, finalmente, ao derradeiro dos tres grandes apartados en que organizamos este relatorio, para reflexionar de xeito crítico sobre as limitacións esóxenas e endóxenas que a Academia presidida por Manuel Murguía padeceu.

3.1. SEN CARTOS POUCO SE PODÍA FACER

Autores como Henrique Monteagudo (2016, p. 260) interpretaron con razón que a dinámica da Academia Galega no seu período inaugural tiña a súa explicación última na precariedade financeira en que se viu obrigada a existir, e aludiron á

incapacidade da Real Academia Galega para atender as funcións e finalidades para as que fora creada: dicimos *incapacidade*, non carencia de vontade ou déficit de esforzo, pois, simplemente [...] a RAG vivía na indixencia case total, ao carecer de apoios e recursos para levar a cabo empresas tan complexas como a elaboración dunha gramática e un dicionario.

Durante boa parte do período de presidencia de Murguía a financiación da Academia correu á conta en exclusiva dos fondos que achegaba a AIyP da Habana. En xuño de 1915, o *Boletín Oficial* do Centro Galego da capital arxentina recollía un traballo do redactor de *La Voz de Galicia* Alejandro Barreiro no que se explicaba que a RAG

Vive y trabaja mediante una subvención que mensual ó trimestralmente le envía desde Cuba un puñado de buenos y entusiastas paisanos nuestros. [...] Curros Enríquez, el glorioso poeta de nuestra tierra, y Fontenla, un coruñés [sic] todo voluntad y corazón, fueron los propulsores en el seno del poderoso Centro Gallego de la Habana de este movimiento académico, tan progresivo y tan útil.

Se constituyó una “Sociedad protectora de la Academia Gallega”, y con su auxilio único, mediante su ayuda jamás negada, merced sólo al concurso de esos conterráneos amantes de la cultura de la patria chica, vive y funciona activamente la meritísima institución.

A AIyP chegou a gozar dun período de relativa bonanza, con alto número de asociados e elevados importes na recadación pro-Academia, ata 1919. A partir de 1920, porén, diversos factores relacionados coa situación económica cubana e co retorno de moitos continxentes emigrados fixeron que as súas capacidades

de convocatoria e recadación fosen mingando paulatinamente, co conseguinte impacto nas contas académicas. Segundo recolle Iglesias Amorín (2021, p. 378), o apoio desde Cuba supuña en 1917 o 96% dos fondos da Corporación, “para baixar no 1918 ao 65% e, no 1919, ao 32%”.

Neste sentido, resúltanos un tanto sorprendente que en ningún momento dentro da Corporación —nin sequera por parte dos dous tesoueiros que desempeñaron o cargo desde a fundación da Academia ata a morte do Patriarca, Pérez Ballesteros e, desde 1915, Martínez Salazar— xurdise ningunha proposta para incrementar os fondos dispoñíbeis con calquera dos dous mecanismos que, á partida, non deberían suscitar excesivo problema, pois foron logo postos en marcha con relativo éxito por entidades análogas como o Seminario de Estudos Galegos ou, xa en épocas máis recentes, o Museo do Pobo Galego. Referímonos ao pagamento dunha anualidade, fose cal for o seu importe, por parte dos propios membros numerarios e correspondentes da Corporación, por unha banda, e á procura de socios protectores, individuais ou colectivos, privados ou públicos, dentro da propia Galiza, por outra.

Os casos particulares de Rogelio García Yáñez, que lle regalou en 1920 á RAG a cantidade de 1000 pesetas, ou de Ramón Armada Sagrera, fillo de Armada Teixeiro, que achegou en 1921 unha doazón de 100 pesetas, foron máis ben a excepción que confirmaba a regra.

Como moito, a Academia procurou e conseguiu, aínda que por contagotas, sempre por importes non excesivamente relevantes e sen evitar ás veces exasperantes demoras para o cobro efectivo, algunha que outra axuda do Centro Galego da Habana (1500 pesetas en 1909, outras tantas ao longo de 1916 e tamén en 1918), do Concello herculino (500 pesetas en 1917, grazas a Manuel Casás Fernández), da Deputación Provincial coruñesa (1500 pesetas en 1909; 1000 pesetas noutros anos posteriores) e do Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes (500 pesetas en 1912; 1000 pesetas en 1919; 5000 en 1921, neste último caso grazas á mediación dos deputados Rodríguez de Viguri, Portela Valladares e Julio Wais) (BRAG. 147, 1/XII/1922).

A partir de xullo de 1919 comezaron a chegar remesas económicas desde a capital arxentina, onde se constituíu por iniciativa do ortigueirés Julio Dávila unha Asociación Protectora na que exercería como secretario durante algún tempo Rodolfo Prada, un dos futuros apoios de Castelao durante a etapa do exilio. En 1920, esa asociación envioulle 2200 pesetas á Academia, ás que habería que sumar a achega anual doutra entidade de emigrados galegos na capital arxentina, a Casa de Galicia, por importe de 500 pesetas.

Por outra banda, o nivel de ingresos que a Academia lograba por subscricións ao seu *Boletín* e aos cadernos do seu *Diccionario* foi sempre moi escaso, ficando moi lonxe de cubrir os propios gastos que ambas as publicacións significaban.

A impresión do *Boletín* e a dos cadernos do *Diccionario*, así como os envíos postais desas mesmas publicacións, representaban boa parte do gasto académico anual. A simple impresión dos boletíns 2 a 8 supúxolle á Academia ao longo de 1906 o considerábel desembolso de 631 pesetas, mentres que o “retorno” en vendas e subscricións nese período apenas acadou a cifra de 121,40 pesetas (BRAG. 9, 20/I/1907 e 11, 20/III/1907). A impresión do número 12 (20/IV/1907), que incluía o índice dese primeiro tomo, custoulle á Academia 108,45 ptas., mentres que os ingresos por venda de boletíns entre marzo e maio de 1907 ascenderon unicamente a 94 ptas (BRAG. 14, 20/VII/1907). Non moito máis boiantes foron os ingresos polo mesmo concepto ao longo de 1908, pois apenas acadaron as 119,10 pesetas (BRAG. 23, 20/II/1909). En definitiva, o boletín da Academia foi unha publicación notoriamente deficitaria desde o punto de vista económico.

Do mesmo xeito, na explicación que a directiva lles ofreceu aos lectores do seu *Boletín*, sinalouse que fora a falta de medios económicos a que lastrara o proxecto do diccionario: carestía do papel, suba de soldos dos tipógrafos... Imprimir os dezaioito cadernos supuxera un gasto de 5 829 pesetas, ás que había que sumar 1000 máis por envíos postais e aínda outras cantidades por compra de obras lexicográficas de consulta, trámites de envío de formularios e recollida de papeletas, adquisición de material de escritura etc. Calculábase por iso un total dunhas 15000 pesetas. Isto é, imprimir e repartir cada caderno entre os subscritores do diccionario saíalle á Academia por unhas 834 pesetas. Para calibrar ata que punto era o do diccionario un proxecto oneroso ou ruinoso economicamente debe saberse que os ingresos por ese concepto e pola subscrición ao *Boletín* durante todo o ano 1919 apenas chegaron por xunto ás 589,70 pesetas (BRAG. 137, 1/X/1920).

A eses gastos había que sumar a adquisición de diverso material de oficina; o pagamento de determinadas subscricións, como o da enciclopedia Espasa; as facturas por adquisición de obras de referencia, dicionarios e coleccións de prensa galega antiga etc. Tamén, ata maio de 1920, a Academia tiña que afrontar mensualmente o gasto fixo de alugueiro do local no primeiro andar do número 38 da rúa Rego de Auga (inicialmente 70 pesetas) e o de persoal para atendelo (conserxe, 50 ptas.).

Carré Aldao, na memoria de actividades correspondente ao ano 1909 que, como secretario da entidade, leu no transcurso do acto celebrado no Ateneo León XIII compostelán para a recepción do novo académico Amador Montenegro, confesaba abertamente: “Si hasta ahora y fuera del Boletín [...] no hemos dado más pruebas de vida, fué debido á la falta de medios”, pois a Academia só puido dispor

de “contados recursos” (BRAG. 32, 20/I/1910, p. 190). No balance contábel que se ofreceu en febreiro de 1910, a Academia presentaba un saldo resultante irrisorio, de tan só 79,63 pesetas (BRAG. 33, 20/II/1910),³⁹ pero esa cifra aínda ficaría máis reducida no seguinte balanço, ofrecido en setembro do mesmo ano: 35,05 pesetas (BRAG. 37, 20/IX/1910).⁴⁰

Noutra memoria posterior, lida no transcurso da recepción en Vigo do novo numerario López Morillo, o 17 de novembro de 1910, Carré insistiu en sinalar que “los medios materiales de que podemos disponer, lejos de aumentar, decrecen, y no nos permiten, desgraciadamente, dar á nuestros trabajos toda la amplitud ambicionada” (BRAG. 40, 20/XII/1910, p. 96). Acabando xa 1911, a queixa expresábase nestes termos:

Limitadísimo nuestro presupuesto de ingresos, sólo á los gastos fijos é indispensables podemos atender. El auxilio que el Estado suele prestar á empresas de este género, a nosotros no llega. Gracias si, venciendo dificultades mil, hemos logrado que el poder central autorizase el generoso donativo que la celosa Diputación provincial de la Coruña había concedido. (BRAG. 51-52, 20/X/1911)

A situación non mudou nos meses e anos seguintes. Nos boletíns de 1912 vemos achar testemuños elocuentes das estreitezas financeiras da Corporación: o remanente tras restar gastos a ingresos era de 33,62 pesetas, en agosto (BRAG. 63, 20/VIII/1912), e de 44,67 pesetas en novembro (BRAG. 66, 1/XI/1912). As cifras durante 1914 non son máis favorábeis: 17,09 ptas. de remanente en xaneiro (BRAG. 80, 1/I/1914), 42,73 no balance de maio (BRAG. 83, 1/V/1914) e 46,08 no ofrecido en outubro (BRAG. 66, 1/X/1914).

En 1915 Alejandro Barreiro, tras gabar os primeiros fascículos do *Diccionario gallego-castellano* que a Academia comezara a publicar, non ocultou os serios problemas de financiamento que ese proxecto implicaba:

No he de deciros — vosotros podréis colegirlo— lo mucho que esto cuesta y representa; ya no como monumento literario y filológico sino materialmente. Con la subvención que la Sociedad protectora otorga para que la Academia viva, y pague el alquiler del piso que ocupa en el Riego de Agua de la Coruña,

39 Os ingresos limitáronse entón a unha achega de 500 ptas. por parte da AlyP habaneira, o cobro de 1 125 pesetas de subvención da Deputación coruñesa e 129 ptas. por vendas e subscricións do boletín.

40 Fronte ás 2 000 pesetas de ingresos por envíos da AlyP habaneira, que se sumaron a un pírrico remanente de 76,93 ptas., gastáronse entón 2 042 pesetas. O alugamento do local supuña 75 ptas. mensuais, o soldo do conserxe 110, a impresión de cada número de boletín unhas 100 e o seu envío postal a Cuba arredor de 31 ptas., tamén por cada número.

y subvenga á los gastos de secretaría, y no interrumpa sus relaciones con otros centros similares, y adquiera de cuando en cuando algunos libros y cumpla, en suma, bien que mal, por falta de mayores medios sus altos fines, se ha tenido el simpático rasgo de separar una cantidad para la edición del Diccionario. Creed que ellos es un colmo de abnegación y desinterés, máxime teniendo en cuenta lo enorme de la obra. (Barreiro 1915)

Cando en 1919 Jaime Solá trate de ridiculizar a Academia desde as planas do ABC, sinalando a escaseza e lentitude dos seus traballos, *La Voz de Galicia* (24/IV/1919) replicará, nun artigo titulado “Ante un ataque injusto”, que apareceu sen sinatura:

Son lentos y penosos porque para que fueran rápidos, precisaría que los recursos económicos fuesen bastante cuantiosos a soportar los gastos de elaboración y publicación; y, para que resultasen gratos a sus propios autores, espiritualmente remuneradores del esfuerzo empleado, sería necesario que callasen los críticos ligeros o incompetentes que, de cuando en cuando, fustigan injustamente a la Academia.

Todas las Corporaciones, como los individuos, tienen sus errores y seguramente que la Academia no está exenta de alguno. Pero el mérito de sostener, aun con una vida modesta, entidad tan representativa, tan digna del respeto y el apoyo de todos como la Academia Gallega, honra a los pocos señores de buena voluntad que en su seno laboran constantemente presididos por ese venerable anciano, Manuel Murguía, cuyas canas y fatigas de octogenario merecen que no se le exija más labor que la brillante y vastísima que en su laboriosa vida ha realizado, para honor suyo y de su tierra.⁴¹

As xustificadas queixas pola precariedade financeira en que a Academia Galega tiña que desenvolverse levarían tamén aparellada, algunhas veces, unha inevitábel comparación, pois fronte á pírrica subvención de 500 pesetas por parte da Deputación coruñesa que a entidade percibía anualmente polo traballo de confección dos cadernos do seu *Diccionario*, o filólogo Antonio M.^a Alcover recibía anualmente unha subvención estatal por importe de 25 000 pesetas para a confección dun diccionario do idioma catalán (BRAG. 147, 1/XII/1922).

41 Na súa xuntanza oficial de 26 de xullo de 1919, a AlyP da Habana acordou “consignar nuestro desagrado ante la campaña que la revista *Vida Gallega*, que dirige el Sr. Jaime Solá, viene sosteniendo contra la Real Academia Gallega, considerándola antipatriótica y puramente mercantilista” (BRAG. 135, 1/VII/1920).

O local que a Academia alugou en Rego de Auga, 38-1º, o mesmo que serviría de marco para a fundación da primeira das Irmandades da Fala, era, en palabras de Ramón Villar Ponte (1953, p. 13), “pequeno, pobre e insuficiente” e supuña, ademais, un gasto mensual fixo que lastraba notoriamente os orzamentos xa de seu limitados da entidade.

Foi Manuel Casás Fernández, como alcalde da cidade, quen promoveu inicialmente en abril de 1916 a futura cesión á Academia, en usufruto, dun local no segundo andar do pazo municipal herculino que se estaba a construír na praza de María Pita. Ese acordo concretouse o 2 de xullo de 1919, por medio da aprobación por unanimidade dunha moción presentada días antes, concretamente o 28 de xuño, polo concelleiro e antigo membro da Irmandade da Fala José Iglesias Roura. O traslado ás novas dependencias en maio de 1920, neste sentido, supuxo un grande aforro económico para a Academia e un enorme adianto, na medida en que posibilitou a digna acomodación en andeis fabricados *ad hoc* de todo o fondo bibliográfico, hemerográfico e documental que a corporación viñera recompilando desde a súa fundación. E aínda suscitou a aspiración, que non prosperou suficientemente como logo explicaremos, da creación dun museo. En tal local permaneceu establecida a Academia ata o seu traslado en 1979 á casa do número 11 da rúa Tabernas, que pertencera á condesa de Pardo Bazán.

3.2. ALGUNHAS LIMITACIÓNS DERIVADAS DUNHA PRESIDENCIA CREPUSCULAR

O profesor Axeitos (2008, p. 734) ten aludido algunha vez ao ánimo con que Murguía afrontou unha parte do seu período presidencial na Academia con estas palabras: “[...] xa o Patriarca superara os oitenta anos, sentíase canso e sen folgos para loitar. Está na súa etapa defensiva parapetado tanto polo seu prestixio como polos seus anos, moi rara vez polos seus amigos de sempre”. Monteagudo (2006, p. 36), pola súa banda, ten indicado que tanto Murguía como algúns dos outros principais impulsores da Academia afrontaban esa xeira institucional que se abría en 1905 “ás portas da xubilación intelectual ou abocados á decadencia biolóxica, con base en presupostos culturais caducantes”.

Efectivamente, coidamos que non poden entenderse a traxectoria xeral e algunhas das discutíbeis dinámicas e evidentes limitacións da Academia Galega no período 1905-1923 se non temos moi presente o carácter “crepuscular”, de “derradeira estación vital”, que tivo o exercicio da presidencia para o seu principal referente intelectual e orgánico.

Ocupar a presidencia da Academia encerraba para o autor de *Los Precursores* moitas das implicacións dun “retiro” que, se non podía ser dourado, tiña que ser cando menos digno. Tras unha vida pródiga en loitas, polémicas, traballos e inxustas

marxinacións derivadas do seu credo rexionalista, parecía chegada a hora dos recoñecementos intelectuais e do relativo descanso para o incansábel traballador da historia, para o activista político da nacionalidade, para o guía do rexionalismo liberal galego.

Resulta evidente, á luz dos textos máis persoais que escribiu nesa época, algúns deles como notas necrolóxicas para se publicar no *Boletín* da propia Academia, que ese Murguía octoxenario se sentía en acusado devalo, moi próximo ao final da súa vida. Neses textos, confesaba que sentía acharse “al fin de la mía”, definíase como “hombre de otros tiempos (pues pronto entrará en su silencio)” (BRAG. 16-17, 20/XI/1907) e prognosticaba con pesimismo que “poco nos falta ya para tocar en nuestro fin” (BRAG. 41, 31/XII/1910).

Que unha parte dos cartos que viñan de Cuba para sostén da Academia tiña a persoa/familia de Murguía como verdadeiro destinatario é hoxe verdade sabida. A relativa estreiteza económica do Patriarca e das súas tres fillas vivas foi, non cabe dúbida, un condicionante da súa actuación á fronte da Academia e un motivo de preocupación permanente no círculo dos seus colaboradores máis achegados. Así e todo, convén non caer na tentación de debuxar un Murguía que estivese pouco menos que sumido na indixencia, pois, alén de cobrar outras gratificacións mensuais do Centro Galego bonaerense e da Deputación coruñesa (que compensaban o feito de ténenlle negado ao Patriarca desde a administración central, pretextando insuficiencia no número de días cotizados, o cobro dunha pensión de xubilación), semella que unha parte dos seus problemas de finanzas estaría relacionada coa súa proverbial falta de pericia na xestión pecuniaria e mesmo con algúns dispendios froito dalgunhas das súas expansións persoais e de determinados pruritos sociais.

Tamén cómpre considerar as limitacións físicas e de saúde que Murguía presentaba nese período, na medida en que repercutiron directamente no traballo académico. Case sempre era outra persoa a que tiña que ler en público, aínda estando Murguía presente, os seus discursos: non tiña xa forza ou chorro de voz suficiente para facerse escoitar polo auditorio nunha época en que non existían aínda, téñase en conta, aparellos de megafonía.

No boletín da Academia Murguía publicou relativamente moitos traballos, pero todos eles breves en extensión e de relevancia moi menor, polo xeral, en comparación cos grandes proxectos afrontados en épocas pasadas. Probabelmente fose Florencio Vaamonde quen fixese de voluntario e gratuíto amanuense do Patriarca cando a este xa lle fallaban ata as forzas para o mero acto da escrita.

Murguía renunciou nun momento dado, ademais, a participar en persoa nos labores do dicionario da Academia e estivo tamén ausente por enfermidade dalgunhas das xuntanzas da súa directiva.

A idea da rotación anual prevista para a celebración dalgunha das xuntanzas académicas noutros puntos distintos á cidade herculina, a determinar mediante sorteo, abandonouse relativamente cedo por mor das limitacións do ancián Murguía para desprazarse en vehículos e soportar as incomodidades propias das viaxes nesa época. En setembro de 1907 a Academia viaxara ata Lugo para recibir o novo académico Parga Sanjurjo; estivera logo en Ourense para celebrar a súa xunta ordinaria de 20 de xuño de 1908; celebrara en decembro de 1909 sesión no salón do Ateneo León XIII en Compostela; achegárase ata Vigo en novembro de 1910, para a cerimonia de ingreso como numerario de Amador Montenegro; e xa en 1911 viaxara ata Viveiro para conmemorar o primeiro centenario do nacemento de Nicomedes Pastor Díaz. Desde entón, non houbo máis saídas. Habería que agardar ata finais de agosto de 1920 para que un acto académico tivese lugar fóra da Coruña: as cerimonias de ingreso como numerarios de Rey Soto e Cabanillas, celebradas por cesión dos irmáns Peinador nas instalacións do célebre balneario de Mondariz. Non por acaso, esas solemnidades ao pé do río Tea fixéronse xa coa ausencia persoal do presidente Murguía, nesa altura vítima de serios impedimentos físicos para se mover. Representouno por delegación neses eventos Marcelo Macías.

Por todo o dito, coidamos non estar trabucados ao afirmar que a Academia no seu conxunto adaptou os seus ritmos e quefaceres a esta perspectiva “crepuscular”, fisicamente limitada e animicamente baixa, do seu presidente. O Murguía ancián e canso transmitiu inevitabelmente, fose esa ou non a súa intención, ese ar crepuscular, vetusto e vencido á institución que presidía. Iso salvouno de moitas críticas e ataques, probabelmente, mais tamén lastrou os labores da Academia, minguou o necesario pulo e dinamismo co que tiña que afrontar dificultades e retos que a apelaban de cheo e acabou por apagar nela boa parte da ansia de incidencia transformadora en aspectos polémicos da realidade da lingua e da cultura galegas con que fora imaxinada no seu día por Curros e Fontenla Leal.

Neste sentido, sorpréndenos, vista a bagaxe estatutaria de tantos outros entes culturais e científicos análogos, que ninguén considerase ou formulase neses anos no seo da Corporación sequera a posibilidade de establecer na presidencia da Academia dúas figuras: unha “de honra”, loxicamente destinada a Murguía, e outra “efectiva”, a recaer nalgún dos seus máis estreitos colaboradores, necesariamente con máis saúde e azos que os que tiña naturalmente o Patriarca.

A discrecionalidade de que gozaba a directiva da Academia para os nomeamentos púxose de manifesto, xa desde o inicio, na falta do necesario equilibrio territorial entre numerarios (dezanove para a provincia coruñesa por só catro para a de Lugo) ou na profusión un tanto desmedida de membros correspondentes. Pero acadou a consecuencia máis grave cando se converteu en mecanismo que permitiu

o ingreso na Academia, por conveniencias de todo tipo e coa aquiescencia de Murguía, dun número non pequeno de individuos nos que brillaba pola súa ausencia o compromiso real e efectivo coa causa do idioma. Resulta notoria, vista obxectivamente desde o noso hoxe, a incapacidade, impotencia ou indolencia do autor de *Los Precursores* á hora de deixar minimamente planificada a súa sucesión na presidencia da Corporación. As turbulencias internas que viñeron despois non lle son atribuíveis ao Patriarca, xaora, pero demostran por pasiva que non foi quen no seu momento de prever ou debuxar o futuro da Academia que levaba presidindo durante varios lustros.

Dos corenta numerarios que os estatutos consideraban no momento de constituírse a Academia, moi poucos acreditaron ao longo do período en que Murguía os presidiu a condición de verdadeiros “activistas”. Os membros desa especie de “garda pretoriana” formada polos asiduos á Cova Céltica (Barreiro Fernández 2012, p. 674) foron, en realidade, os únicos que traballaron na Academia e exerceron unha verdadeira e constante lealdade cara ao seu presidente. Os outros numerarios, unha auténtica xerontocracia con posto vitalicio, en palabras de Victoria Álvarez (2001, p. 11), resultaron tan só “carcasa de notables” que serviu para amparar a entidade fronte a hostilidades varias ou para facilitar xestións e favores nalgúns organismos oficiais.

A Parca non tivo tampouco excesiva misericordia coa Academia nesa época⁴² e foron continuas as baixas entre os numerarios, coa conseguinte acumulación de vacantes que non se daban cuberto mesmo durante anos. Así, á altura de xuño de 1916 eran nove e a cifra ascendera a doce a finais de 1918. Por iso mesmo, na sesión de 20 de decembro dese último ano amentado, a entidade procedeu a nomear dunha tacada nada menos que unha ducia de novos numerarios: David Fernández Diéguez (na vacante de Adriano López Morillo); Armando Cotarelo Valledor (na de Salvador Golpe); Antonio Rey Soto (na de Parga Sanjurjo); Ramón de Artaza (na de López Ferreiro); Félix Estrada Catoira (na de Marcial de la Iglesia); Fernando Martínez Morás (na de Eladio Oviedo); Francisco Ponte Blanco (na de Pérez Ballesteros); Evaristo Martelo Paumán (na de Eduardo Pondal); Santiago Tafall (na de Xesús Rodríguez López); Julio Dávila (na de Romero Blanco), Ramón Cabanillas (na de José Salgado Rodríguez), e, por último, Ramón de Arana (na de Leandro Saralegui) (*La Voz de Galicia*. 24/XII/1918). Coa única excepción de Cabanillas, todo o elenco de dirixentes irmandiños que nesa época alentaban un traballo social a prol do idioma como nunca antes se vira ficou postergado nesa vaga de nomeamentos.

42 O propio Murguía veríase na tesitura de escribir numerosas necrolóxicas no *Boletín* arredor de figuras como José Ogea, Juan Fernández Latorre, Ramón Bernárdez, Eladio Oviedo Arce, Said Armesto, Eduardo Pondal, o bispo Antolín López Peláez...

Semella evidente a imposibilidade de atender a Academia todas as súas fronteiras de traballo con tan poucos efectivos “activos”. Sirvan dous exemplos: un, o intento gorado de crear unha “sección excursionista” (BRAG. 15, 20/X/1907), que só logra realizar en 1907 unha viaxe a Bréamo da man de Ángel del Castillo, na que participaron 33 persoas; e dous, a falta de continuidade do ciclo de cátedras nocturnas de acceso libre e gratuito sobre historia, gramática, literatura e xeografía galegas, celebrado ao longo de decembro dese ano citado (BRAG. 18, 20/I/1908), se ben aquí tamén influíu a oposición de Martínez Salazar (López Varela 2001, p. 112), quen consideraba que non había aínda “personas capacitadas para explicar certos cursos”, que dalos dese xeito redundaría no desprestixio da institución e que a Asociación Protectora da Academia na Habana non vería con agrado que o local da Academia se convertese nunha escola, “desvirtuando así el objeto á que estaba destinado” (*La Voz de Galicia*. 24/I/1908). A desavinza e discusión que se suscitou por este motivo entre Francisco Tettamancy e Martínez Salazar saldouse inicialmente coa renuncia como numerario do segundo, mais a mediación doutros académicos (e se cadra tamén o propio feito de que a iniciativa desas cátedras nocturnas gratuítas non tivese continuidade) influíu para que o intelectual de orixes astorganas reconsiderase a súa decisión e se reintegrase ao labor académico.

Outra iniciativa axiña frustrada foi a da edición dunha escolma de documentos históricos. Era a idea orixinaria que nela fosen “recogidos todos cuantos diplomas y documentos latinos, gallegos y castellanos permanezcan inéditos en los archivos ó en poder de particulares y sean facilitados a la Academia” (*La Voz de Galicia*. 14/V/1914). Esa *Colección diplomática*, debida sobre todo a Martínez Salazar e integrada como anexo nas páxinas do propio *Boletín* da Academia nalgúns números de 1914 e 1915, empregou sobre todo materiais existentes no arquivo do concello herculino.

Non pasaron de proxecto, así mesmo, dúas bibliotecas académicas. A primeira delas, pensábase, estaría destinada a publicar “obras de corta extensión, bien inéditas, ó reimprimiendo las que han pasado á la categoría de obras raras, como la *Descripción del Reino de Galicia*, por el licenciado Molina, la *Relación de algunas casas*, por Vasco da Ponte (ambas escritas en el siglo XVI) y otras”, mentres que a segunda concibíase como “Biblioteca de códices, obras raras, agotadas ó inéditas, de verdadero interés para su divulgación popular”. Para inaugurala, engadíase, habíase botar man de

un tratado de *Albeitería*, escrito en el siglo XIII por el caballero Jordano Rubio de Calabria, familiar del Emperador Federico II, traducido a la lengua gallega en el

siglo XIV. A esta obra seguirán *Las leyendas religiosas populares*, códice, también en gallego, del mismo siglo.

Y sucesivamente se irán publicando la *Crónica de Turpino*, *La gallega*, las *Obras* de Rodrigues de Padrón (todas estas en gallego), las *Tragedias* de Bermúdez; las *Poesías*, de Trillo Figueroa; las del segundo cura de Fruíme, las de Bautista Monso [sic, por Alonso], los *Suspiros del corazón*, de Padín, y otras muchas.

E aínda que houbo intención igualmente na Academia, ao mudar a súa localización ao pazo municipal coruñés na praza de María Pita, en maio de 1920, de crear un museo, non foi tampouco adiante a idea, a pesar de que chegaron a recibirse algunhas doazóns de cadros e esculturas por parte da Dirección General de Bellas Artes e diversos autores a tal fin (BRAG. 139, 1/VI/1921).

En definitiva, na Academia presidida por Murguía entre 1905 e 1923 produciuse unha suma de precariedade financeira, ausencia de dinamismo e previsión, escaso número de activistas, temor ás acusacións de separatismo, complicada relación coas emerxentes Irmandades e falta de auténtico compromiso coa lingua e coa causa da Galiza dona de seu por parte de moitos académicos ingresados. Semellante suma só podía dar como resultado o que finalmente deu, claramente insatisfactorio desde practicamente todas as perspectivas posibles. Se descontamos a forte dose de antipatía que encerran, talvez non estivesen moi afastadas da percepción dominante que había sobre a Academia nesa época as palabras que lle dedicou *El Correo Gallego* o 21 de marzo de 1919 (*apud* Barreiro Fernández 2012, p. 691):

La Academia Gallega, aparte de su Boletín soporífero y de su lento Diccionario, es una entidad casi inviable de la cual apenas nadie sabe nada ni a nadie le importa, ni ella parece querer que su gestión sea notable en el mundo [...]. Morirá tal vez; y si muere antes que su Presidente —el ilustre señor Murguía— será una de las más cómicas tragedias refinadas.

3.3. AS PORTAXES SIMBÓLICAS DIANTE DAS HEXEMONÍAS SOCIOPOLÍTICAS DA ÉPOCA

Por se o cadro de limitacións da Academia presidida por Murguía anotado nos parágrafos precedentes non fose abondo expresivo, cómpre que nos refiramos agora brevemente a algunhas das portaxes simbólicas e ideolóxicas que a entidade decidiu pagar no seu momento diante dos sectores hexemónicos da política e da sociedade da época (Veiga, 2003), cun duplo obxectivo: tentar minimizar a hostilidade que, como rea a priori de separatismo, existía contra ela, e gañar algún prestixio social e algún apoio, sobre todo financeiro. Diríamos, se se nos permite

a brincadeira, que os reitores da Academia optaron por facerlle caso ao consello que o can debuxado no seu día por Castelao nunha das súas “ cousas da vida ” lle daba ao lobo: “ Domésticate, home, xa verás que ben vives ”...

Dentro desas portaxes sinalemos, en primeiro lugar, a presidencia “ honoraria ” (pero inútil e, no fondo, tamén hostil) da condesa de Pardo Bazán, “ ilustre inimiga ” do idioma galego, como lle chamou Antón Villar Ponte.

Continuemos coa rápida tramitación do recoñecemento para a entidade do título de *Real*, en evidente procura de lexitimidade e de financiamento. O decreto que lle outorgou esa condición asinouo o monarca Afonso XIII en Donostia con data de 25 de agosto de 1906 e publicouse na *Gaceta* de 2 de setembro, sendo ministro Amalio Gimeno. Mais non poden ignorarse dous extremos. O primeiro, que ese ansiado financiamento ao situarse baixo o patrocinio monárquico tardou moito en traducirse en feitos concretos; o segundo, que semellante trámite foi realizado pola Academia nunha cidade como A Coruña, un dos bastións republicanos máis relevantes en todo o Estado nesa época. Ao colocar a coroa rexia sobre o seu escudo, a Academia Galega gañaba se cadra respecto diante dos sectores máis monárquicos, dereitistas e conservadores da sociedade galega de entón, mais perdía asemade noutros, por acaso máis próximos en realidade ao ideario de figuras que tanto peso tiveran na conformación inicial da entidade, como era o caso de Curros Enríquez.

Postas en marcha as Irmandades da Fala en 1916, chama poderosamente a atención que o núcleo directivo académico presidido por Murguía non aproveitase máis esa circunstancia para alimentar a entidade con novos elementos decididamente galeguistas saídos das fileiras do movemento irmandiño. Ben pola contra, desde o primeiro instante abriu as portas a determinadas figuras representativas das oligarquías políticas e económicas da época, moi principalmente das locais coruñesas, introducindo unha sorte de “ cabalo de Troia ” que, posteriormente, había de colocar unha e outra vez a Academia en posicións indolentes e remisas, cando non abertamente contrarias, a toda caste de empresas e iniciativas galeguizadoras. Máis unha vez, atinou Monteagudo (2006, p. 29) cando escribiu que

no canto de evolucionar ao compás do seu tempo, procurando sintonizar coas actitudes máis comprometidas coa lingua galega que foron abríndose paso, a Academia deixouse escorregar por unha vía involutiva, no cal resultou determinante o crecente peso do sector ‘mundano’ da corporación —que en boa parte coincidía co non-galeguista—, a custa do sector ‘erudito’, que en xeral era filo-galeguista.

Por outra banda, non pode ignorarse que a Academia colmaba de agasallos ao bispo de Jaca, Antolín López Peláez (*BRAG.* 36, 20/VIII/1910), na súa visita á Coruña no verán de 1910, xusto nunha época en que o fusilamento do pedagogo Ferrer i Guàrdia ou as medidas laicistas impulsadas polo gobernante liberal José Canalejas (“Ley del Candado”) causaban un tenso debate social arredor do clericalismo. Tampouco debe pasar desapercibida a reacción de Manuel Murguía e da Academia no seu conxunto cando un intelectual portugués de prestixio indiscutíbel, vinculado coa propia entidade como correspondente e de amor polo folclore popular galaico máis que demostrado, Teófilo Braga, accedeu en outubro de 1910 ao posto de presidente da acabada de proclamar República Portuguesa. Os académicos mandaron entón unha significativa nota á prensa desmentindo a información de que tivesen pensado organizar unha sesión extraordinaria para celebrar esa circunstancia (Barreiro Fernández 2012, p. 671). Moi revelador da imaxe de plena identificación cos valores predominantes na esfera política que transmitía a entidade presidida por Murguía, en fin, é o contido da mensaxe enviada por Júlio de Lemos, en nome do Instituto Histórico do Minho, á Academia Galega dándolle o pésame polo “revés sufrido por España en el Rif” (desastre de Annual) e facendo votos “por el triunfo de las armas españolas” (*BRAG.* 141, 1/XI/1921).

Este tipo de decisións e comportamentos colocou a Academia Galega ben lonxe da neutralidade política. En contra da opinión expresada no seu día polo profesor Barreiro Fernández (2012, p. 671), coidamos nós que a situaron de cheo no campo do poder instituído e no bando favorábel aos valores entón hexemónicos, fronte á posición doutros segmentos de carácter “alternativo” (anarquistas, socialistas, laicistas, librepensadores, republicanos, nacionalistas...) que construían nesa época por toda a parte casinos, ateneos, sociedades, circos, escolas, centros de cultura etc., inspirándose en valores que visaban unha sociedade máis xusta e avanzada. O centro Germinal e a Academia de Murguía compartiron época e espazo, mais ben poucos elementos comúns se poden advertir entre as súas respectivas propostas, estratexias e actividades, mesmo sen saírmos do estrito plano cultural (Pereira Martínez e Romero Masiá 2003).

Nesta mesma orde de cousas, chama poderosamente tamén a atención o escaso papel xogado pola Academia na difusión social e popularización do himno de Pondal e Veiga, estreado en Cuba o 20 de decembro de 1907 e adoptado como oficial polo Centro Galego habaneiro en todas as súas solemnidades a partir do 13 de decembro de 1908 (Neira Vilas 2001). Desde entón cantouse na inauguración de cada xornada no Plantel de ensino Concepción Arenal, na celebración de cada novo cabodano de Curros etc. Sinala Neira Vilas como data decisiva para que comezase a se afianzar o himno na propia Galiza territorial a do 19 de xaneiro de 1913, cando se interpretou en Pontevedra nunha homenaxe a Rosalía

de Castro, e conclúe o citado autor que “obtivo sanción definitiva en 1916 nunha festa organizada polo Recreo de Artesáns coruñés, na que tomaron parte varios agrupamentos corais” (2001, pp. 376-377). Da man das Irmandades e dos coros populares (Toxos e Froles, Cántigas da Terra, De Ruada...), o himno coñecería esa popularización que a Academia non quixera ou non fora quen de darlle (Villares 2017, pp. 244-249). Que se interpretase no soterramento de Pondal en 1917, durante varios actos no transcurso da visita de Francesc Cambó a Galiza nese mesmo ano ou no magno festival de homenaxe a Perfecto Feixó en Pontevedra en 1919 redundou nun espallamento envolto en prestixio e solemnidade.⁴³ A prohibición da súa interpretación por parte da ditadura de Primo de Rivera, a partir de 1923, deulle pátina definitiva de himno esencialmente democrático.

Advirtamos, por último, a “naturalidade” da exclusión de xénero que existía no corpo de numerarios da Academia presidida por Murguía. As poucas mulleres que lograron sortear esa total exclusión, accedendo todo o máis ao grao de correspondentes coa única excepción da presidenta de honra Emilia Pardo Bazán, ou ben tiñan coma ela condición familiar aristocrática (síntoma revelador do elitismo implícito na cosmovisión da maioría dos académicos) ou ben pertencían ao selecto número das escritoras que gañaran, cunha obra sen apenas arestas ideolóxicas a respecto dos valores dominantes, certo dereito á visibilidade. Así, no inicio da andaina académica houbo quince correspondentes, entre as que salientaremos os nomes de Emilia Calé, Sofía Casanova, Filomena Dato, Sarah Lorenzana, Carolina Michaëlis, Elvira Lestache e Mercedes Vieito Bouza.

Habería que agardar ao mes de xullo de 1917 para ver estampada por vez primeira a sinatura dunha muller ao pé dun artigo no boletín da Academia: “Templarios y sanjuanistas”, da mestra aragonesa que exercía en Ourense Concepción Rocafull (BRAG. 119, 1/VII/1917).

En honra á verdade, temos que advertir que aparecían ás veces algunhas voces femininas máis entre as físgoas desta hipermasculinizada Academia. Ao pé dalgunhas das recompilacións de folclore que se publicaron no *Boletín*, case única presenza do idioma galego nas súas planas, achamos efectivamente nomes como o da señorita Julia Iglesias, que recolleu cantares na aldea de Penela, en Portomouro (Val do Dubra) (BRAG. 43, 20/II/1911) e mais en Malpica (BRAG. 77, 1/X/1913) e que tamén doou algúns libros para a biblioteca da Academia (BRAG. 90, 1/II/1915); o de Clemencia Lastra, que recolleu cantares na comarca de Ortigueira (BRAG. 46, 20/V/1911; 47, 20/VI/1911; 48, 20/VII/1911; 49, 20/VIII/1911;

43 Na inauguración do monumento a Rosalía na Alameda compostelá o 30 de xullo de 1917 interpretouse ata en dúas ocasións a “Marcha Real” española, mais non o himno galego. Murguía non estivo presente, pero si representado por Manuel Casás Fernández e logo, na velada que tivo lugar no Teatro Principal, por Luís Tobío Campos.

51-52, 20/X/1911), na de Mondoñedo (BRAG. 71, 1/IV/1913) e mais en Parga (BRAG. 76, 1/IX/1913); o de Dolores Cancela Pérez, que recolleu cantares en Buño-Malpica (BRAG. 58, 20/III/1912 e 62, 20/VII/1912); o de Asunción Calvo Alonso, de Vilasantar (Arzúa), que enviou dúas coleccións de cantares, parrafeos e outros xéneros orais populares (BRAG. 64, 20/IX/1912 e 90, 1/II/1915); o de Vicenta Castro Oujo, de Ouces, que tamén achegou cantares do pobo (BRAG. 65, 1/X/1912 e 66, 1/XI/1912); o da moza aldeá Josefa Moscoso Paz, informante dos cantares que se recolleron en Reboredo-Oza (BRAG. 83, 1/V/1914); e, por último, o de Rita Couceiro Vázquez, de Abegondo, que enviou tamén o seu lote de cantares para a sección “De folk-lore” do boletín académico (BRAG. 92, 1/IV/1915). Todas estas mulleres que citamos ostentaban por aquel entón a condición de mestras de ensino primario e as súas figuras e traxectorias reclaman, desde logo, un estudo específico que está aínda por facer.

3.4. A CONTRADICIÓN ENTRE USOS E DISCURSO ARREDOR DO IDIOMA

Nas intervencións oratorias do presidente Murguía e doutros directivos da Academia durante o período 1905-1923 e mais na práctica totalidade dos discursos de ingreso de novos numerarios pronunciados nesa época non faltaron nunca alusións ao “dulce idioma gallego”, pero estas case nunca foron acompañadas dun uso real e efectivo del, con toda a carga simbólica e a potencia reivindicativa que iso podería representar naquel instante en que o seu emprego estaba explicitamente proscrito ou era moi reducido en numerosos ámbitos da vida social (Méndez Romeu 1998, p. 21; Axeitos 2006, pp. 22-24; Monteagudo 2006, pp. 28-29). Indica o profesor Monteagudo (1999, pp. 376-377), nesta orde de cousas, que a Academia

seguiu a pauta corrente no período rexionalista, que combinaba a defensa retórica do idioma galego co emprego do castelán. En todo caso, o cultivo do primeiro estaba restrinxido á literatura, case exclusivamente en verso e adoito alternando co castelán; mentres que o segundo era o idioma escrito e falado da comunicación cotiá e formal (conversa, oratoria pública, correspondencia) e da escrita non literaria (artigos de prensa e estudos) [...] contra as previsións da Asociación Iniciadora e Protectora o castelán era a lingua habitual e case exclusiva da institución tanto no ámbito interno como no externo, oralmente e por escrito: xuntanzas, actas, solemnidades, discursos de ingreso, etc. Para máis no canto de evolucionar ó compás do seu tempo, procurando sintonizar coas actitudes máis comprometidas coa lingua galega que ían xurdindo, a Academia foi escorregando por unha vía involutiva.

A Academia no seu conxunto parecía asumir, pois, a pauta que o propio presidente Manuel Murguía seguía nesa altura no plano particular a respecto do uso de castelán e galego, caracterizada por un escasísimo cultivo, tanto oral coma escrito, do segundo (García López 2004, p. 37). Unha pauta que non deixa de constituír, mírese como se mire, unha notoria incoherencia ou unha flagrante contradición, sobre todo a partir do intre en que a Xeración do 16, a das Irmandades, comezou a colocar o emprego sistemático do idioma en todos os planos da vida individual e social como poderosa panca de transformación do estatuto diglósico imperante e como estratexia de afirmación política colectiva.

Chama poderosamente a atención que todo un académico numerario desde o intre fundacional, o compostelán Barcia Caballero, no transcurso da súa resposta en 1910 ao discurso de ingreso na entidade de Amador Montenegro, chegase a declararse expresamente en contra da posibilidade de que o galego adquirise algunha vez rango de idioma oficial, pois

non se me antoxa por caso que pra facer profesión de fé gallega, seya preciso falar sempre y-en todas partes n'a nosa lingua, como si n'iso soilo consistise todo; e moito menos por de contado, si con eso se quer' ou se intenta dar á entender menosprecio ou abafallo pra a castellana. (BRAG. 35, 20/IV/1910, p. 253)

Colóquese nesta mesma perspectiva o feito de que a aprobación da Mancomunitat catalá en decembro de 1913 polo goberno Dato e a posta en marcha desa institución en marzo de 1914, que supuña a primeira oficialización *de facto* do idioma catalán, non espertase o máis mínimo aceno empático por parte da Academia presidida por Murguía.

Por que o Patriarca non se sumou, sequera simbolicamente, á nova pauta galeguizada nos usos orais e escritos que propugnaban a partir de 1916 os *irmandiños*? Puido facelo nos múltiples breves discursos que pronunciou (que leron no seu nome) en actos públicos, veladas e sesións ordinarias internas da Academia; nas abundantes notas necrolóxicas que redactou para o *Boletín*, despedindo vellos combatentes na causa rexionalista e cultivadores literarios do idioma de noso; nos comunicados, tamén breves, con que repetidamente tivo que agradecer as mostras de cariño que recibía con motivo de cada un dos seus octoxenarios aniversarios... Mais non o fixo, el, que anos atrás rachara por completo cun discurso vibrante durante os xogos florais de Tui de 1891 o molde diglósico (García Negro 2022) e abrira arriscadamente o camiño que logo transitaron Galo Salinas en Pontedeume nun acto da Asociación Rexionalista o 8 de agosto dese mesmo ano e mais Alfredo Brañas, Salvador Cabeza e o sacerdote Suárez Salgado na velada

que o Ateneo León XIII compostelán lle dedicou o 20 de maio de 1899 a Rosalía (Alonso Montero 2017, pp. 21-23 e 38).

A inmensa maioría dos traballos publicados no *Boletín*, que corresponden case sempre á autoría de membros numerarios, está en castelán. De feito, antes de que se publicase ningún artigo na nosa lingua, xa se deran a lume na publicación académica algúns traballos en francés, como os de Samuel Schwarz sobre os xudeus hispanos (BRAG. 33, 20/II/1910 e 34, 20/III/1910) e o de Henry Bourgeois sobre os normandos en España (BRAG. 38, 20/X/1910), e mais en portugués, como os de José Joaquim Nunes sobre o trobador Gomes Barroso (BRAG. 130, 1/VI/1919; 132, 1/XII/1919; 133, 1/II/1920) e sobre a etimoloxía do topónimo *Coruña* (BRAG. 141, 1/XI/1921) e o de Leite de Vasconcelos sobre os topónimos *Ferreiro* e *Ferraría* (BRAG. 147, 1/XII/1922). Tamén é significativo que cando o correspondente Fernando Martínez Morás fixo as traducións do apéndice sobre morfoloxía do galego incluído por J. Cornu na súa *Gramática da Língua Portuguesa* (BRAG. 1 ao 5, 1906) e dun artigo sobre o *Cancioneiro galego-castelán* de Henry R. Lang (BRAG. 5, 20/IX/1906), o idioma de chegada elixido fose, invariabelmente, o castelán.

A única sección do *Boletín* que garantiría certa presenza mínima para a lingua que daba sentido en derradeiro extremo ao propio existir da Corporación era a dedicada ao *folk-lore*, que se puxo en marcha no número 38 (20/X/1910) cun romance recollido polo propio Manuel Murguía.

De idéntico xeito, as actas das sesións da xunta directiva da Academia, os discursos en actos públicos da Corporación, as intervencións de representantes da Academia en actos públicos organizados por outras entidades e a propia correspondencia, tanto interna coma externa, fixéronse invariabelmente en castelán. A carta en galego do sacerdote de Razo Celestino García Romero para agradecer o seu nomeamento como correspondente resulta, por iso mesmo, un caso excepcional.⁴⁴ Escaso éxito tivo, visto nesta perspectiva, o requirimento lanzado desde a AIyP da Habana o 18 de abril de 1916 para “que dend’oxe, tanto as comunicaciós d’ustedes pr-a nos com’as de nos pra vostedes é toda canta documentación sala d’esta secretaría, sexa escribida en gallego” (Axeitos 2016, p. 33).

O primeiro discurso de ingreso en galego na Corporación pronunciouno Amador Montenegro Saavedra o 13 de decembro de 1909, nunha cerimonia que decorreu no salón de actos do Ateneo León XIII compostelán. Tamén pronunciou en galego a súa resposta a ese discurso Juan Barcia Caballero (BRAG. 32, 20/I/1910), aínda que con declaracións contrarias á súa posíbel oficialización, como xa anotamos. Houbo que agardar aos ingresos de Cabanillas e Evaristo Martelo Paumán, xa nos anos 20, para escoitar un académico empregando o idioma de noso en

44 Esa carta é aludida no BRAG (15, 20/X/1907).

tan solemne ocasión. Repárese, en contraste, no feito de que o numerario Lugrís Freire fixese en galego as súas alocucións nun mitin agrario-solidario celebrado en Betanzos o 6 de outubro de 1907 e noutro mitin en Cambre o 27 de novembro dese mesmo ano.

Que o clérigo e poeta ourensán Antonio Rey Soto, logo de ser proposto como académico numerario por Murguía, Martínez Salazar e Carré Aldao, empregase a lingua cervantina para o seu discurso de ingreso na Academia Galega, pronunciado no balneario de Mondariz o 30 de agosto de 1920, non deixou de provocar os pertinentes protestos das Irmandades, expresados a través do boletín *A Nosa Terra* na súa sección “Cadro Mouro” (126, 20/VIII/1920).

Ademais, a toponimia empregada nos traballos, nos discursos, nas actas etc., por parte dos académicos da Galega, Murguía incluído, é sistematicamente a estragada por séculos de castellanización. No propio cabezal do *Boletín* aparece a forma “La Coruña” e nos diversos traballos que se publican nel rexistramos outras como “Vivero”, “Mellid”, “Orense”, “Villagarcía de Arosa” e un longuíssimo etcétera.

A necroloxía mortuoria de Manuel Murguía publicada en *La Voz de Galicia* en febreiro de 1923 a expensas da Corporación (“Junta de Gobierno e individuos de número”) está toda ela redactada en castelán, ao igual que a inserida pola súa familia (as tres fillas, Alejandra, Aura e Gala, os fillos políticos Francisco Prats e Pedro Izquierdo, o neto Jaime Prats e varios sobriños).

Da nacente Academia de 1906 pódese dicir, en definitiva, valéndonos dunha frase orixinal do profesor Axeitos (2016, p. 26), que estaba prisioneira “dun concepto arqueolóxico da cultura, que se empeña en reconstruír o pasado e ignora o presente problemático”. A ausencia por parte da Academia de formulacións reivindicativas sobre a lingua galega no plano do inmediato histórico (demanda da cooficialidade, da admisión no sistema educativo, da introdución no ámbito eclesiástico, da aceptación como idioma da burocracia etc.) facía dela unha entidade sen apenas incidencia real nin positiva na situación social da lingua, marcada pola discriminación oficial, o desprestixio xeneralizado e o crecente abandono, agora tamén si, nos usos coloquiais e familiares, inclusive entre segmentos das capas menos favorecidas, que significaran en épocas pretéritas unha especie de “gran reserva incólume” galegofalante. O prestixio intelectual dos numerarios da Academia e a eventual calidade, interese ou pertinencia das súas achegas, moitas delas publicadas no *Boletín*, eran, se así pode dicirse, totalmente inútiles no plano simbólico e realmente ineficaces para a resignificación social e a restitución de usos do idioma propio. Mentres a Academia centraba os seus esforzos no estudo lexicográfico e histórico da lingua e, por momentos tamén, no debate ortográfico, a fala minguaba por toda a parte e o estigma social sobre ela non cesaba de

medrar, provocando fenómenos de autoodio, deserción e ruptura da transmisión interxeracional.

Nesta perspectiva, Allegue Leira (2017, pp. 361-362) chamou a atención sobre as concomitancias entre a Real Academia Galega e asociacións irlandesas como a Society for Preservation of the Irish Language (1876) e a Gaelic Union (1880), por canto establecendo entre os seus fins o estudo e recuperación do idioma propio, “tiñan unha vocación arqueolóxica ou filolóxica” e apenas incidían na idea de recuperar/ampliar para aquel usos e falantes. Todos os seus integrantes, ademais, sen deixaren de amosar interese polo pasado histórico do país e pola lingua propia, “non a empregaban oralmente nin en público nin no ámbito familiar”.

3.5. O DESENFUQUE NA ABORDAXE DA SITUACIÓN SOCIOLINGÜÍSTICA

Tense subliñado suficientemente (Fernández Salgado 2000, cap. 4; Barreiro Fernández 2012, pp. 677-678) o feito de que a Real Academia Galega incumprise no período anterior á guerra do 36 os seus dous cometidos fundacionais (elaborar unha gramática e un dicionario do galego), mais, se cadra, non se reflexiona tanto sobre o que aquí denominamos o seu *desenfouque sociolingüístico*, isto é, o feito de circunscribir a problemática do idioma a un asunto de depuración de barbarismos e castelanismos, obviando calquera perspectiva relativa á demanda da súa normalización, oficialización e restitución de espazos na sociedade.

A crónica ofrecida polo *Diario de la Marina* habaneiro sobre o discurso do presidente da AIyP Ángel Barros nunha velada de homenaxe a Curros en setembro de 1910 recollía con envexábel precisión cales eran os enfoques que se presumían propios do labor da Academia presidida por Murguía. Eses labores, sendo positivos e plausíbeis todos eles, non observaban expresamente a incidencia directa sobre o lacerante cadro de marxinação legal e prohibición de uso do idioma galego en numerosos ámbitos nesa época. Sinalaba o rotativo amentado que

En brillante apología de la Real Academia Gallega [Ángel Barros] explicó que la docta corporación era ajena á toda idea política y religiosa sin más carácter que el de dar unidad al idioma gallego por medio de una Gramática y un Diccionario; estudiar nuestras ciencias, cultivar la literatura y las artes incluso las industriales; recoger nuestros cantos populares y nuestros monumentos arqueológicos y realizando cuanto tienda á enaltecer y á glorificar el buen nombre de Galicia; dijo que así lo había reconocido el Ministerio de Instrucción Pública en España otorgando á la Academia el título de ‘Real’. (BRAG. 41, 31/XII/1910, pp. 107-108)

Tamén o académico López Morillo viu con meridiana claridade en que ámbitos tiña a ben incidir maiormente a Academia desde a súa aparición, excluindo de facto a perspectiva reivindicativa:

La Real Academia Gallega vino con su creación a llenar un gran vacío en esta región, no solo por laborar el léxico de su dulce habla, sino también para extender una acción bienhechora muy provechosa, abarcando y realizando estudios sobre la Historiografía de Galicia y su Etnografía, Arqueología, Heráldica, Numismática, Filosofía y Paleografía. (BRAG. 44, 20/III/1911, p. 176)

É igualmente significativo, nesta perspectiva, o parágrafo que Carré Aldao dedicaría na memoria que presentou na sesión da directiva do 17 de novembro de 1910 a ponderar algúns logros da entidade desde o momento da súa creación, logros entre os que o cultivo do galego como idioma poético habitual parece considerarse un avance normalizador ou de renacer suficiente:

De lo que para Galicia puede ser la influencia, siquiera modesta, de nuestra Asociación, la tenemos, á parte de actos anteriores reseñados en las oportunas memorias, en el despertar de la afición al estudio de nuestras cosas. Los certámenes histórico de Santiago y el más reciente, celebrado en Vigo por la cultísima Sociedad coral *La Oliva*, son, con los temas señalados en ellos, claro indicio de una nueva orientación [...]. Ya no es el sueño de cuatro locos, como nos llamaban, este resurgir del alma colectiva gallega. Nuestra historia, nuestra lengua renacen: una por sus investigaciones incansables, que nos permiten leer en el pasado, y otra por el milagro de la poesía [...] hoy vuelve a ser lengua poética por excelencia. (BRAG. 40, 20/XII/1910, p. 98)

Coa mente posta no exemplo que representaba a *Mireia* do occitano Frederic Mistral, Murguía expresou en máis dunha ocasión a idea de que un dialecto agonizante podía ser vehículo de expresión de obras mestras e que, polo tanto, eran esas obras mestras “las que salvan las lenguas en que se escriben” (*apud* García López 2004, p. 56).

Non coidamos que ese *desenfoque* se dese porque antes da fundación das propias Irmandades da Fala, en 1916, a Academia non recibise propostas ben orientadas por parte dalgúns numerarios, que solicitaban a implicación da Corporación á hora de conseguir medidas que incidisen no tratamento positivo do galego e na factibilidade do seu uso en determinados ámbitos. Así, na xunta directiva de 17 de novembro de 1910, por exemplo, deuse lectura dunha comunicación pasada á Corporación polo numerario Marcial de la Iglesia, docente de profesión, relativa

“a la imperiosa necesidad de que en las escuelas públicas de Galicia se destine algún tiempo á la lectura de nuestras obras regionales, á fin de que no siga dándose el caso de que los gallegos hablen, pero no sepan leer, su lengua” (BRAG. 40, 20/XII/1910). Engadía o propoñente a idea de que a propia Academia elaborase unha obra ou libro de texto axeitado a tal fin. Carré interveu entón para lembrar que el propio estaba reimprimindo o seu traballo *La literatura gallega en el siglo XIX* e anotou que Said Armesto preparaba unha antoloxía de textos literarios galegos que podía servir a esa finalidade. Mais o certo é que a Academia, como tal, deixou que esa proposta decaese e nada fixo sobre o tema.

Verdade é, así e todo, que a Academia apoiou en decembro de 1910 a idea de crear unha cátedra de Lingua e literatura galegas na Universidade Central de Madrid, para ser ocupada por Said Armesto, pero fíxoo máis ben para “homologar” o estudo erudito sobre a lingua, non como pretexto que axudase a cuestionar globalmente a marxinação do galego no conxunto do sistema educativo da época, ben palpábel na propia Universidade compostelá (Boullón Agrelo e Tato Plaza 1991).

A necesidade de sobardar os límites da literatura e do traballo de eruditos e filólogos para implicar o conxunto do pobo na tarefa dignificadora e de ampliación de usos do idioma propio foi sinalada por Antón Villar Ponte nas súas propagandas previas ao nacemento das Irmandades e iso encerraba, implicitamente, unha seria recriminación contra as orientacións coetáneas da Academia: “De poco sirven los trabajos folk-lóricos ni los intentos de formación de bases regulares del idioma, si no trascienden al pueblo. Este no conoce nada de cuantos esfuerzos se han hecho para que el gallego evolucione, y acaso el único fruto se encierre en un marco literario muy estrecho, desdichadamente” (Villar Ponte 1914a).

Por iso mesmo, para o de Viveiro non estaba exenta a Academia, na súa alícuota, dalgunhas responsabilidades na situación de prostración cultural, invisibilidade e marxinação social da lingua galega (Villar Ponte 1914b):

Por culpa de todos. Por culpa de la misma Academia que tiene en el balcón de su fachada la bandera española pero no la gallega, redactando, además, su boletín en castellano. Por culpa de los periódicos que cultivan poco el idioma regional y no estimulan nada a nuestros literatos *enxebres*. Por culpa de nuestros torpes políticos que todo lo encauzan hacia el charco revuelto del centralismo, donde se ganan los títulos de cacicazgo con menoscabo de la ciudadanía. Por culpa de nuestra ridícula clase media que se avergüenza de hablar en público el idioma propio.

4. CODA FINAL

A partir da desaparición física do Patriarca, en febreiro de 1923, tanto a Irmandade da Fala coruñesa como a I.N.G. liderada por Risco non se refrearon xa máis á hora de faceren públicos os seus reproches cara á Academia e cara aos seus novos xestores, mais, en paralelo, iniciaron asemade un proceso de reivindicación da figura de Murguía como o “gran Precursor”.

Antón Villar Ponte, noutrora tan distanciado del, converterase a partir de entón nun dos máximos reivindicadores da obra, traxectoria e figura do historiador e líder rexionalista. No xornal ourensán *La Zarpa* publicará un artigo necrolóxico en que as gabanzas ao Patriarca son a pauta, sen sombra daquelas vellas desavinzas que os enfrontaran. Defíneo nese traballo como un home que, ao igual que a súa esposa Rosalía, debía ser caracterizado “co’a grandeza das figuras d’un mito merescentes de poboaren un novo Olimpo”, para concluír que “todos hoxe, coma onte e coma mañán, hemos ser tributarios dos froitos da súa intelixencia xenial e lumiosa” (Villar Ponte 1923a).

Non tardaría o propio autor de *Almas mortas* en lanzar unha campaña a través do diario vigués *Galicia* (Villar Ponte 1923b) propoñendo a creación dunha institución cultural, coa denominación de “Fundación Murguía-Rosalía”, que tería como principal finalidade promover dous certames con premios en metálico. Un, destinado a galardoar anualmente o mellor estudo en prosa (en galego, español ou calquera outro idioma) de temática galega en calquera campo de investigación (“Premio Murguía”). Outro, orientado a facer o propio co mellor poema ou novela no noso idioma (“Premio Rosalía”). Coa edición anual dos traballos premiados, a devandita institución iría formando unha interesantísima biblioteca galega. O sostemento económico correría, en parte, á conta dos ingresos que a venda deses volumes puidese reportar, mais, sobre todo, da contribución financeira que fixesen concellos, deputacións, sociedades de emigrados, centros docentes, entidades culturais e recreativas e cabeceiras xornalísticas da Galiza.

Esa campaña foi secundada por diversas publicacións como o voceiro da ING *Rexurdimento* (IV/1923), o boletín da Irmandade coruñesa *A Nosa Terra*⁴⁵ e o diario ourensán *La Zarpa*⁴⁶, por grupos de universitarios composteláns⁴⁷ e polo propio Concello coruñés (rexido na altura polo futuro presidente da Academia, Francisco Ponte Blanco), mais o fervor inicial iría esmorecendo e, finalmente, a

45 “A institución Murguía-Rosalía” (*A Nosa Terra*. 186, 1/VI/1923), p. 3). A Irmandade herculina acordou achegar anualmente 25 pesetas para financiar a iniciativa.

46 “Nuestras glorias” (*La Zarpa*. 545, 5/V/1923).

47 Informa Alfonso Mato (2001, p. 30) que unha comisión de escolares dirixiu por entón un escrito ao reitor Blanco Rivero solicitando que colaborase economicamente coa institución proposta.

institución proxeitada nunca chegaría a se facer realidade, para desgusto do seu propoñente e dalgúns outros adherentes á idea⁴⁸.

Ao se cumprir o primeiro cabodano da morte de Murguía, no día da Candeloria de febreiro de 1924, Antón Villar Ponte publicaría no diario coruñés *El Noroeste* un dos seus “Pretextos cotidianos” para afirmar a necesidade de honrar a memoria do Patriarca e da súa esposa Rosalía con algo máis substancial e imperecedeiro que actos e discursos diante das tumbas onde repousaban os seus restos. Proporía, nese sentido, a erección de cadanseu busto nos xardíns coruñeses e un traballo constante de divulgación da súa obra e das súas ideas, obra da que, facendo nosas as palabras do viveirense ilustre, seremos sempre, análises críticas e matices interpretativos á parte, “tributarios espiritualmente todos los que hemos nacido en Galicia y pensamos en el porvenir de Galicia”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Acuña, Xosé E. (2000). Un panfleto ultramarino e ultramontano. Murguía recibiu ataques por criar a Academia Galega. *A Nosa Terra*. Suplemento *Murguía*. 935, 12.
- Allegue Leira, Alberto (2017). As Irmandades da Fala e a Liga Gaélica. Puntos en común e diverxencias de dúas iniciativas a prol da lingua minorizada. En: Justo Beramendi, Uxío-Breogán Diéguez, Carme Fernández Pérez-Sanjulián, M.^a Pilar García Negro e Xosé Manuel González Reboredo, eds. *Repensar Galicia: as Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Museo do Pobo Galego, 359-374.
- Alonso Montero, Xesús (1987). Un obreiro, Curros e a Academia. En: *Curros Enríquez. Crebar as liras*. *A Nosa Terra*. A nosa cultura, 9. Vigo: Promocións Culturais Galegas, 19-20.
- Alonso Montero, Xesús (1988). Prehistoria da Academia Galega. Á procura da norma culta de 1875 a 1905. *Grial*. 99, 8-18.

48 *A Nosa Terra*, denunciando este esmorecemento, sinalaba: “Algunhas persoas que teñen de cote nos labres o ‘amor á Galicia’, que deberan ser os primeiros en laborar pol-o engrandecemento espiritual da Terra, para demostrar ese amor ao que están entregados —según din— en corpo e alma, calan coma petos, e inda que teñan medios sobrados de axudar as boas obras que se inician, encóllense de hombros como si dixeran ‘icô que eu vou gañar con eso!’ e deixan que o tempo pase, que as ideas se esquezan e que os entusiasmos se arrefezan, en perxucio da cultura patria” (“A institución Murguía-Rosalía. En qué se pensa”. *A Nosa Terra*. 199, 1/IV/1924, p. 9). De nada servirían tampouco os esforzos despregados polo boletín durante 1925 e 1926, por veces en tons amábeis (“A institución Murguía-Rosalía”. *A Nosa Terra*. 211, 1/IV/1925, p. 8), por veces en tons ariscos (“Encol d’un homenaxe”. *A Nosa Terra*. 220, 1/I/1926, p. 9), para implicar ao entón novamente alcalde coruñés, Manuel Casás Fernández, nunha eventual resurrección da idea.

- Alonso Montero, Xesús (1991). O día en que se inaugurou a Academia Galega: o problema da(s) lingua(s). En: Mercedes Brea e Francisco Fernández Rei, coords. *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, t. II, 7-18.
- Alonso Montero, Xesús (2017). A oratoria en galego antes e despois de 1916: problemática. En: Henrique Monteagudo e Dolores Sánchez Vales, eds. *No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos*. A Coruña: Real Academia Galega, 19-38. <https://doi.org/10.32766/rag.322>
- Álvarez Blanco, Rosario (2017). Fagamos do cultivo do noso idioma unha relixión de homes dignos. En: Henrique Monteagudo e Dolores Sánchez Vales, eds. *No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos*. A Coruña: Real Academia Galega, 213-226. <https://doi.org/10.32766/rag.322>
- Álvarez de la Granja, María e González Seoane, Ernesto (2001). A elaboración do *Diccionario Enciclopédico Gallego Castellano*. En: Ramón Mariño Paz, ed. *Eladio Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 25-212.
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (2001). Eladio Rodríguez González e a Real Academia Galega. Crónica e epistolario. *Boletín da Real Academia Galega*. 362, 9-67. <https://doi.org/10.32766/brag.362.207>
- Axeitos, Xosé Luís (2006). A Real Academia Galega no discurso construtivo do Rexurdimento. *Grial*. 171, 16-25.
- Axeitos, Xosé Luís (2008). Epistolario de Murguía: o libro e a escrita como categoría social. En: Xosé Luís Axeitos, Emilio Grandío Seoane e Ramón Villares, eds. *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Real Academia Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 729-736. <https://doi.org/10.32766/rag.218>
- Axeitos, Xosé Luís, ed. (2015). *Manuel Antonio. Obra Completa. III. Epistolario*. A Coruña: Real Academia Galega, Fundación Barrié de la Maza.
- Barreiro, Alejandro (1915). Letras de Galicia. La Real Academia Gallega. *Boletín Oficial del Centro Gallego*. 30, 5-8.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón, ed. (2000). *Murguía e 'La Voz de Galicia'*. A Coruña: Biblioteca Gallega de *La Voz de Galicia*.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro [Fernández], Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2006). *Manuel Lugo Freire. O compromiso*. A Coruña: Biblioteca Gallega de *La Voz de Galicia*.
- Barro, Xosé (2008). Transversal. Do escudo do reino á bandeira da nación. En: Xosé Luís Axeitos, Emilio Grandío Seoane e Ramón Villares, eds. *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela:

- Consello da Cultura Galega, Real Academia Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1105-1131. <https://doi.org/10.32766/rag.218>
- Beramendi, Justo G. (1998). Murguía e os alicerces da nación galega. En: *Volver a Murguía*. A Nosa Terra. A nosa cultura, 19. Vigo: Promocións Culturais Galegas, 7-13.
- Beramendi, Justo G. (2007). *De Provincia a Nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Beramendi, Justo G. e Núñez Seixas, Xosé M. (1995). *O Nacionalismo galego*. Vigo: A Nosa Terra.
- Beramendi, Justo; Diéguez, Uxío-Breogán; Fernández Pérez-Sanjulián, Carme; García Negro, M.^a Pilar; e González Reboredo, Xosé Manuel, eds. (2017). *Repensar Galicia: as Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Museo do Pobo Galego.
- Boullón Agrelo, Ana e Tato Plaza, Fernando (1991). A cátedra de Lingua e Literatura Galega da Universidade de Santiago, datos para a historia dunha reivindicación. En: Mercedes Brea e Francisco Fernández Rei, coords. *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, t. II, 33-55.
- Carballo Calero, Ricardo (1981). *Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936)*. 3ª edición. Vigo: Galaxia.
- Carré Alvarellos, Leandro (1919). A Gramática Galega. Incógnita desfeita. *A Nosa Terra*. 87, 3.
- Cochón, Luís, coord. (2016). *Arredor das Irmandades. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Dobarro Paz, Xosé M.^a (2001). Manuel Curros Enríquez, José Fontenla Leal e a Real Academia Galega: observacións e datos sobre as súas orixes e vicisitudes. *Boletín da Real Academia Galega*. 362, 203-266. <https://doi.org/10.32766/rag.362.214>
- Dobarro Paz, Xosé M.^a e Vázquez Souza, Ernesto (2003). *Ánxel Casal (1895-1936). Textos e documentos*. Col. Documentos, 168. Sada: Edicións do Castro.
- Durán, J. Antonio (2000). *Murguía, 1833-1923*. Madrid: Taller de Ediciones J. A. Durán.
- Erotiguer, Ramón [=Riguera Montero, José M.^a] (1908). *Películas académicas*. A Coruña: Papelería e Imprenta Garcybarra.
- Estrada Catoyra, Félix (1986). *Contribución a la Historia de La Coruña. La Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos en sus ochenta y tres años de vida y actuación (1847-1929)*. A Coruña: Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos.
- Fernández, Luís Miguel (2022). Tomás Lugín Armero, os Lugín Castro e o que contou Murguía. Novos datos sobre a familia de Rosalía. *Follas Novas*. 7, 228-249.

- Fernández Rei, Francisco (1999). *Ramón Cabanillas, Manuel Antonio e o mar da Arousa. Dúas singraduras na construción dun idioma para unha patria*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.147>
- Fernández Salgado, Benigno (2000). *Os rudimentos da lingüística galega. Un estudio de textos lingüísticos galegos de principios do século xx (1913-1936)*. Verba, Anexo 47. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ferreiro, Manuel (2007a). *O Himno galego. Documentos históricos (1890-1907)*. A Coruña: Universidade da Coruña; Vigo: Universidade de Vigo; Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ferreiro, Manuel (2007b). *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego*. 4ª ed. revisada. Santiago de Compostela: Laivento.
- Figueroa, Antón (1996). *Lecturas alleas. Sobre das relacións con outras literaturas*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Fortes, Ana Belén (2000). *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Fraga Vázquez, Xosé A. e Bugallo, Ánxela (2016). As Irmandades da Fala e a incorporación do galego na cultura científica. En: Carme Fernández Pérez-Sanjulián, ed. *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 109-122.
- Fraguas, Antonio (1979). *Manuel Murguía, o Patriarca*. Vigo: Banco del Noroeste.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (1992). *A cara oculta de Noriega Varela (Biografía e Textos esquecidos)*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2016). A lingua galega na época das Irmandades. En: Carme Fernández Pérez-Sanjulián, ed. *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 123-139.
- García López, J. Ángel (2004). *Ideas sobre a lingua galega na obra de Manuel Murguía*. Cadernos Ramón Piñeiro, IV. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, Xunta de Galicia.
- García Negro, M.ª Pilar (2022). Discurso de Manuel Murguía. Xogos Florais de Tui (1891). *Follas Novas*. 7, 208-220.
- García Pereiro, M.ª do Carme (1978). Teoría da lingua galega en Murguía. *Grial*. 61, 365-369.
- García Turnes, Beatriz (2004). *A lingua galega entre 1875 e 1916. Situación social e consciencia idiomática*. Pontevedra: Deputación Provincial de Pontevedra.
- Giadás Álvarez, Luís A. (1997). *A vida política municipal en La Coruña entre 1900 y 1931*. Sada: Edicións do Castro.
- González-Millán, Xoán (1995). O discurso literario galego e a configuración dun espazo público nacional no primeiro tercio do século xx: un marco de

- reflexión. En: Arturo Casas, coord. *Tentativas sobre Dieste*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 13-27.
- González-Millán, Xoán (2001). O 'Diccionario Enciclopédico' de Eladio Rodríguez. *A canonización lexicográfica da literatura galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Henríquez Salido, M.^a do Carmo (1992). A lingua e a gramática nas Irmandades da Fala: *A Nosa Terra (1916-1920)*. En: M.^a do Carmo Henríquez Salido, ed. *Actas. III Congreso internacional da lingua galego-portuguesa na Galiza, 1990, Vigo, 27, 28 e 29 de setembro, no Auditórium do Centro Cultural Caixavigo, Ourense, 30 de setembro e 1 de outubro, na Facultade de Humanidades*. A Coruña: AGAL, 173-211.
- Hermida García, Modesto (1995). *Narrativa galega: Tempo do Rexurdimento*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Hermida Gulías, Carme (1992). *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Iglesias Amorín, Alfonso (2021). Os ecos das Irmandades da Fala en Cuba (1900-1925). En: Ramón Villares, Xosé Manuel Núñez Seixas e Ramón Máiz, eds. *As Irmandades da Fala no seu tempo: perspectivas cruzadas*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 369-398.
- Ínsua, Emilio Xosé (2000). A figura de Manuel Murguía en relación coa Terra de Viveiro, I a X. *Heraldo de Viveiro*. Entregas semanais desde o 12 de maio ao 14 de xullo.
- Ínsua, Emilio Xosé (2006). *Antón Villar Ponte e a Academia Galega: contributos para a historia crítica dunha institución centenaria*. Vilaboa: Edicións do Cumio.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016a). *A Nosa Terra é nosa! A xeira das Irmandades (1916-1931)*. A Coruña: Baía Edicións.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016b). Galiza, República, Lingua, Esquerda: estes ideolóxicos e perfís cívico-políticos do labor prometeico de Antón Villar Ponte. En: Carme Fernández Pérez-Sanjulián, ed. *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 35-57.
- Ínsua, Emilio Xosé (2016c). O Cabanillas irmandiño. En: Luís Cochón, coord. *Arredor das Irmandades da Fala. Pensamento, política e poética en Galicia (1914-1931)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 259-272.
- Ínsua, Emilio Xosé (2017a). Antón Villar Ponte (1881-1936): un guieiro xeneroso e esforzado. En: Henrique Monteagudo e Dolores Sánchez Vales, eds. *No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos*. A Coruña: Real Academia Galega, 331-350. <https://doi.org/10.32766/rag.322>
- Ínsua, Emilio Xosé (2017b). A travesía do deserto das Irmandades da Fala baixo a ditadura primorriverista. En: Justo Beramendi, Uxío-Breogán Diéguez, Carme

- Fernández Pérez-Sanjulián, M.^a Pilar García Negro e Xosé Manuel González Reboredo, eds. *Repensar Galicia: as Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Museo do Pobo Galego, 343-358.
- Ínsua, Emilio Xosé (2019). Os coros galegos e as Irmandades da Fala. En: Luís Costa Vázquez e Inmaculada López Silva, coords. *Son de Galicia. Os coros galegos*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 63-81.
- Ínsua, Emilio Xosé (2020a). Lois Tobío no galeguismo de preguerra. En: Xulio Ríos, coord. *Lois Tobío. Galeguista, tradutor e xornalista*, Santiago: Consello da Cultura Galega, 15-76.
- Ínsua, Emilio Xosé (2020b). Os incómodos perfís do vilalbé Lois Peña Novo no devir das Irmandades da Fala. *Caderno de Estudos Chairegos*. 10, 85-142.
- Ínsua, Emilio Xosé (2021). A pegada de Cuba nas Irmandades da Fala. En: Ramón Villares, Xosé Manuel Núñez Seixas e Ramón Máiz, eds. *As Irmandades da Fala no seu tempo. Perspectivas cruzadas*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 399-440.
- Ínsua, Emilio Xosé e Martínez, Xurxo (2018). *Común temos a patria. Biografía dos irmáns Villar Ponte*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Ínsua, Emilio Xosé e Nuevo Cal, Carlos (2003). *O primeiro Antón Villar Ponte. Achegamento ao período de formación do fundador das Irmandades da Fala (1881-1908)*. Lugo: Fundación Caixa Galicia / El Progreso.
- Izquierdo Corral, Pedro (1924). Sobre la Biblioteca Murguía. *El Pueblo Gallego*. 19/X/1924, 10.
- Kabatek, Johannes (2021). As Irmandades da Fala e as linguas minoritarias en Europa durante a Primeira Guerra Mundial. En: Ramón Villares, Xosé Manuel Núñez Seixas e Ramón Máiz, eds. *As Irmandades da Fala no seu tempo: perspectivas cruzadas*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 165-192.
- Ledo Andión, Margarita (1982). *Prensa e galeguismo: Da prensa galega do XIX ao primeiro periódico nacionalista. 20 anos de A Nosa Terra (1916-1936)*. Sada: Edicións do Castro.
- Lesta Meis, Xosé (1925). Aquí pra entre nós. Parece unha mala fada. *El Pueblo Gallego*. 20/VI/1925, 2.
- López Chao, José M. e Riguera, Guillermo (2019). *José María e Manuel Riguera Montero. Dous irmáns emigrantes das montañas de Oourol e Muras*. Viveiro: Gráficas Lar.
- López Varela, Elisardo (1998). Manuel Murguía, Curros e a Academia Galega. En: *Volver a Murguía*. A Nosa Terra, A Nosa Cultura, 19. Vigo: Promocións Culturais Galegas, 61-69.
- López Varela, Elisardo (2001). *Unha casa para a lingua. A Real Academia Galega baixo a presidencia de Manuel Murguía (1905-1923)*. A Coruña: Espiral Maior.

- Lugrís Freire, Manuel (1925). Galicia aldraxada por un doudo. *A Nosa Terra*. 214, 6.
- Maceira Fernández, Xosé M. (2007). *O nacionalismo cívico. Interpretación do contributo da Irmandade da Fala da Coruña*. Ames: Laivento.
- Maceira Fernández, Xosé M. (2014). *Leandro Carré. Un século de cultura e compromiso*. Santiago de Compostela: Alvarellos Editora.
- Máiz, Ramón (1984). *O Rexionalismo galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*. Sada: Ediciós do Castro.
- Marco, Aurora (2020). *Irmandiñas*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Mariño Paz, Ramón (1998). *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mariño Paz, Ramón (2001a). Pintores d'almas. En: Ramón Mariño Paz, ed. *Eladio Rodríguez González*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 213-314.
- Mariño Paz, Ramón (2001b). *Eladio Rodríguez e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Martínez Morás, Fernando [F. M.] (1919). De Gramática gallega. *La Voz de Galicia*. 12/IV/1919.
- Mato, Afonso (2001). *O Seminario de Estudos Galegos*. Sada: Ediciós do Castro.
- Méndez Romeu, José L. (1998). *A Real Academia Galega, institución frustrada do rexionalismo*. A Coruña: [s.e.]
- Miguélez-Carballeira, Helena (2015). *Galiza un pobo sentimental? Género, política e cultura no imaginario nacional galego*. 2ª ed. Santiago de Compostela. Através Editora.
- Monteagudo, Henrique (1999). *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2000). Ideas de Manuel Murguía sobre o idioma galego. *Boletín da Real Academia Galega*. 361, 197-220. <https://doi.org/10.32766/brag.361.191>
- Monteagudo, Henrique (2006). A Academia, o idioma e o nacionalismo 1906-1930. *Grial*. 171, 26-37.
- Monteagudo, Henrique (2016). O Seminario de Estudos Galegos: do cultivo do idioma (1923-1927) á codificación (1928-1936). En: Henrique Monteagudo e Dolores Sánchez Vales, eds. *No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos*. A Coruña: Real Academia Galega, 239-278. <https://doi.org/10.32766/rag.322>
- Neira Vilas, Xosé (1994). A Academia Galega naceu na emigración. En: *Memoria da emigración*. Serie Documentos, 114. Sada: Ediciós do Castro, t. I, 255-262.
- Neira Vilas, Xosé (2000). *Manuel Murguía e os galegos da Habana*. Serie Documentos, 155. Sada: Ediciós do Castro.

- Neira Vilas, Xosé (2001). Xénese e consolidación do Himno Galego. En: *Crónicas galegas de América*. Serie Documentos, 165. Sada: Edicións do Castro, t. I, 325-383.
- Núñez Seixas, Xosé-Manoel (1992). *O galeguismo en América. 1879-1936*. Sada: Edicións do Castro.
- Núñez Seixas, Xosé-Manoel (1998). *Emigrantes, caciques e indianos. O influxo sociopolítico da emigración transoceánica en Galicia (1900-1930)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Pajares, Nicasio (1925). Ante una intromisión. La yernocracia literaria. *Galicia*. 841 (18/VI/1925), 1.
- Pena, Xosé Ramón (2014). *Historia da Literatura Galega II. De 1853 a 1916. O Rexurdimento*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Peña Novo, Luís (1917). Os vellos e os novos. Cabanillas, Barcia Caballero. *A Nosa Terra*. 28-29, [1]-2.
- Pereira Martínez, Carlos e Romero Masiá, Ana (2003). *Germinal. Centro de Estudos Sociais (Cultura obreira na Coruña, 1902-1936)*. Betanzos: Briga Edicións.
- Rabuñal Corgo, Henrique (1999). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rabuñal Corgo, Henrique (2005). *Palabra e patria. Escritos sobre cultura, teatro e literatura galegas*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Rei, Luís (2009). *Ramón Cabanillas. Crónica de destellos e saudades*. Vigo: Galaxia.
- Risco, Vicente (1976). *Manuel Murguía. Conciencia de Galicia*, 1. Vigo: Galaxia.
- Rivas Barrós, Sabela (2001). *A derradeira lección dos mestres. Galeguismo e pensamento pedagóxico (1900-1936)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2016). Descripción e prescripción na Gramática do idioma galego de Lugrís Freire (1922, 1931). En: Carme Fernández Pérez-Sanjulián, ed. *As Irmandades da Fala, cen anos despois*. A Coruña: Universidade da Coruña, 141-155.
- Sánchez Rei, Xosé Manuel (2017). A divulgación da gramática do galego nas páxinas d'A Nosa Terra. En: Justo Beramendi, Uxío-Breogán Diéguez, Carme Fernández Pérez-Sanjulián, M.^a Pilar García Negro e Xosé Manuel González Reboredo, eds. *Repensar Galicia: as Irmandades da Fala*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Museo do Pobo Galego, 425-439.
- Sanmartín Rei, Goretti (2002). *Lendo nas marxas. Língua e compromiso nos paratextos (1863-1936)*. A Coruña: Espiral Maior.
- Seoane, Isabel (2000a). César Vaamonde fala dos últimos días de Manuel Murguía. *Grial*. 147, 431-439.
- Seoane, Isabel (2000b). Un escrito de Murguía en galego. *Boletín Galego de Literatura*. 24, 133-143.

- Seoane, Isabel (2001). Eladio Rodríguez e o primeiro dicionario da Real Academia Galega. *Boletín da Real Academia Galega*. 362, 97-133. <https://doi.org/10.32766/brag.362.210>
- Seoane, Isabel (2016). A participación de Florencio Vaamonde nas Irmandades da Fala. En: Henrique Monteagudo e Dolores Sánchez Vales, eds. *No tempo das Irmandades: fala, escrita e prelos*. A Coruña: Real Academia Galega, 413-431. <https://doi.org/10.32766/rag.322>
- Suárez Vázquez, Daniel (2000). As autoridades no *Diccionario Gallego-Castellano* (1913-1928) da Real Academia Galega. *Cadernos de lingua*. 21, 67-102. <https://doi.org/10.32766/cdl.21.108>
- Torres Feijó, Elias J. (2019). *Galeguismo precário e Portugal. Entre os Jogos Florais de Tui e a Academia Galega através das revistas culturais (1891-1906): os sistemas literários galego e português e o seu relacionamento*. Compostela: Andavira.
- Vázquez Souza, Ernesto (2003). *A fouce, o hórreo e o prelo: Ánxel Casal ou o libro galego moderno*. Documentos, 169. Sada: Edicións do Castro.
- Vázquez Souza, Ernesto (2004). *Desta beira do Leteu. Artigos de historia cultural, literatura e sociedade desde o esquecemento*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Veiga, Manuel (2003). *O pacto galego na construción de España. A orixe das ideas predominantes en Galiza a través das páxinas de Faro de Vigo (1898-1923)*. Vigo: A Nosa Terra.
- Vidal Rodríguez, José A. (2008). *A Galicia antillana: formación e destrución da identidade galega en Cuba, 1899-1968*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Villar Ponte, Antón (1914a). Con letra del siete. Reivindicación difícil. *La Voz de Galicia*. 11/XI/1914, 1.
- Villar Ponte, Antón (1914b). Decenario gallego. Ni un sólo periódico gallego. *Diario de la Marina*. 27/V/1914, 4.
- Villar Ponte, Antón (1918). ¡Adiante! O segundo aniversario da fundazón das Irmandades. *A Nosa Terra*. 56, [1].
- Villar Ponte, Antón (1921). Da paisaxe e a pintura en Galizia [sic]. *Nós*. 4 (31/I/1921), 3-10.
- Villar Ponte, Antón (1923a). O Derradeiro Precursor. *La Zarpa*. 471 (6/II/1923), 1.
- Villar Ponte, Antón (1923b). Nuestros articulistas. Iniciativa trascendente que deben apoyar todos los gallegos. *Galicia*. 235 (26/IV/1923), 1.
- Villar Ponte, Antón (1924a). Nuestros articulistas. La lengua gallega, ante conscientes e inconscientes. *Galicia*. 498 (30/IV/1924), 1.
- Villar Ponte, Antón (1924b). Esta vez no es el tacaño un gallego. Por una mezuquina diferencia de pesetas se priva a Rosalía del mejor homenaje. *Galicia*. 496 (27/IV/1924), 3.

- Villar Ponte, Antón (1924c). Nuestros articulistas. Pretextos cotidianos. Ante un síntoma desgarrador. *Galicia*. 621 (26/IX/1924), 1.
- Villar Ponte, Antón (1925). Pretextos cotidianos. Rosalía puesta en ridículo por un familiar. *Galicia*. 840 (18/VI/1925), 1.
- Villar Ponte, Ramón (1953). *Días, hechos y hombres de la Real Academia Gallega*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.30>
- Villar Ponte, Ramón (1977). *A xeración do 16. Discurso lido o día 16 de xuño do 1951 na súa recepción*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.71>
- Villares, Ramón (1997). *Figuras da nación*. Vigo. Edicións Xerais de Galicia.
- Villares, Ramón (2017). *Identidade e afectos patrios*. Vigo: Galaxia.

Murguía e a idea de Galicia



As orixes do nacionalismo galego no século XIX: o mito céltico en Murguía

Ramón Máiz

Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0001-5482-5137

O celta apoderouse de Galicia como verdadeiro vencedor. Isto é: por enteiro e para sempre... de tal xeito encheu o noso chan, que semella que todo o actual ten a súa orixe e raíz naquela xente... O celta é o noso único, verdadeiro antepasado. Murguía, *Galicia* (1888)

Poesía do pasado? Invención da tradición? Comunidade imaxinada? Sen dúbida, pero sobre todo estamos ante un mecanismo de sobresignificación eminentemente político, unha interpelación de *national awakening*: a creación do mito fundador de Galicia como Nación. Murguía non foi o único no seu tempo, naquela altura Brañas oporía ó celtismo outro *mythomoteur*: a saudade do Medioevo. Tampouco tería a continuidade desexada: a xeración Nós non o incorporaría plenamente ó seu ideario, malia os acenos, entre outros, de Castelao no *Sempre en Galiza* (“somos predominantemente celtas”), aguilloada por outros desafíos epocais mais perentorios. Así e todo, da man da Cova Céltica inscribírase de xeito indeleble, como é dabondo coñecido, no poema de Pondal, “heroico bardo senlleiro” que diría Otero, do que agromará o himno galego: “a redención da boa nación de Breogán”.

O mito céltico é unha invención moderna, a creación dun pobo que nunca existiu, un construto elaborado con materiais (lendas, restos arqueolóxicos, “antiqüidades”, linguas...) de moi diversas procedencia e de distintas épocas, culturas e sociedades (Chapman 1992, James 1999, Keating 2024, Young 2008). Pero ademais cómpre subliñar dous extremos: 1) ten superposto ó fío da súa historia unha inxente achega de significados, atributos e asociacións ben diferentes; e 2) foi empregado na Europa atlántica en diversos contextos ó servizo de causas políticas opostas: liberais, republicanas, conservadoras, mesmo de dereita extrema.

Agora ben, achegámonos ó mito céltico *qua* mitema nacionalista, na específica formulación de Murguía, requírenos evitar dous erros: 1) deixarse capturar pola potencia estética do mito, descoñecendo o seu carácter de construto ou *factoide*

moderno, aceptar acriticamente o seu marco interpretativo autoevidente como feito primordial, empírico, indiscutible da orixe céltica de Galicia; 2) descoñecer, con tan benévola coma errada indulxencia por mor da súa condición imaxinaria, a potencia estético-política que desprega na construción dunha identidade étnico-cultural, a súa capital eficacia de *etnoxénese*.

Cómpre lembrar que non por casualidade o mito se activou por vez primeira no Reino Unido a partir de 1707, data do tratado da Unión entre Inglaterra e Escocia, dando lugar a unha contraposición étnico cultural, en rigor nacional, entre British /Anglosaxóns / Inglaterra e Celtics /Irlanda / Escocia. Cando Macpherson “descubriu” os poemas de Ossian e procedeu á súa divulgación, a partir de 1760, o mito expandiuse con grande éxito por toda Europa alén do seu orixinal significado nacional británico.

Tentaremos no que segue dar conta da súa dimensión política performativa na Galicia do século XIX, como interpelación nacional constitutiva dos galegos en canto mito de compartida ascendencia étnica; como mito, en fin, de común orixe. Por baixo da poesía do pasado, da historia e da literatura, agroma un dispositivo *mitopoiético* complexo de decidida vontade política. Pois é abertamente político o móbil que fai elaborar o mito. Por iso, tamén cómpre desbotar de entrada a hipótese de Hroch fronte ás achegas de Verea: non hai fase “cultural” nos nacionalismos, a cultura échese de contido político desde o comezo, filtra, selecciona, xerarquiza, isto é, politiza a lingua e a historia tanto no Rexurdimento coma na obra fundamental de Murguía, a súa *Historia de Galicia*.

Cómpre subliñar que a política agroma omnipresente, naquela altura, en diversos momentos etnoxenéticos de capital relevo:

1. A selección, entre varios posibles —*res gestae e rerum gestarum*—, dun pasado de común ascendencia para a construción do mito das orixes, no ronsel europeo dos MacPherson, Thierry, dos Villemarqué, dos Jubainville, dos Guizot. Pero tamén de Sieyès ou incluso o Eugène Sue de *Les Mystères du Peuple*: a nobreza francesa é franca; o pobo, pola contra, galo-céltico: “Nos ancêtres, les Gaulois”. Velái o deslinde nós / eles, propio / alleo, o sinal do totalmente outro, o franco, o inglés, o ibero-semita... que acubilla aquela “Antipathie des races qui divise la nation” da que falaba Thierry.
2. A elaboración do mito como un modo de significación, como un sistema semiolóxico que deforma a historia como “Historia de Galicia” desde tempos inmemoriais, enchéndoa de atlántica celticidade que naturaliza como evidencia a Galicia como nación: os nosos “devanceiros”, os “antergos” os celtas.

3. A ontoxénese nacional de Galicia, onde se solidifica como feito o que non é senón construción política. O que non quere dicir que esta construción sexa mero desvarío quimérico, *Einbildungskraft*, imaxinación creativa estético-literaria. A invención da tradición constitúe unha lexítima achega á construción dunha identidade nacional, que xoga os seus destinos non na procura dunha base científica, senón na aceptación política da interpelación inclusiva por parte do pobo a quen vai dirixida.
4. A mobilización autenticamente *nacionalista* que se agacha en Murguía baixo a etiqueta do Rexionalismo, quer na Asociación Rexionalista quer nas Ligas Galegas, nas demandas de autogoberno para Galicia, na impugnación do Estado centralista da Restauración, na vontade de superar o “quenda vergoñenta dos partidos”.
5. Proporciona unha continuidade e á vez unha nova madurez intelectual e historiográfica da man dos arquivos e dos novos paradigmas europeos, como ten amosado Ramón Villares no seu día (1997), ás achegas de Vereá e Aguiar, Martínez Padín e Vicetto.
6. A inclusión fraternal e empática na liga atlántica das *nacións celtas*, verdadeiras *etnias de afinidade*, a liga soñada das “célticas”, da man da rede político-estética europea do romanticismo: “Galicia, a Irlanda de España”.

Nesta intervención abordarei, de xeito sucinto, dous aspectos do mito celta murguían: 1) o mecanismo interno do mito como sistema semiolóxico, como modo de significación política nacionalista; 2) a súa plural funcionalidade etnoxénica e identitaria. Ó fío destes dous aspectos, subliñarei a oposición radical entre o mito céltico e o seu rival no nacionalismo galego da época, o rexionalismo católico-tradicionalista de Brañas, o mito da Idade Media.

1. O MITO COMO MODO DE SIGNIFICACION NACIONAL GALEGA

Como opera o mito céltico en Murguía? Como *etnoxénese* mediante a *naturalización da historia* que diría Barthes (1970). Mediante o mito implántase unha historia nova, a *Historia de Galicia* como “nación”. Isto implica unha dobre diferenza de gran relevo a respecto de historiadores galegos anteriores:

1. Ante todo, Murguía distánciase de autores como Vereá e Aguiar (*Historia de Galicia*, 1838) ou Vicetto (*Historia de Galicia*, 1865-1873), ou mesmo Villanueva (avezado lector, por certo, do irlandés Geoffrey Keating), aínda debedores da historiografía da vella escola do “antiquarianism”, da febril procura de “antigüidades” (Villares 2017), nos que se atopa ausente toda referencia ós debates filolóxicos

contemporáneos do século ou a reformulación romántica do celtismo no novo paradigma indoeuropeo.

Murguía, porén, engade abertamente a dimensión mitolóxica influído polos novos ventos do romanticismo que sopran en Europa: menciona a Felix Dahn, pero sobre todo inspírase na nova escola da “Historia Nacional” establecida por Augustin Thierry en Francia e seguida en Portugal por Alexandre Herculano. As neboentas e inespecíficas referencias ó pasado “céltico” de Galicia resultan superadas claramente por Murguía mediante a conexión coa nova celtoloxía dos estudos filolóxicos e mitolóxicos europeos, nomeadamente cos emerxentes corpus académicos de mitoloxía céltica do “paradigma post-Grimm”. As referencias a Pictet ou a D’Arbois de Jubainville, o afamado profesor de filoloxía céltica do Collège de France, e á súa obra *Le Cycle mythologique irlandais et la mythologie celtique* (1884) permítenlle a incorporación das narracións milesias do “taking of Ireland” (Leersen 2016).

2.- Pero ademais, Murguía abandona o vocabulario de Galicia como “provincia” ou “rexión” para proceder á súa consideración substantiva como “nación” (certo que con algunhas ocasionais oscilacións primeiras) desde o primeiro volume da *Historia de Galicia* de 1865:

Foi Galicia unha das primeiras nacionalidades que lograron constituírse en España [...] con lingua de seu, este antigo Reino ten todas as condicións que se precisan para formar unha completa nacionalidade. (“Discurso Preliminar” á *Historia de Galicia*, vol. I, 1865)

Esta consideración nacional de Galicia mesmo se manterá baixo a rúbrica política do movemento autodenominado “rexionalista” e as súas crisis endémicas, como pode comprobarse, por exemplo, a finais de século, no seu texto “El Regionalismo” publicado en *El Eco de Galicia* de Buenos Aires o 20 de abril de 1899:

Galicia ten territorio perfectamente delimitado, raza e lingua distinta, historia propia e condicións especiais creadas por mor desa mesma diversidade... constitúe, pois, unha Nación, porque posúe todos os caracteres propios dunha nacionalidade.

Pero indo ó miolo do que aquí nos ocupa: como actúa o mecanismo do mito céltico como mito fundador histórico nacional de Galicia? Como pode verse na figura 1, o proceso desenvólvese como segue: o significativo proporciona o *sentido* á historia dun espazo e un tempo dados —plurais, fragmentarios, diversos e

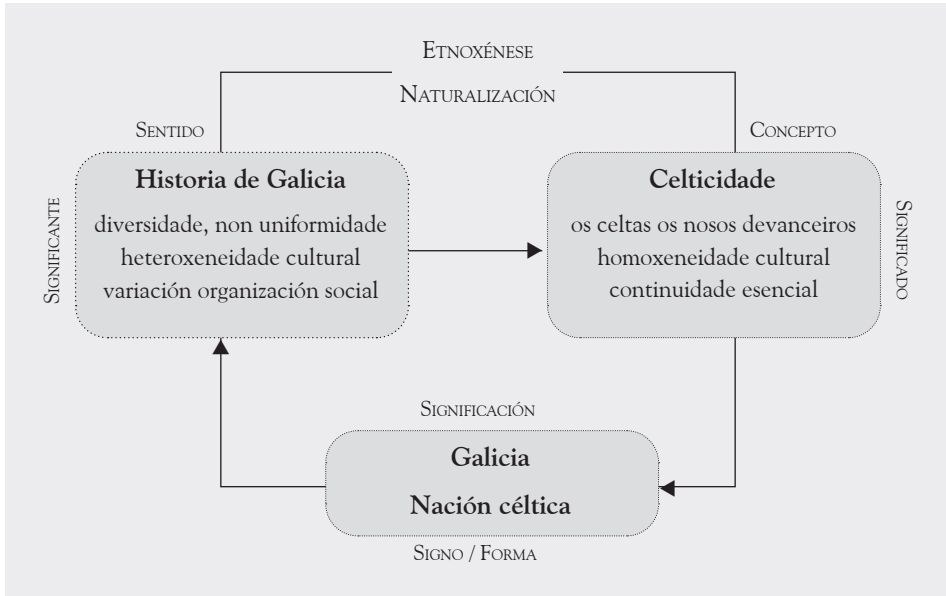


Figura 1. O mito céltico como modo de significación nacional

descontínuos— para dar paso á “Historia de Galicia” xa preunificada baixo esta rúbrica polos historiadores anteriores.

Por iso o mito é un sistema semiolóxico segundo traballa sobre unha cadea previa de significación que proporciona *homoxeneidade e continuidade* a materiais culturais, arqueolóxicos ou narrativos moi diversos: o *significante Historia de Galicia* segue a ser un *significante flotante*, mesmo, se se quer, *baleiro*, pois pode conter, como veremos no caso de Brañas, un moi diferente marco interpretativo, un relato nas antípodas do de Murguía. Pero cómpre subliñar que cando este último o emprega a partir de 1865 xa vén ategado de contido desde a súa propia orixe, mesmo antes de comezar a cadea de significación mítica. É unha modalidade de “Whig history”, isto é: retroproxecta ideas, valores, conceptos modernos no pasado de tal xeito que este pre-anuncie a realidade contemporánea da nación.

O mito céltico non nega, non mente: deforma a historia, filtra, selecciona da man dun novo significado o *concepto*: a “celticidade”, é dicir, os celtas como os nosos auténticos “antergos”, devanceiros. Velaí unha naturalización como feito cumprido do que é un *construto teórico*, diríamos un *factoide*: a creación dunha realidade indiscutible, mesmo dunha esencia primordial que se impón como autoevidencia, como feito empírico. Este mecanismo semiolóxico de nacionalización resulta decisivo, pois deste xeito, achega dous aspectos politicamente moi relevantes:

1. *Verosimilitude*: non se trata de mera invención; lonxe das leccións de Vico, o principal para Murguía non é “a imaxinación”, senón a hermenéutica, a interpretación pola que os restos arqueolóxicos, as antigüidades, os materiais literarios constitúen a esencia da celticidade.
2. *Interpelación constitutiva, performativa*, pois Galicia naquela altura, en rigor, aínda non existía, era un pobo esnaquizado territorialmente, pobre, emigrante, incapacitado de pensarse como un “nós” compartido con características, intereses comúns, menos aínda como unha nación cumprida.

O resultado da cadea de significación, o cerne do labor eminentemente político e nacionalizador do mito atópase na *forma*, resultado desta relación significado-significante: *Galicia, nación céltica*. O significante fundamenta naturalmente o significado, a celticidade, que lle confire á cadea de significación todo o seu poder performativo: Galicia Nación, dotada dunha esencia primordial que se remonta na noite dos tempos, eterna, *céltica*. Velaí, por cabo, a construción solidificada como feito, a continxencia tornada en transcendencia, tal é o que Barthes chamara a “claridade feliz” do mito. En definitiva, unha poderosa interpelación político-constitutiva ó pobo galego para devir Nación.

2. FUNCIONS POLITICO-PERFORMATIVAS NACIONAIS DO MITO CÉLTICO

Precisemos agora, brevemente, algunhas funcións políticas nacionalistas que desenvolve o mito céltico en Murguía.

1. A FUNDACIÓN DA COMUNIDADE DE ORIXE COMO DESTINO NACIONAL

Ante todo, a fundación da comunidade de orixe a través do predicado de común ascendencia. Trátase aquí da posta en marcha dunha verdadeira etnoxénese, como dicíamos. Por unha parte, no dobre sentido do *Ethnos* clásico, vida común e cultura compartida, pero tamén pertenza tribal “ó noso clan”, a través de venellos familiares. Por outra, trátase dun enunciado performativo, dá vida a aquilo que postula como xa preexistente desde a antigüidade, interpela de xeito inclusivo, crea a identidade nacional común dos galegos como comunidade de orixe etnosimbólica.

Deste xeito, o mito céltico cimenta a autoevidencia política de Galicia como nación moderna: o pasado prolóngase como futuro, aberto e compartido coas outras nacións célticas, en suma, a historia transfórmase en *destino*. Pois a identidade

non soamente se constitúe nun espazo —“os pobos do Noroeste”, “o territorio perfectamente delimitado”, “O Antigo Reino de Galicia” etc.— senón como *continuidade esencial* no tempo, como verdadeiro autorrecoñecemento dun novo suxeito colectivo. A antigüidade no tempo e a continuidade cimentan a identidade colectiva nacional: “A perfecta semellanza entre os galegos de hoxe e sempre e os celtas da Europa antiga e moderna” (*El Regionalismo*, pp. 262-263)

Permanencia esencial, rochoso fundamento xeolóxico que se afunde nas raíces do pasado céltico que xera un remanecer idéntico por riba doutras achegas históricas, nomeadamente o tan rotundo como sistemático desleixo da romanización:

O noso eterno modo de ser [...] pode afirmarse que nada ten cambiado entre nós, e que os tempos e os sucesos e as mudanzas padecidas tiveron en Galicia escasa influencia. (*Galicia*, p. 113)

A naturalización da historia da man do construto mítico tradúcese, ademais, nun ulterior argumento: a *naturalidade* da nación galega —“A nación é a natureza que se impón”, dirá Risco moito despois—, contraposta á *artificialidade* do Estado español, integrado por “diversas nacionalidades” malia a súa pretensión de Estado nacional. Todo isto ó fío dun xiro semántico-conceptual cualitativo: España como “país”, “patria común”, “Estado español”, nunca, para Murguía, como “Nación española”.

Que lazo de sangue, que lazo histórico pode unir nacións cuxa cultura posúe tan diversa orixe e fundamento? [...] Pensades que abonda un decreto e cincuenta anos de centralización para borrar dunha vez para sempre as diferenzas de clima, de historia e de sangue? (*Galicia Regionalista*, 1886)

Malia as constantes referencias ó sangue e á raza que apuran ás veces en exceso o argumento, seguindo o canon das teorías racistas da época —“unha extensa poboación ariana, branca, superior [...] para nós o home branco é todo” (*Historia de Galicia* I, p. 452)—; e malia tamén a paralela insistencia no “atlantismo”, nos “pobos do noroeste”, “o territorio ben definido” etc., non estamos ante unha fundamentación *Blutt und Boden* da nación galega. Murguía desbota todo determinismo biolóxico da “raza” —moi lonxe do “Ethnos e Gea” de Risco— así como calquera dependencia xeopolítica da “terra”, para construír —certo que a partir dos cimentos da historia, a paisaxe, a lingua e a “raza céltica”— un nacionalismo galego por cabo *voluntarista*, liberal, nas pegadas de Mancini, no que o elemento hexemónico é, sempre, a “conciencia nacional”, a “conciencia da patria”, elemento que resulta omnipresente na súa obra: “Galicia unha antes e agora, con

conciencia de si mesma sempre”, “A nosa nacionalidade descansa sobre o triplo fundamento do feito, das aspiracións e da aquiescencia pública”. A conciencia nacional mítica, dada como unha evidencia indiscutible por riba da crúa realidade dos feitos, articula o enteiro abano dos elementos diacríticos que configuran obxectivamente Galicia como nación:

Ata é moi posible que tratándose de provincias que, como acontece a Galicia, teñen unha raza, unha lingua, un territorio, unha historia e unha conciencia de si mesma, se lles negue o dereito a considerarse nación. (*El Regionalismo*, p. 271).

2. A DIFERENZA NACIONAL NÓS/ELES, PROPIO/ALLEO

A construción da identidade nacional de Galicia enxergada polo mito céltico non soamente se fundamenta na cimentación interna, mediante unha resignificación ategada de continuidade e homoxeneidade, da *Communitas*, do *moi commun* dos galegos, senón que se completa e se retroalimenta relacionalmente coas etnias de exclusión e as etnias de afinidade.

A etnia de exclusión do mito céltico, como pode verse en detalle na rede de oposicións semánticas do cadro 1, articulase derredor do antagonismo radical entre o mundo céltico / suevo / ario (“raza céltica, civilización sueva”) e o mundo semita. En canto descendentes dos antigos celtas, os galegos somos “gromos fecundos da fértil rama ariana”. Isto é, membros potenciais de pleno dereito dunha civilización branca, nórdica, atlántica, europea, apta para o progreso, superior ós pobos “semíticos” do sur. Forxados na dureza do atlántico noroeste, o noso código xenético fainos traballadores, amantes da liberdade, capaces de crecemento económico ilimitado e vizoso florecemento cultural.

España, pola contra, é esencialmente “semítica”. Isto é: inferior, mediterránea, africana, decadente, entregada ó lecer e á molicie. Desde o clima árido que conformou un “deserto estéril”, a distancia infinita da nosa “campiña risueña”, na imaxinería do mito, o herdo semítico configúrase como esmagado pola pesada lousa do mundo, do fracaso no pasado, do atraso, da fugacidade, da superficialidade, da ociosidade e, por cabo, da impotencia civilizatoria. Non se postula, xa que logo, un choque de civilizacións, senón o afastamento abisal entre unha civilización aria e un mero residuo atávico de pobos semíticos sen futuro.

Toda esta bagaxe semántico-conceptual (véxase o cadro 1) artículase para todas “as célticas” sobre tres eixos fundamentais: desenvolvemento económico, democracia parlamentar e laicidade. O mito céltico propón así un futuro de auto-goberno desde os supostos teóricos da modernidade, do progreso, do europeísmo,

do proceso inevitable de urbanización. Tal é a razón pola que se bota en falta en Galicia (sempre pensando en Barcelona) “unha cidade máis populosa que as que temos a día de hoxe, a falta de centros fabrís e dos intereses que estes promoven” (*Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia*, 1890).

Cadro 1. Antagonismo semántico-conceptual *ario* / *semita* en Manuel Murguía

céltico - suevo	semita
superior	inferior
européo	africano
progreso	decadencia
campía próspera	deserto ermo
valentía	indiferenza
dureza	molície
viril	feminino
modernidade	pasado
permanencia	fugacidade
propiedade / individualismo	comunismo
branco	escuro
civilización	atraso
propio	alleo
duración	intensidade
capacidade	impotencia
profundidade	superficialidade
traballo	ociosidade
libre	autoritario
auténtico	ficticio
norte	sur
atlántico	mediterráneo

A *etnia de afinidade* vén proporcionada ó fío do relato céltico mediante o tropo analóxico moi efectivo Galicia / Irlanda: “Galicia a Irlanda de España”. Unha comunidade, “as célticas”, que enxerga unha “irmandade” na causa común: “Irlanda: a nosa irmá de raza e desgrazas!”.

No roncel de Renan, dáse acubillo non soamente á reinterpretaoión da Torre de Hércules como resto arqueolóxico celta (Breogán, Brendan), senón ó relato da fundación céltico-galega de Irlanda:

Non, os brigantinos non foron fenicios, senón da poderosa raza de Gael, como cantaron os bardos. O seu nome corresponde a unha tribo céltica cuxa afortunada descendencia se atopa en Francia e Galicia de onde pasou a Irlanda. (*Historia de Galicia*, I, p. 431)

Repárese na construción da afinidade: ambas as dúas, Galicia e Irlanda, son célticas e miserentas, pero curiosamente non católicas. Esta “Irlanda” céltica, elabórase como *persona ficta* que nace do mito, isto é, en febril procura de similitudes resulta tamén, á súa vez, fundamente reformulada, inventada. O mito céltico permite construír Galicia como nación, ó mesmo tempo que, especularmente, constrúe —como ten sinalado con acerto Xavier Madriñán— unha Irlanda como nación celta irredenta, mediante unha operación de eficacia metonímica perfecta, expurgando compoñentes esenciais do nacionalismo irlandés da época: catolicismo, ante todo, e en menor medida explotación económica, opresión política (Madriñán 2021). Velaquí o agromar dunha diferenza capital entre Murguía e Brañas, pois cando este último afirma nos seus versos “Como en Irlanda!, como en Irlanda!” faino desbotando o mito céltico e peraltando, pola contra, o catolicismo irlandés desde a súa interpretación monárquico-tradicionalista e antiliberal.

3. COMUNITARISMO NACIONALISTA: “GALICIA POR RIBA DAS DIFERENZAS”

O mito céltico da común orixe desenvolve tamén outra funcionalidade política: a creación dunha identidade nacional por riba doutras identidades colectivas en competición moi asentadas na época. Coma quer que a nación non existe previamente dada ó traballo político de mobilización, liderado, organización e discurso dos nacionalistas, temos que atender ós múltiples atrancos que se opoñen a este labor performativo de creación dunha identidade colectiva, unha entre as varias posibles, por riba das múltiples diferenzas que esgazan os galegos social, política e culturalmente. Estas fendas non só impiden a cabal consolidación dun “Nós” compartido nacional, senón que fornecen conflitos, lealdades e afectos varios de moi diferente índole.

O mito da común ascendencia pula por tecer uns vínculos nacionais entre os galegos que superen as principais liñas divisorias da Galicia da época:

1. Diferenzas de clases sociais entre traballadores e burguesía, pequena fidalguía e campesiñado, tamén entre campo e cidade.
2. Diferenzas ideolóxicas, políticas, electorais e organizativas dos partidos políticos en competición no escenario galego da época: liberais, conservadores, republicanos etc.

3. Diferenzas localistas entre cidades e de redes clientelares, como ben puideron comprobar os rexionalistas ó fío da mobilización contra a supresión da Capitanía Xeneral da Coruña e a creación da Xunta de Defensa de Galicia, tan ben descritas por Salvador Golpe en *De la Coruña a la cárcel pasando por Galicia* (1894).

Pero é que ademais de todo o devandito até agora, o mito céltico desenvolve unha ulterior funcionalidade: superar as enormes disensións políticas, que por cabo se amosaron infranqueables, no interior do propio movemento rexionalista da época. Porque malia a vontade unitaria de “Galicia por riba das diferenzas”, no seo do rexionalismo competían, cómpre recordar, tres visións e programas políticos moi diferentes: o liberal de Murguía e a Cova Céltica, o federal de Aureliano Pereira e o Partido Republicano-Federal de Galicia e o católico-tradicionalista de Brañas. A fenda entre os dous primeiros estalaría unha e outra vez no decurso dos anos, impedido a consolidación dunha organización espallada e sólida e dun liderado estable (Máiz 1984). Así, a Asociación Rexionalista Galega sofre unha escisión en 1891, coa saída de Brañas, Tarrío e Cabeza de León, do sector católico tradicionalista. Por máis que a organización continuou a súa andaina, fíxoo con moita debilidade e en progresiva descomposición. Murguía insistiría: “onde estabamos, estamos”. Pero esta “diverxencia de principios” entre liberais e tradicionalistas estaría na base da creación separada das Ligas Gallegas de Santiago e A Coruña e mesmo do fracaso da Unión Gallega que Golpe e outros tentarían en 1895.

Aureliano Pereira, que militaba simultaneamente na Asociación Rexionalista e no Partido Republicano federal, xa puxera o dedo na chaga cando afirmara o 9 de marzo de 1890, nunha homenaxe a Brañas:

É preciso sermos máis ca un partido de catedráticos e oradores, de poetas e xornalistas, é perentorio que a nosa organización encarne o pobo, que a súa base sexa o campesiñado, o escravo da terra... que se asemelle á Liga Irlandesa. (*El Regional* 1890)

Murguía, a finais de século, seguía coa súa teima —o pasado céltico devén futuro e destino de liberdade en Europa— soñando cunha imaxinaria burguesía urbana con intereses galegos: “Galicia [...] quere conservar o que está na súa alma e no seu sangue, pero isto dentro das liberdades modernas”.

Pola súa parte, Brañas insistía, da man do seu lema de orixe irmandiña, *Deus fratesque Gallaeciae*, nunha “federación orgánica das pequenas patrias”, presidida por un monarca católico, con foros e liberdades locais, na que se diluía o autogoberno de Galicia. O antagonismo sería tan radical que Brañas elaborará mesmo un mito alternativo ó mito céltico, para garantir os seus principios antimodernos,

antiliberais e católico-traditionalistas: o mito da Galicia feudal, erguido abertamente contra a “manía igualitaria da democracia moderna”. A idealización da Idade Media tórnase nun galeguismo concibido como valado contra a modernidade, a restauración dos modos de produción tardofeudais e as formas de organización política preestatais:

Ao relembra tan antigas
costumes, rompo a soñar
cos pazos da Idade Media
e co réxime feudal.

Destonces servos da gleba
eran os nosos probes pais,
pero tiñan para os seus fillos
limpa roupa e branco pan...

Hoxe é noite da San Xoán,
estamos de eleccións municipais
e os vellos buscan os votos!
e os mozos andan a paus!

Como pode comprobarse en detalle no cadro 2, Brañas constrúe un mito medievalizante no que, nas antípodas de Murguía punto por punto, o futuro de Galicia gravita cara ó pasado, no retorno ós tempos idos dunha idealizada Idade Media, en si mesma un construto resignificado e deformado, elaborado con materiais históricos, culturais e bibliográficos de moi diversa procedencia, espazo e tempo.

Así, en primeiro lugar, desde o punto de vista económico, fronte á modernidade, o progreso, a civilización, o desenvolvemento económico e o europeísmo do mito céltico, a saudade do medievo tradúcese en Brañas nunha ollada tradicionalista que reclama a, non retórica senón politicamente programática, volta dos gremios, da pequena produción, do equilibrio social, todo ó fío da representación dunha Galicia como feliz Arcadia campesiña, rural e antiurbana:

Galicia é esencialmente agrícola: a industria fabril e o comercio non teñen vida propia; o movemento vertixinoso das fábricas, o mesto fume das fundicións, o rodar incesante dos vehículos, non constitúe a fisionomía natural da nosa terra. A vida de Galicia é a tranquila, patriarcal, sosegada e inalterable dos pobos agricultores, cal nova Arcadia. (*Memoria sobre las pequeñas industrias*, 1889)

Cadro 2. Antagonismo semántico-conceptual *medievo/modernidade* en Brañas

Idade Media	Modernidade
feliz arcadia	corrupción dos grandes centros urbanos
liberdades locais	centralización
franquías populares	absolutismo despótico
dignidade	anódina e metalizada
xerarquía	igualdade
subordinación	liberdade
orde	enfrentamento
espírito rexional	unitarismo
relixión	indiferenza
desigualdade natural	igualitarismo
paz	conflito
fe	ateísmo
corporativismo	loita de clases
pequena produción	grande industria
monarquía tradicional	estado liberal-representativo
tradicionalismo	liberalismo/socialismo
ética de asociación	egoísmo
moral cristiá	corrupción dos costumes
soberanía tradicional	soberanía nacional e popular
autoridade	democracia
liberdade cristiá	pluralismo
maxisterio Igrexa católica	secularización do ensino
pensamento escolástico	iusrrecionalismo
prácticas cristiás	degradación moral
caridade cristiá	conflito
beneficencia	explotación
espiritualismo evanxélico	sensualismo e hedonismo
estados cristiáns	democracia impía
imperio de Cristo	economía sen relixión
patriotismo	cosmopolitismo
regulamentación gremial	liberdade de industria e comercio
familia tradicional	destrución ámbito familiar
instrución moral e relixiosa	prensa radical e anarquista

Idade Media	Modernidade
resignación cristiá	folgas e atentados
salario xusto	salario mercancía
subordinación	traballo libre
círculos católicos de obreiros	sindicatos socialistas
equilibrio social	revolución e violencia
catolicismo social	socialismo e anarquismo
representación corporativa	eleccións, sufraxio universal
familia	individuo illado
cristianismo oficial	liberdade de cultos
traballo	emigración
tradicións seculares	dereito novo

En segundo lugar, desde o punto de vista político, fronte a un autogoberno democrático, fundado na Idade de Ferro pero enmarcado nas “liberdades modernas”, na soberanía nacional e popular, na crítica da centralización do liberalismo español, na defensa do anticaciquismo, da representación política digna de tal nome fronte á deturpada política do “turno pacífico” da Restauración, Brañas derivaba paseniño con paso firme cara ó carlismo. Da man da súa progresiva radicalización reaccionaria no católico-tradicionalismo integrista, “teocrática” en palabras de Murguía, defende Galicia como parte dunha monarquía tradicional con liberdades locais, postulando, desde o pensamento escolástico, a familia tradicional, a instrución moral e relixiosa obrigatoria, a representación corporativa, a supresión dos partidos políticos, das constitucións escritas e do parlamento moderno. En definitiva, un mundo rexido pola xerarquía, a orde, a liberdade cristiá, a subordinación, a resignación cristiá, os Estados cristiáns e mesmo, por cabo, o Imperio de Cristo:

O liberalismo, velaí o gran perigo, a grande ameaza para o século xx [...] Xa soou no reloxo dos tempos a hora na que os cruzados da fe se apresten ó combate e se organicen de novo as lexiões de Constancio contra o Maxencio da democracia impía e da revolución social que ameaza con destruír o Imperio de Cristo en todas as nacións do mundo. (*Discurso en el Congreso católico de Burgos*, 1899)

En terceiro lugar, no que atinxe ó autogoberno galego, Brañas postula, tras uns iniciais titubeos, Galicia como rexión, defende “unha doutrina intermedia entre o federalismo orgánico e a descentralización político-administrativa”, a volta “ós

antigos *fueros*”, ás precarias liberdades locais amparadas por unha monarquía de corte tradicional; en definitiva: a soberanía tradicional fronte á soberanía nacional. Velaí a conclusión última: “non hai máis patriotismo que o que nace dunha fe sincera”; un mundo debedor da xerarquía da Igrexa católica, concibida como poder político, modulada por unha representación corporativa. “Os cidadáns da rexión terían que constituírse en gremios ou corporacións de clases, que procederían por métodos indirectos á designación de compromisarios” (*El Regionalismo*).

Estas son as razóns de que, como ben adiantara no seu día Aureliano Pereira:

Entre liberais e reaccionarios non pode haber punto de contacto ningún no que atinxe ós principios políticos, e moito menos aínda, se cabe, nos procedementos. (*El Regional*, 21 de novembro de 1886)

4.- MOBILIZACIÓN POLÍTICA NACIONALISTA E ACCIÓN COLECTIVA

Pois que somos un pobo distinto, debemos selo. (Murguía, Discurso nos Xogos Florais de Tui)

A eficacia constitutiva do mito, ó dar por xa existente como un feito indiscutible o suxeito colectivo —Galicia como nación céltica— que se remonta na noite dos tempos, facilita a *decisión de nacionalidade*. As demandas de dereitos políticos e culturais non constitúen, deste xeito, un ruptura innovadora, unha creación *ex novo*, un salto no baleiro, senón unha *recuperación*, un retorno: a Idade de Ouro garante a plausibilidade da reivindicación nacional moderna.

Tal é o cometido da cadea semiolóxica de significación: Galicia celta de orixe, con civilización sueva posterior, raza aria europea. Repárese en como o mito celta se constrúe como eficazísimo *mito palinxenético* da nación galega:

1. Unha Idade de Ouro (os celtas),
2. Unha caída (Medulio, Roma),
3. Un renacemento (suevos),
4. “Doma e castración” (Reis Católicos),
5. Renacemento das súas cinzas (Rexurdimento)

Así, a resistencia da nación galega fronte ó outro remóntase, por dicilo con Pondal, “ó duro combate / que o nobre celta Folgar / contra o esquivo romano / librou de Xallas ó chan”. Para Murguía: “As actuais aspiracións do pobo galego por recobrar a súa anterior existencia son non soamente plausibles senón lexítimas

porque afunden a súa raíz nos tempos e sucesos do pasado” (*Historia de Galicia* IV, p. XV).

O mito céltico preséntase deste xeito como capital elemento discursivo de alento dunha específica lóxica de acción colectiva, da mobilización política nacionalista de Galicia: “A raza céltica contén un principio vitalista tal que á caducidade devólvelle a xuventude [...] informa por enteiro a sociedade moderna, infíltralle a súa saíba”.

Agora ben, a mobilización política consiste non soamente na defensa 1) de *intereses e preferencias* propios e postergados (a modernización de Galicia, a supresión dos foros, a creación de grandes núcleos urbanos etc.); 2) de *principios políticos* (autogoberno, autonomía, liberdade e dereitos individuais e colectivos); senón que ademais 3) comporta un distintivo *réxime emocional*.

O mito céltico fundamenta no pasado un futuro, como dicíamos, un destino de progreso e modernidade que cultiva emocións positivas claves para a creación dunha identidade colectiva, para a nacionalización das masas: *empatía* entre os galegos, *orgullo* de pertenza, *esperanza* no futuro para as novas xeracións, mesmo *entusiasmo* pola causa nacional. “Os celtas franceses déronnos ó seu paso por Galicia un acusado carácter europeo, á nosa xente como a ningunha outra” (*Galicia* p. 117).

5. DEMANDAS DE AUTOGOBERNO / AUTONOMÍA

O mito céltico, en fin, fundamenta e lexítima as demandas de autogoberno, por unha banda, sen confusión algunha e desbotando o “rexionalismo retrógrado”, como se ten salientado: “o noso rexionalismo está vencellado estreitamente ós principios liberais e neles fundaméntase”. Por outra, a natureza artificial do Estado español, fundamentada no centralismo opresor que impón e privilexia as nacións semíticas e a súa cultura, lingua e intereses sobre o norte celta europeo e superior, lexítima as demandas “naturais” de autogoberno para Galicia.

Agora ben, de que autogoberno se trata? Lonxe, moi lonxe daquel monarca tradicional con foros de Brañas, daquel federalismo orgánico que concedía precarias liberdades locais, que prescindiu progresivamente do vocabulario da nación, mesmo da pertinencia de propio poder lexislativo para Galicia, rematando por predicar unha mera descentralización administrativa, Murguía albiscaba un sólido autogoberno, tendo en conta que, desde as pertenzas célticas, agroma outra perspectiva: “Galicia antes foi un Estado”.

Imporíase, xa que logo, nesta perspectiva unha solución federal, como a proposta polo sector republicano federalista de Aureliano Pereira, Moreno Barcia, Leiras Pulpeiro, Federico Tapia e outros no *Proyecto de Constitución para el futuro*

Estado galego (1887) (Pereira 2006). De feito, o mito das célticas apuntaba neste sentido: “Escocia, País de Gales non tardarán en gozar dunha tan perfecta Autonomía que serán como verdadeiros Estados” (*El Regionalismo Gallego*, 26).

Pero no foi tal. En pleno devecemento do partido republicano federal en Galicia, a autonomía proposta polo sector liberal de Murguía desde a *Revista Gallega* e a Liga Gallega da Coruña (nas que xa non participa directamente Murguía, lonxe da vida pública naqueles anos de discontinuidade, segundo ten amosado Beramendi 2007), decantárase por unha autonomía política inspirada na *Constitución Colonial para Cuba y Puerto Rico* (25/II/1897). Así e todo, a cerna da autonomía política mantíñase viva, fronte a unha descentralización puramente administrativa, da man dun propio poder legislativo con competencias substantivas para o autogoberno galego.

Malia a sofisticada construción nacional que enxergaba o mito céltico, unha elaboración en absoluto lendaria nin meramente estética senón abertamente política, a súa interpelación inclusiva ós galegos naquela altura non callou. Por mor da derrota política na competición cos partidos sistémicos da Restauración e as súas redes clientelares, así como as insolubles contradicións internas entre liberais/republicanos e católico tradicionalistas, a chamada do celtismo ficou, por cabo, orfa de destinatario. O destino posterior do mito céltico pasaría por moi outros—daquela mesmo impensables— vieiros, aínda pendentes de estudo sistemático. Pero a finais do século XIX e principios do XX, o galeguismo político viuse reducido, como temía Pereira, a un fato de intelectuais de resistencia, concentrados ó acubillo da Cova Céltica, a *Revista Gallega* e, a partir de 1905, a Real Academia Galega.

Santiago de la Iglesia expresaría con rotundidade as razóns do esfarelamento interno do movemento rexionalista en 1901, desde as paxinas da *Revista Gallega*:

A doutrina rexionalista é democrática; eminentemente democrática; esencialmente liberal no máis alto grao do liberalismo, é o desenvolvemento máis amplo do *self-government*... Como imos tolerar que se nos roube e trate de monopolizar polos que na pasada xeración gritaron “Vivan as cadeas!” e no presente berran “O liberalismo é pecado!”?

Curros Enríquez emitiría o certificado de defunción do movemento rexionalista no s. XIX:

Boubas que ceiba o vento
catro soñadores tolos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barthes, Roland (1970). *Mythologies*. París: Seuil.
- Beramendi, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Chapman, Malcolm (1992). *The Celts. The Construction of a Myth*. London: Mac-Millan.
- James, Simon (1999). *The Atlantic Celts. Ancient People or Modern Invention?* Madison: Wisconsin University Press.
- Keating, Michael (2024). Celtic Myth and Politics in Atlantic Europe. *Scottish Affairs*. 23, 45-47.
- Leersen, Joep (2016). Gods, Heroes, and Mythologists: Romantic Scholars and the Pagan Roots of Europe's Nations. *History of Humanities*. 1, 1, 71-100.
- Leersen, Joep, ed. (2018). *Encyclopaedia of Romantic Nationalism in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Madriñán, Xavier R. (2021). *A figuración galega de Irlanda (1840-1936)*. Santiago de Compostela: Laidvento.
- Máiz, Ramón (1984). *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía*. Sada: Edicións do Castro.
- Pereira, Aureliano (2006). *Escritos sobre federalismo e galeguismo*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Escolma e limiar de R. Máiz.
- Villares, Ramón (1997). *Figuras da nación*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Villares, Ramón (2017). *Identidade e afectos patrios*. Vigo: Galaxia.
- Young, Robert J. C. (2008). *The Idea of English Ethnicity*. Malden, MA: Blackwell Pub.

Murguía e “a demostración histórica” de Galicia

Ramón Villares

Real Academia Galega

ORCID: 0000-0003-0692-0257

Con ocasión do primeiro centenario do nacemento de Murguía en 1933, a revista *Nós* dedicoulle unhas páxinas especiais e o seu director, Vicente Risco, escribiu un longo ensaio interpretativo sobre a figura do patriarca, logo publicado na revista *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. En ambos os casos, sublíñase como achegas decisivas de Murguía a “demostración étnica” e a “demostración histórica”. Deste último trazo é do que me quero ocupar nesta sesión, pois da primeira xa o fixo o profesor Ramón Máiz ao analizar o paradigma do celtismo como núcleo esencial do seu pensamento. E tampouco me ocuparei do liderado político do rexionalismo galego, que fará Justo Beramendi. A miña intervención céntrase, pois, na formación de Murguía como historiador e na avaliación da súa obra historiográfica como expresión desa “demostración histórica” de Galicia, da que falaba Risco.

Murguía foi un autor certamente prolífico que se achegou a moi diversos eidos, desde o romance e a poesía ata o xornalismo. Pero sen ningunha dúbida, a súa obra máis extensa e influínte foi a de carácter historiográfico. Así era visto polos seus coetáneos, así o catalogaron os seus primeiros biógrafos e así pode considerarse tamén hoxe. El foi tamén un pensador da identidade histórica galega, alén dun gran prosista e, desde logo, un “polígrafo destemido”, como o alcumou un dos seus primeiros biógrafos, Aurelio Ribalta. Alén diso, foi un líder político do rexionalismo galego finisecular e un promotor de institucións como a Academia Galega. Profesionalmente non se afastou moito do que foi práctica común na cultura histórica europea do século XIX, na que se mesturaban con frecuencia a presenza nos medios de comunicación (revistas, xornais, editoras) con liderados políticos, do que foron exemplos senlleiros o francés François Guizot, o galego Eduardo Chao ou o portugués Alexandre Herculano; todos eles importantes historiadores e, ao tempo, relevantes políticos. No caso de Murguía, o seu exercicio

da política non chegou a estes niveis, manténdose no plano do escritor, do arquivista e do construtor dunha idea de Galicia.

Neste contexto, voume ocupar de darlle unha ollada global á obra de Murguía como historiador, tanto no sentido da súa formación no contexto historiográfico do seu tempo, coma no de avaliar a súa obra persoal como historiador de Galicia. Para dicilo coas súas propias palabras, el foi un fillo da súa Terra pero tamén do seu Tempo, dada a súa obstinación en construír unha idea de Galicia con base historicista sobre a que crear un proxecto político e ideolóxico.

Foi sensible aos seus devanceiros sen ficar nunca preso das súas ideas e, por outra banda, procurou colocar a súa obra de historiador nos parámetros propios do que se coñece como “o século da historia”, como se considerou o século XIX. Debo advertir de entrada que o pensamento (historiográfico) de Manuel Murguía, sen que fose nunca exposto dun modo explícito e sistemático, pódese rastrear ao longo de gran parte da súa obra escrita, que foi ampla e diversa, tanto no campo literario e xornalístico coma no historiográfico ou no da crítica literaria e artística. Deixarei á marxe a abondosa produción xornalística, que foi a súa ocupación de mocidade e que non abandonou en toda a vida, para me centrar de forma exclusiva na obra como historiador, pois foi nos relatos históricos ou, eventualmente, de natureza política onde Murguía expuxo con maior amplitude e contundencia a súa idea da historia aplicada ao caso galego.

UNHA FORMACIÓN AUTODIDACTA

Na historia da cultura galega é frecuente encontrarse con figuras que son capaces de elaborar unha obra senlleira desde unha formación escasamente regrada, isto é, autodidacta. Aconteceulle así aos rexionalistas e mesmo aos membros, xa máis cultivados academicamente, da xeración Nós. O caso de Murguía é un exemplo acaído. Cando Murguía fala por primeira vez da necesidade de escribir unha historia de Galicia, en 1856, o autor é ben consciente da tradición intelectual na que se quere inserir. Coñece algunhas obras de devanceiros da Ilustración, como Sarmiento ou Cornide, e conceptúa de modo axustado as achegas de historiadores como Vereza y Aguiar ou Martínez Padín. Pero os seus coñecementos sobre as diferentes fases da historia de Galicia, así como sobre a evolución da ciencia histórica en xeral, son aínda moi sumarios. Pola contra, cando se publican os dous primeiros tomos da súa *Historia de Galicia*, dez anos despois, a concepción global do pasado de Galicia aparece moito máis madura e, sobre todo, amosa unha certa familiaridade intelectual coa historiografía coetánea, especialmente francesa e portuguesa. Unha parte dos pasos dados por Murguía na súa formación como historiador pode inferirse dos contidos das cartas recibidas, recollidas nos dous

primeiros volumes das *Cartas a Murguía*, que cobren o período de 1855 a 1885 (Barreiro e Axeitos 2003 e 2005).

Hai que comezar por advertir que Murguía é un escritor de historia escasamente profesionalizado. Non estudou, como fixeron algúns coetáneos seus —José Villaamil y Castro ou Antonio López Ferreiro— na Escola Superior de Diplomática, na que se formaba daquela o Corpo de Arquivos e Bibliotecarios de España, dado que as materias que nela se cursaban (paleografía, arqueoloxía, linguas, historia de España e bibliografía) eran moito máis axeitadas para os estudos históricos que as existentes nas titulacións universitarias tanto de Dereito como de Filosofía e Letras (Peiró e Pasamar 1996). Esta Escola, que se fundara no ano 1856, tivo como primeiro director a Modesto Lafuente, o máis relevante historiador da España liberal. A aparición desta institución coincide temporalmente coa estadía de Murguía en Madrid, facendo vida bohemia e literaria, pero non consta que seguise os seus cursos. Parece que en 1859 fixo algunhas xestións, a través de José Rodríguez Seoane, para entrar nesta Escola, pero non chegaron a se concretar (Barreiro 2012). Malia todo, a profesión máis estable de Murguía foi a de arquivista, que mesmo lle permitiu elaborar algúns textos moi relevantes —e pouco coñecidos— como a *Memoria sobre el Archivo General de Galicia* (A Coruña, 1871) destinada ao ministro de Fomento, Manuel Ruiz Zorrilla, quen fora o seu valedor para ingresar na dirección do arquivo de Simancas.

Aínda que a “Gloriosa Revolución” de 1868 lle permitiu converterse en arquivista, Murguía nunca acadou o status de historiador académico ou profesional. Unha hipótese, entre moitas posibles, está na propia marxinação que a Academia da Historia fixo da súa persoa e obra, con frecuencia criticada severamente nas páxinas do *Boletín* da mesma, ou en informes confidenciais, como o publicado en 1892 a propósito do tomo terceiro da *Historia de Galicia*, como sinala Durán (1999), no que Murguía advirte claramente a man do administrativista Manuel Colmeiro, como denuncia no celebrado artigo publicado en *La Voz de Galicia* no 1896, “¡Por fin llegaron los renombrados garbanzos de Fuente Saúco!”. De feito, os membros da Academia da Historia que tiñan orixe galega, como o citado Colmeiro ou o político —e antigo provincialista— Romero Ortiz, ben pouca sensibilidade amosaron pola historia de carácter rexional.

A formación historiográfica de Murguía foi, pois, a dun autodidacta que aprendeu os rudimentos da literatura histórica nas redaccións dos xornais máis do que nas aulas académicas e universitarias. Así o vía en maio do 1933, con ocasión do seu primeiro centenario, un editorial do “boletín mensual da cultura galega” e principal publicación nacionalista da preguerra, a revista *Nós*: “erudito e investigador, coma todo-los galegos, autodidacta, sen mestre, sen precedente, sen máis guieiro qu’o seu talento formidábele e o seu seguro i atinado senso das

cousas” (Nós 113, p. 74). Non obstante, a lectura dos seus libros permite observar algunhas das súas influencias intelectuais máis notables.

Como ten sinalado Vicente Risco —autor do texto anterior—, a bibliografía que mellor manexa Murguía, alén da de autores galegos ou españois, é a de carácter histórico de orixe francesa, sendo moito mais raros os textos escritos en portugués ou italiano. A nómina de autores mencionados por Murguía é abondosa e non é do caso reproducila aquí, aínda que cómpre distinguir entre aqueles que emprega para efectuar os primeiros tomos da *Historia* (anos sesenta) e os que aparecen mencionados no *Galicia* ou na segunda edición dos dous primeiros tomos da *Historia de Galicia* (1901), na cal a presenza de autores estranxeiros é moito máis numerosa. Na época formativa murguía, os nomes dos franceses Thierry (Amédée e, nomeadamente, Augustin), de Mignet e do portugués Herculano resoan con frecuencia na súa prosa histórica. A estes cómpre engadir as frecuentes mencións que, en épocas posteriores, fai de autores dedicados ao estudo das linguas, as razas ou as civilizacións antigas, celtas, galas e romanas, como M. Müller, Mortillet, Edwards, Gobineau, Fustel de Coulanges, Viollet-le-Duc ou Cartailhac, case todos eles franceses ou lidos en versión francesa. Un elenco bastante completo das fontes históricas e bibliográficas que empregou Murguía pode atoparse no ensaio biográfico feito por Risco no ano 1933, ao que me remito para maior precisión (Risco 1976).

Pero máis que as presenzas, tamén hai que sinalar as ausencias ou as mencións esporádicas. Entre elas, parece rechamante que cite só de pasada a François Guizot, verdadeiro fundador da historia liberal en Francia e da institucionalización da disciplina desde o seu posto clave de ministro de Instrución Pública na monarquía de Luís Filipe I, ou que amose coñecer a influínte obra, tanto na literatura coma na historia, do vizconde de Chateaubriand, un dos principais inspiradores da historia romántica, dada a suxestión que a lectura que libros como *Les Martyrs* provocou en autores como Guizot ou Augustin Thierry, segundo propia confesión posterior deste último (Thom 1999). Tamén sorprende que Murguía non frecuentase a lectura de Alexis de Tocqueville sobre a revolución francesa, publicada nos anos cincuenta, nin a prosa de Jules Michelet, un autor que lle acaería ben ao noso patriarca polo seu estilo vigoroso e o profundo amor ao pobo miúdo, gran protagonista da historia e autor, entre outras obras clásicas, dunha xuvenil introdución á historia de Francia. Talvez estas ausencias teñan que ver coa temática moderna analizada por estes autores, que non cadraba ben coa obsesión murguía de procurar sobre todo as orixes celtas de Galicia. Unha lagoa semellante atópase respecto dos historiadores teutóns, que tampouco lle foron especialmente familiares.

Coñecemos, entre outros termos posibles de comparación, as influencias que tivo o portugués Herculano e as diferenzas son notables. Na prosa de Herculano,

ademais dos Thierry, está presente a obra de Guizot e, sobre todo, a de moitos historiadores alemáns, como Savigny, Ranke ou Justus Möser, o xigante de Osna-brück, considerado polo portugués como un “dos máis ilustres historiadores modernos” (Torgal, Mendes e Catroga 1998). Infelizmente Murguía non se lucrou da tradición historiográfica alemá, que moito lle podería servir pola paixón historicista que soubo insuflar en toda a cultura europea do século XIX, nin tampouco da historiografía política inglesa, aínda que semella coñecer algo da obra de Macaulay e de Carlyle.

Con todo, as obras de historia máis influentes na Europa occidental e mediterránea de mediados do século XIX son, sen dúbida, as francesas, de modo que Murguía non fai senón beber da fonte intelectual máis caudalosa do seu tempo. Incluso en medios tan pouco afrancesados coma os da monarquía portuguesa (emparentada daquela cun descendente da familia teutona Saxe-Coburgo), a chegada de libros de historia ingleses á corte de El-Rei Pedro V (1856-1861) é posible grazas á relación familiar que este monarca ten co seu tío o príncipe Alberto, o culto marido da raíña inglesa Vitoria, con quen dialoga en longas epístolas sobre as ideas e obras de Tocqueville, Burnet ou Clarendon como fonte de inspiración para o exercicio do goberno (Mónica 2000).

En suma, a información bibliográfica de Murguía non era completa pero, dado o seu carácter autodidacta e as dificultades mesmo persoais nas que tivo que procurar a súa formación, non deixa de resultar asombrosa a amplitude e actualidade das súas fontes intelectuais, nas que, como ten observado Risco, primaban especialmente os libros de publicación máis recente. Era a obsesión pola novidade da que nin o propio Risco estaba libre...

UNHA OBRA FUNDACIONAL

Hai varias ideas centrais no seu pensamento que, con poucas intermitencias e variacións, manterá Murguía durante toda a súa vida como escritor e como intelectual. A primeira, de natureza político-ideolóxica, é a filiación liberal progresista, que abraza na mocidade madrileña e que non abandonará nin cando se produza a súa viraxe cara ao rexionalismo. Esta matriz ideolóxica permitiralle, ademais, elaborar un concepto de Galicia como nación que ten sido considerado como a variante liberal e “manciniana”, na análise de Ramón Máiz, do seu pensamento como rexionalista, na que os elementos de carácter orgánico e obxectivo terían sido compensados pola presenza de valores claramente voluntaristas, propios dunha conciencia política de natureza cívica.

Unha segunda liña de pensamento, que ten que ver coa súa formación intelectual nas fontes do romantismo liberal francés, é a apelación constante á historia

como o escenario da progresiva conquista da liberdade, na que ten un papel determinante a emerxencia do “terceiro estado” (estudado e mitificado por autores como Agustín Thierry, de quen Murguía era moi devoto) que, no caso do noso autor, se asimila á posición do campesiñado galego, a quen Murguía dirixe moitas das súas proclamas e dos seus propios textos. Trátase dunha atribución a este terceiro estado dunha potencialidade que só o paso do tempo poderá facer patente, pero que revela esta matriz liberal do pensamento murguían.

E, en terceiro lugar e de forma moi preferente, mantén Murguía unha concepción historicista da sociedade que aplica, de forma sistemática, á súa visión de Galicia. Neste historicismo hai, ademais, un nervio central que organiza toda a súa arquitectura interpretativa, que é a “racialización” do pasado histórico. Racialización que se expresou, como é ben sabido, na elaboración do mito céltico como un dos mitos orixinarios da sociedade galega. O punto de encontro de todas estas liñas de pensamento sitúase na súa concepción da historia como a fonte de inspiración esencial para entender o mundo no que vive: “nunca como no actual século —asevera Murguía— foi a historia a verdadeira mestra dos homes”.

Esta obra está contida en dous libros maiores e, logo, nun longo ronsel de artigos e pequenos contributos ou biografías especializadas. O primeiro destes libros maiores é a *Historia de Galicia*, comezada a publicar por entregas en 1865/66 na imprenta de Soto Freire (Lugo), que supuxo o esforzo intelectual máis importante de Murguía no tocante á definición dunha idea de Galicia con criterio historicista. Aínda que ficou inacabada e a escribiu e publicou en fases moi diversas da súa vida, a memoria de Murguía está asociada á que, biógrafos coetáneos como Aurelio Ribalta, consideraban a “magna obra” da *Historia de Galicia*. Unha segunda obra maior é *Galicia*, publicada en 1888 en Barcelona. Consiste este libro nunha presentación global da cultura do país, así como nunha exposición singularizada da historia, dos movementos artísticos e dos persoeiros das principais cidades de Galicia. Unha longa introdución (case unha cuarta parte do libro) sobre os tempos prehistóricos, a poboación céltica, mitos, crenzas e costumes constitúe a versión máis acabada que Murguía elaborou da cultura galega. A obra *Galicia*, concibida mesmo para lectores non galegos dentro da obra colectiva *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, formaba parte da eclosión da cultura rexional na España finisecular, como amosa a vitalidade da revista *La España Regional*, na que Murguía sería un dos colaboradores importantes, xunto ao navarro Arturo Campión ou o catalán Pella i Forgas, director da publicación.

A obra historiográfica de Murguía tivo outras achegas importantes, como *Don Diego Gelmírez*, publicada en 1899 e que recibiu críticas moi severas (e algo inxustas) do positivismo académico español. Tamén forma parte da súa preocupación histórica o libro, premiado en concurso literario, dedicado ao estudo do foro e da

organización da propiedade territorial en Galicia (*El foro. Sus orígenes, su historia y sus condiciones*, 1884), temática que daquela estaba moi na moda pola urxencia de rematar a redacción do Código Civil (1889), no que se lles daba cabida a dereitos civís específicos, como os das coroas de Aragón ou de Navarra. No caso galego, rexía unha certa ambigüidade entre o foralismo territorial e o réxime do foro como fórmula de cesión agraria, vixente en Galicia desde o século XIII. Era o tema foral, desde os tempos nos que participou nos debates do Congreso Agrícola Galego (1864), un dos asuntos preferidos de Murguía á hora de explicar o carácter campesiño e popular da formación da identidade histórica de Galicia. Para escribir o libro sobre *El foro* tivo a axuda do seu vello compañeiro de estudos, o gran civilista —e tamén ministro con Cánovas— Saturnino Álvarez Bugallal, un dos principais promotores da codificación que se condensou no Código Civil español de 1889. Con todo, Murguía nunca tirou todas as consecuencias que podería ter o foralismo na formación da identidade galega, como foi o caso do dereito civil catalán e doutros territorios hispanos, como mostra a relevante obra do xurista catalán Manuel Duran i Bas.

En substancia, é na *Historia de Galicia* e no *Galicia* onde se atopa todo o potencial explicativo que Murguía tivo do pasado galego, do seu proceso formativo e das súas limitacións ou fracasos, merecendo unha especial consideración o “Discurso preliminar” de 1865 (levemente revisado na reedición de 1901), onde se resume o cerne do pensamento historiográfico dun autor que, malia comezar a súa carreira de escritor como xornalista, axiña se debrozou nos estudos históricos.

As razóns que impulsan a Murguía cara aos estudos históricos non semellan de todo claras nos perfís biográficos que ata agora se coñecen da súa figura. Como é ben sabido, a súa gran paixón de mocidade foi o xornalismo e mesmo a creación literaria, tanto en prosa coma en verso: “los versos fueron mi ilusión primera”, reconece nun poema publicado en honor do cronista muradán Ramón de Artaza en 1903. Algún dos seus textos máis xuvenís, como *Desde el cielo*, publicado en folletín polo xornal madrileño *La Iberia*, mereceu longo aplauso do público, así como outros romances do estilo do *Diego Gelmírez*, publicado en folletín no ano 1859. Con todo, axiña abandonou tanto a literatura coma o xornalismo activo, para se debrozar no cultivo da historia. Como diría W. Fernández Flórez en 1913, Murguía deixou de ser “el posible Walter Scott” de Galicia para se dedicar á “labor aridísima, costosa y obsesionante de la investigación histórica. Y así fue como Galicia pudo tener cronista de su vida” (Durán 1999, p. 218).

No ano 1856 publica no xornal vigués *La Oliva*, fundado polo seu compadre Alejandro Chao, un artigo titulado “De la historia de Galicia”, no que aparecen xa algunhas das principais obsesións que manterá de por vida respecto do pasado histórico galego, entre elas a do celtismo, que non dubida en cualificar entón

como “la gran cuestión”. Murguía denuncia, neste substancioso artigo o descoñecemento que existe na “literatura patria” da historia galega, da que salva só os nomes dos ilustrados Martín Sarmiento e Xosé Cornide e do liberal José Verea y Aguiar, aínda que advirte que nos últimos anos “jóvenes de talento y porvenir se arrojaron a la harto penosa tarea de revolver viejas crónicas y desempolvar manuscritos”, pensando tal vez en Benito Vicetto, con quen daquela se levaba moi ben.

Neste artigo acaba por confesar que leva seis anos recollendo “apuntaciones” para publicalas algún día como historia de Galicia: é a primeira confesión da súa vocación de historiador, que tamén aparece de cando en vez no seu epistolario, por exemplo nunha carta de Vicetto de febreiro de 1858. A vocación pode estimarse precoz, sobre todo se temos en conta a ausencia de formación académica no campo da historia, como logo veremos. Esta afección á historia acrecentouse a partir de 1858, cando, xa casado con Rosalía de Castro, o novo casal retorna de Madrid a Galicia morando en diversas cidades. Produciuse neste tempo o que, para Aurelio Ribalta, supuxo un xiro na vida intelectual de Murguía, ao pasar de ser “un home de imaxinación” a se converter nun “sabio erudito”. Foi, no sentir deste precoz biógrafo murguían, a consecuencia dos consellos dun parente que Murguía se dedicou aos estudos históricos (Ribalta 1888, p. 649). Non parece suficiente explicación, pero o certo é que desde esta época Murguía vaise consolidando no panorama cultural de Galicia como o historiador por excelencia, por cima de coetáneos tan brillantes como Benito Vicetto, xornalista e romancista de éxito, e con maior eco social que autores algo máis novos, como José Villaamil y Castro, moito máis debuzado na erudición e na historia da arte.

Unha mostra deste crédito de Murguía como historiador ponse de manifesto no apoio que recibe para publicar a ansiada historia que estaba preparando, con ocasión do Congreso Agrícola Galego, celebrado en Compostela durante as festas do Apóstolo do ano 1864. Despois de gastar moitas horas e varios días na discusión sobre a reforma do sistema foral e as desvantaxes da lei hipotecaria, Murguía é escollido para tal mester, como froito dunha proposta presentada ao congreso por parte do conde de San Juan (Vicente Calderón), Antonio Casares, Leoncio Perejón, Vicente Martínez de la Riva e Justo Pelayo Cuesta:

Reconocida por todos los amantes de Galicia la absoluta necesidad de escribir la esclarecida historia de este antiguo Reino, y en consideración a las relevantes cualidades de un hijo del país, cuyos notables trabajos históricos y bibliográficos han merecido recientemente el aprecio general y honrosas distinciones por parte de la Academia de la Historia y de la Dirección General de Instrucción

Pública, los que suscriben tienen la honra de proponer al Congreso Agrícola se digne acordar:

1º La conveniencia de escribir la Historia de Galicia.

2º Dirigirse a las Diputaciones provinciales para que se sirvan subvencionar dicho trabajo literario con la suma anual de 4.000 reales cada una, durante seis años.

3º Proponer para el desempeño del mismo al distinguido literato D. Manuel Murguía, que por su parte deberá comenzar la publicación de la Historia de Galicia en el año segundo, a contar desde la fecha en que las diputaciones adopten el acuerdo mencionado en el párrafo anterior.

Este apoio do Congreso Agrícola non foi un brinde ao sol, pois sabemos que as deputacións galegas subsidiaron parcialmente a publicación da obra de Murguía, malia a pouca acollida dos subscritores, como recoñece o propio “patriarca” en epístola a Pondal escrita en 1882: “del país no espero nada, visto lo que me pasó con el primer cuaderno de la Historia, que apenas llegaron a veinte los suscriptores” (Ferreiro 1991, p. 108). Pero talvez o máis relevante da proposta do Congreso de 1864 sexa o propio feito de que se tomase en consideración, despois da confrontación política a que deran lugar as sesións do congreso. Isto revela que os sectores de orientación progresista, no que militan varios dos asinantes da proposta, consideraban que a rexeneración de Galicia, ademais de tender camiños de ferro ou redimir os foros, pasaba por unha recuperación da súa historia e da súa cultura.

A urxencia de escribir unha historia de Galicia estaba no ambiente cultural e político da época, dado que tanto Murguía coma Benito Vicetto e mesmo Barros Silvelo concibiran o proxecto de redactar unha historia xeral de Galicia polas mesmas datas. A obra historiográfica de Murguía enténdese, pois, nun contexto histórico de grande actividade cultural, pero tamén de “provincialización” do progresismo político e de mitificación de acontecementos anteriores, como a “revolución” de 1846 ou o banquete de Conxo. Unha parte deste ambiente intelectual evocouno o mesmo Murguía na obra *Los precursores* (1885), verdadeira autobiografía dunha xeración prodixiosa forxada na Galicia dos primeiros anos do provincialismo político e do romantismo cultural.

Con todo, o apoio social e institucional recibido por Murguía, así como por outros cultivadores da lingua e da historia de Galicia, non deixou de ser episódico. Como intelectuais autodidactas e carentes de inserción na maraña burocrática da administración (pois a condición de arquivista de Murguía sufriu abondosos cortes), as súas obras eran basicamente froito dunha decisión persoal. Neste sentido é como se pode entender mellor a confesión murguía de que afrontou a escritura da *Historia de Galicia* por “amor sagrado á terra” (Murguía 1901, I, p. XLVII). As

razóns desta debilidade institucional eran de moi diversa índole: desde as propiamente académicas ata aquelas que fan referencia á peculiar maneira con que se resolveu en Galicia a crise do Antigo Réxime, onde remaneceron con forza grupos sociais e, sobre todo, pautas culturais vencelladas á Igrexa e á nobreza e fidalguía, aínda fortemente labregas e máis ocupadas na defensa dos seus predios do que na construción dunha historia nacional de Galicia, como en diversas ocasións ten lembrado a prosa de Otero Pedrayo.

En suma, a obra historiográfica de Murguía foi ambiciosa nos seus obxectivos, extensa nos seus resultados e froito dunha paixón persoal do autor. Supuxo unha fonda ruptura coa tradición anterior e foi quen de fixar algúns dos fitos máis senlleiros do percorrer histórico de Galicia. Fixo do estudo do pasado, dun pasado glorioso habitado por unha raza superior e adornada dos mellores valores, como era a celta, unha metáfora explicativa dos éxitos e fracasos de Galicia. E, sobre todo, foi a obra que lle achegou á cultura galega a máis coherente fundamentación ideolóxica do feito diferencial de Galicia, no período histórico no que se estaba a construír o Estado-nación español. Ao seu modo, foi o contrapunto do historiador Modesto Lafuente, cuxa obra foi soporte esencial do nacionalismo liberal español do século (Villares 2005).

UN HISTORIADOR NACIONAL

A obra de Murguía debe poñerse en relación coa tendencia romántica e liberal da Europa occidental da primeira metade do século XIX, consistente na redacción de ensaios que teñen como obxectivo a construción dunha historia nacional, nun momento onde a historia actúa como un dos grandes paradigmas intelectuais da cultura da época. Como é ben sabido, o século XIX é o século da historia. O desenvolvemento da tradición ilustrada en Francia, por parte dos historiadores liberais (Guizot, Thierry ou Michelet), ou a crítica da razón ilustrada levada a cabo nos países alemáns (nomeadamente, en Prusia) polos herdeiros de Herder, Humboldt e Hegel, como son Niebuhr ou Ranke, son os dous puntos de referencia da historia europea do momento. Esta conversión da historia universal (da “humanidade”, en palabras de Herder, “dos costumes” en versión de Voltaire) en historia nacional é unha das grandes realizacións do liberalismo europeo.

Florecen, deste modo, as historias nacionais, que se constitúen nun dos soportes da “Nation Building” en toda Europa, tanto no seo de Estados nacionais progresivamente consolidados (o exemplo máis paradigmático é Francia) coma no de culturas que, carentes de Estado propio, atoparon en filólogos e historiadores os seus grandes profetas ou, cando menos, os “escultores” primeiros das súas identidades nacionais. O percorrido historiográfico do prusiano Leopold von

Ranke, que comeza cos “pobos latinos e xermánicos” e acaba facendo historias de Alemaña, Francia ou Inglaterra, é unha boa ilustración desta tendencia á nacionalización da historia. O estudo da historia será, deste modo, unha panca esencial para o deseño da política dos Estados nacionais europeos do século XIX, aínda que o desenvolvemento da historiografía española fose moi deficiente neste período, como con mágoa recoñecen algúns historiadores españois atentos á evolución da historiografía europea, especialmente francesa e alemá (Ruiz 2000).

O caso da Península Ibérica non foi alleo a esta tendencia. A cultura liberal (e romántica) da España de mediados do século XIX promoveu, no campo da historia, a nacionalización do pasado, isto é, a elaboración dun discurso histórico que lexitimase a construción do Estado liberal, como froito da evolución inexorable da civilización. Así como se “nacionalizaron” os bens desamortizados ou os exércitos populares (chamados milicia “nacional”), tamén se “nacionalizou” o pasado, facendo recuar ata os tempos máis antigos o punto de partida das nacións en construción. Exemplo emblemático desta tendencia foron as varias historias nacionais españolas, que comezan a escribirse na época isabelina da man de autores ben diversos, desde o galego Eduardo Chao ata Alcalá-Galiano, Gebhardt, Patxot ou o propio Pi i Margall, como teñen estudado Cirujano, Pérez Garzón e Elorriaga, (1984) e máis recentemente Álvarez Junco (2013).

A moda das “historias xerais de España” adquire o seu máximo esplendor coa *Historia de España*, de Modesto Lafuente, publicada por primeira vez en 1850, que constituíu a versión canónica do pensamento liberal sobre a historia española, e que foi un dos libros máis lidos da segunda metade do século XIX en España e o de maior influencia ideolóxica na configuración do nacionalismo español, xa que actuou como unha sorte de “Biblia secularizada” ou vademécum para a formación dun espírito nacional (Jover 1981). A historia nacional non ficou reflectida só nas páxinas dos libros dos historiadores, senón que atopou un grande eco en todo un programa de pintura e imaxinería de acontecementos heroicos (desde Viriato ou Indíbil e Mandonio ata O Cíde ou as diversas temáticas vencelladas á “Reconquista”), da que foron cultivadores singulares pintores como Casado del Alisal, Vicente López e moitos outros. A partir da época da Restauración canovista, a institución encargada de administrar e “xestionar” este pasado nacional foi a Real Academia da Historia, “pedra angular” na construción dunha “historia oficial nacional” (Peiró 1995).

Podería dicirse algo semellante do caso portugués, onde grandes figuras do liberalismo político luso, como Alexandre Herculano ou Almeida Garrett, acometen a construción dunha memoria histórica nacional. Os catro volumes da *Historia de Portugal* de Herculano, comezada a publicar no ano 1846, na época da guerra civil da Patuleia, constitúen un labor patriótico, porque para Herculano

“no meio de uma nação decadente, mas rica en tradiciónes, o mister de recordar o pasado é uma espécie de maxistratura moral, é uma especie de sacerdocio”, que el, como historiador, se impón a si propio (Torgal, Mendes e Catroga 1998, I). Para Herculano, como para moitos historiadores coetáneos, o cultivo da historia supuña un compromiso coas xeracións futuras, para as cales escribía. Desta opinión era tamén o noso Murguía.

A orientación predominante das “historias xerais” españolas desta época era a “idea do dominio de Castela na formación da nación española” (Fox 1997), posición que, desde logo, non foi unanimemente compartida pola cultura da España liberal e, moito menos, pola de principios do século xx. Por esta razón, de forma paralela a esta aparición de historias nacionais vencelladas á construción do Estado-nación español, comezan a xurdir interpretacións diferentes, desde unha perspectiva nominalmente definida como rexional, pero que no fondo supoñen unha sorte de historias nacionais alternativas, asentadas sobre culturas diferentes e, sobre todo, en pasados catalogados como diferenciais. Este é o caso das obras de historiadores cataláns como Antoni de Bofarull, arquiteiro e experto en crónicas medievais, pero tamén secretario dos Xogos Florais de Barcelona de 1859, en cuxa *Memoria* manifesta con claridade que “no hi ha hagut poble sobre la terra que, pera enrobustir lo que se diu son present, no haja mirar sempre a dos punts extrems y cardinals, dels quals rebe ell la vida: al passat y al futur: de allí ahont vé: allá ahont va” (Anguera 1999). Un papel semellante xogou o progresista Víctor Balaguer, autor dunha *Historia de Cataluña* “escrita para darla a conocer al pueblo”, que malia a súa baixa calidade científica tivo unha gran difusión popular (Fontana 1988). E se a mitoloxía nacional española se reflectiu na pintura, no caso catalán sería o propio Balaguer quen acabase inspirando ese monumento á memoria histórica que é a denominación das rúas e prazas do ensanche de Barcelona, inzada de figuras e terras vencelladas ás glorias pasadas da coroa de Aragón e da súa expansión polo Mediterráneo, como amosou un estudo feito desde a perspectiva dos coñecidos *lieux de mémoire* cuñados por Pierre Nora (Michonneau 1999).

Esta recuperación histórica do pasado tivo menor plasmación en Galicia, onde a presentación visual (en forma pictórica ou escultórica) dos principais mitos atribuíbles a unha conciencia nacional galega foi algo máis serodia (traslado dos restos de Rosalía a Bonaval en 1891 ou construción do monumento aos mártires de Carral en 1904), salvo naqueles exemplos que daban conta dunha conciencia nacional española en Galicia, como a mitificación de Méndez Núñez (Villares 2017). Pero o traballo de Murguía como historiador é claramente equiparable a este esforzo de elaboración das historias nacionais, que son o gran reto intelectual e político de Europa occidental, tanto no seo dos Estados nacionais plenamente constituídos, coma no seo das culturas nacionais desprovistas de institucións

propias de goberno, desde Galicia ou Cataluña en España (o caso vasco, coa permanencia e mesmo reforzamento das institucións forais despois do Convenio de Bergara, era certamente diferente) ás diversas nacións sen estado da Mitteleuropa danubiana.

A CONCEPCIÓN DA HISTORIA DE GALICIA

Malia esta formación autodidacta, a concepción da historia que ten Murguía sepárase netamente de todos os seus coetáneos galegos e pode soste unha comparación coa historiografía española da época. O prólogo de 1865, ese “outo e gasalleiro portal, como de fidalgo e campesío pazo das mellores lembranzas” (a expresión non podía ser doutro que Otero Pedrayo), ábrese cunha invocación definitoria: “la historia es, bajo cierto punto de vista, la creación propia y original de nuestra época”. Esta é a primeira gran novidade da obra de Murguía: que a elaboración dunha Historia de Galicia non pode facerse á marxe das tendencias historiográficas coetáneas. Coa seguridade que o caracteriza, así o confesa neste prólogo: “imperdonable sería escribir obras como la presente, desconociendo la marcha de las ciencias históricas en Europa”. Murguía pretende, e en boa medida consegue, escribir unha Historia de Galicia que teña as calidades dunha “obra científica”, mesmo rendendo o debido tributo á erudición e ás fontes documentais que estimaba imprescindibles para a elaboración do relato histórico.

En substancia, a obra de Murguía nace “con la noble aspiración de escribir acerca de nuestro país, a la manera que los adelantos del siglo lo demandan”, segundo confesa na reedición da súa obra principal (Murguía 1901, I). Este esforzo por cumprir as esixencias da ciencia histórica coetánea concrétese nunha evidente ruptura con toda a tradición historiográfica galega anterior, incluída a obra máis coetánea, que é a *Historia de Galicia* de Benito Vicetto, tamén comezada a publicar en 1865 e que Murguía despacha de malos modos no seu prólogo (desprezo que Vicetto devolvería anos despois, sobre todo a conta da incapacidade murguía de rematar a obra prometida). Esta ruptura pode analizarse en catro grandes aspectos: no método expositivo, na concepción historiográfica, na interpretación do pasado de Galicia e, finalmente, na súa periodización orixinal.

En primeiro lugar, no relativo ao método, Murguía substitúe o peso da imaxinación e da literatura pola consulta de arquivos e monumentos e pola lectura de textos históricos anteriores. Murguía é a antítese de Vicetto, para quen a historia era ante todo imaxinación, como xa lle suxería en 1858: “Dime lo que piensas hacer de *Historia de Galicia*, si una *Historia* a lo Vereá o a lo Padín, o una *Historia* como la presento y tenemos hablado”. Isto non quere dicir que a obra de Vicetto sexa desprezable ou irrelevante. O propio Vicente Risco considerou este autor

como un autor da “simbólica galega” e, por tanto, un creador dos afectos patrios tan necesarios para a construción dunha identidade colectiva.

Mais volvamos ao noso autor. Sen chegar a ser un completo historiador erudito, Murguía procura no documento ou na observación directa de vestixios artísticos e culturais do pasado (monumentos, folclore etc.) a comprobación empírica das súas afirmacións. En moitos casos sérvese da comparanza entre prácticas culturais e relixiosas antigas coas que el puido comprobar nas súas andanzas por Galicia. Compara o aspecto dos labregos da Maía ou das terras de Lugo con descrições de autores clásicos grecolatinos. E soborda o recurso erudito ao documento escrito, coa advertencia de que para o historiador son útiles “todas as manifestacións do espírito”, desde os monumentos ata a linguaxe, os costumes e os hábitos culturais. O seu método combina a consulta de autores precedentes, nomeadamente Flórez, Masdeu e os ilustrados galegos, coa práctica de “recorrer o país” e de ver in situ, así como a de obter informes de amigos ilustrados coñecedores de diferentes comarcas de Galicia (Barreiro 2012). Era, para dicilo en poucas palabras, unha mestura do método de Herodoto e o do monxe Mabillon.

Nas súas “consideracións xerais”, que preceden a *Historia* de 1865, incorpora varias conxecturas sobre a demografía galega medieval e moderna e leva a cabo unha descrición etnográfica de Galicia, desde os traballos e a relixiosidade ata a indumentaria, sobre a cal fai observacións atinadas na reedición de 1901, en comparanza coa de 1865. Non é esta parte da *Historia de Galicia* a contribución máis brillante de Murguía, pero polo menos certifica esa influencia ilustrada, tamén presente no libro de Vereza y Aguiar, de facer preceder a exposición dos acontecementos cunha descrición corográfica e natural, *more Plinio*, da terra historiada.

En segundo lugar, na concepción da historia, Murguía tamén rompe claramente coa tradición anterior, aínda moi dependente da historia sagrada e dunha periodización que ou ben remitía á Biblia e á historia sagrada, ou ben aceptaba as teses do “tubalismo” e outras orixes heroicas. Para Murguía, as orixes bíblicas de cidades eran “locuras” baseadas en “etimologías aventuradas”. Non se atopará en todo o texto murguián senón unha concepción laica e liberal da historia, concibida como unha “marcha gradual y constante” dos pobos cara á súa liberdade. Ademais, para Murguía, a escritura da historia debe rexerse por unha mestura do método filosófico e de calidade literaria, o que lle permite presentar elegantemente o relato e, ao propio tempo, acometer unha interpretación dialéctica e xeralizadora dos sucesos históricos, nos que xa non intervén a Providencia, senón a natureza das cousas, como subliña no seu prefacio á reedición da *Historia* de 1901:

En buena hora se conozcan la carta puebla y el privilegio, el sello de plomo y el viejo pergamino, el concilio y las cortes, los concisos anales y la crónica llena de

ingenuidad. Faltarán a quen tanto crea coñecer, como di [Agustin] Thierry de los beneditinos,¹ a intelixencia e o sentimento de las grandes transformacións sociais.

En terceiro lugar, Murguía formula de forma totalmente nova a visión do pasado de Galicia. Non procura un pasado heroico nin adornar Galicia coa presenza de figuras da tradición troiana ou fenicia. O que pretende é explicar como se fundamentou na historia o feito diferencial galego; como desde un pasado glorioso e brillante, por obra do desleixo das súas elites dirixentes, desembocou Galicia nunha sorte de “fracaso” histórico. Murguía, por tanto, non concibe a historia de Galicia como un exercicio de vindicación emotiva de glorias pasadas, como fixera boa parte da historiografía galega dos séculos XVII e XVIII, enfrascada na obsesión de demostrar a “matriz española” de Galicia grazas á antigüidade dos fundadores (gregos ou bíblicos) das súas cidades ou á presenza na súa terra do apóstolo Santiago. Pola contra, Murguía concibe o seu traballo histórico como unha explicación racional dos éxitos e fracasos dun pobo que careceu, sobre todo nos tempos medievais, de dirixentes que estivesen á súa altura: “a los nobles gallegos nada les debe Galicia, más que sus viejos males y su sempiterna postración”. Murguía pretende, pois, facer unha auténtica historia nacional de Galicia, de orientación liberal e laica, na mellor escola dos historiadores liberais europeos, para quen a historia era o escenario no que se desenvolvía a epopea do progresivo dominio do home sobre a natureza, da civilización sobre a barbarie. Que adoptase con entusiasmo a idea de Thierry sobre o “terceiro estado” era unha forma de colocarse no lado das clases sociais emerxentes que, no caso galego, sería o campesiñado que con frecuencia invoca como destinatario último das súas reflexións históricas.

En cuarto lugar, Murguía é anovador na periodización da evolución histórica de Galicia. A idea que un historiador ten do pasado que estuda exprésase mediante a periodización que efectúa do mesmo, nos cortes ou rupturas que establece na evolución temporal e, sobre todo, nas obsesións ou temas fortes que de forma recorrente abrollan no seu discurso. Neste sentido, Murguía fixa con precisión unha división interna da historia de Galicia que, en boa medida, remaneceu ata a actualidade. Establece un punto de partida, que son os celtas como moradores primixenios de Galicia e subministradores dos caracteres máis fortes (e invariables) do pobo galego. Logo, sinala varios *turning-points* que son a romanización, os séculos centrais da Idade Media e a crise do século XV, como fitos máis singulares da enteira historia de Galicia. A partir de principios do século

1 Refírese Murguía á famosa congregación de Saint-Germain-des-Prés, fonte da historia erudita de finais do século XVII en Francia, da que saíu a figura de Jean Mabillon.

xvi, como observou Vicente Risco, o noso autor aproxima en exceso a historia de Galicia á evolución da historia española, pero chama a atención sobre a figura de Carlos III e remata coa guerra contra Napoleón e o propio Rexurdimento que el mesmo vivira e protagonizara.

BREVE CODA

Unha visión sintética das achegas de Murguía á historiografía galega non pode deixar á beira a dimensión política que procura constantemente no pasado as ferramentas para entender o presente e planear o futuro. Porque alén desta periodización feita a grandes alancadas, hai en Murguía dúas ideas fortes que percorren boa parte da súa obra historiográfica e que teñen un elo común. Por unha banda, a afirmación dun signo de identidade do pobo galego, mediante a adopción do paradigma do celtismo. Sería esta a fundamentación nacional de Galicia. E, por outra banda, a explicación de por que Galicia non construíu unha monarquía ou Estado propio, o que Murguía invoca en moitas ocasións como a “anhelada autonomía”, sempre presente como arela, pero nunca plenamente lograda, salvo en tempos de El-Rei don García ou de Afonso Raimúndez. É a contradición que, de forma recorrente, está sempre presente nos textos murguiáns. Pobo histórico e non salvaxe, grazas á forza nutricia nas súas orixes celtas, pero pobo desprovisto de institucións propias; pobo con irmandade europea, grazas á súa condición celta, pero pobo illado dos seus conxéneres, por mares e anchas chairas; pobo que resiste asimilando as influencias exteriores, pero que, paralelamente, non é quen de influír nos alleos; pobo que se mantén idéntico co paso do tempo, pero que carece de elites dirixentes.

Dou cabo a esta revisita á súa obra intelectual, ideolóxica e política con palabras do propio Murguía nas que coloca o pobo galego en perspectiva europea:

Galicia, cuya historia, como la de todos los pueblos europeos, es de ayer, puede decir con entera verdad, que su vida fue más interna que externa, que no se dejó conquistar ni dominar, pero que tampoco fue conquistadora ni dominadora.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez Junco, José, coord. (2013). *Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad*. Barcelona: Crítica; Madrid: Marcial Pons. É o vol. 12 de: *Historia de España*, dirixida por Josep Fontana e Ramón Villares.
- Anguera Nolla, Pere (1999). *Literatura, pàtria i societat. Els intel·lectuals i la nació*. Vic: Eumo Editorial.
- Balaguer i Cirera, Víctor (1863). *Historia de Cataluña y de la corona de Aragón*. Barcelona: S. Manero.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos Agrelo, Xosé Luís, eds. (2003). *Cartas a Murguía*. Vol. 1. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos Agrelo, Xosé Luís, eds. (2005). *Cartas a Murguía*. Vol. 2. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié <https://doi.org/10.32766/rag.194>
- Beramendi González, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Cirujano Marín, Paloma; Pérez Garzón, Juan Sisinio; e Elorriaga Planes, Teresa (1984). *Historiografía y nacionalismo español, 1834-1868*. Madrid: CSIC.
- Durán Iglesias, José Antonio (1999). *A loita pola vida (1833-1923). Conflictos e tenruras de Manuel Murguía*. A Coruña: Real Academia Galega / Caixa Galicia. <https://doi.org/10.32766/rag.149>
- Ferreiro Fernández, Manuel (1991). *Pondal: do dandysmo á loucura (biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Laidvento.
- Fontana i Lázaro, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*. Barcelona: Edicións 62. É o vol. 5 de: *História de Catalunya*, dirixida por Pierre Vilar.
- Fox, E. Inman (1997). *La invención de España*. Madrid: Cátedra.
- Jover Zamora, José María (1981). Introducción. En: Joaquín Tomás Villarroja [et al.] *La era isabelina y el sexenio democrático, 1834-1874*. Madrid: Espasa-Calpe. É o volume XXXIV de: *Historia de España Menéndez Pidal*, dirixida por José María Jover Zamora.
- Lafuente Zamalloa, Modesto (1877 [1850-1867]). *Historia general de España, desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*. Barcelona: Muntaner y Simón.
- Máiz Suárez, Ramón (1984). *O rexionalismo galego*. Sada: Edicións do Castro.
- Michonneau, Stéphane (1999). Políticas de memoria en Barcelona a finales del siglo XIX. *Ayer*. 35, 101-120.
- Mónica, Maria Filomena, ed. (2000). *Correspondência entre D. Pedro V e o seu tio, o príncipe Alberto*. Lisboa: Quetzal Editores.

- Murguía, Manuel (1974). *Política y sociedad en Galicia*. Madrid: Akal.
- Murguía, Manuel (1979 [1901]). *Historia de Galicia*. La Gran Enciclopedia Vasca.
- Murguía, Manuel (2000a). *Murguía e La Voz de Galicia*. A Coruña: Biblioteca Gallega.
- Murguía, Manuel (2000b [1888]). *Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Nora, Pierre (1986). *Les lieux de memoire. La Nation*. París: Gallimard.
- Peiró Martín, Ignacio (1995). *Los guardianes de la Historia*. Zaragoza: Instituto Fernando el Católico.
- Peiró Martín, Ignacio e Pasamar Alzuria, Gonzalo Vicente (1996). *La Escuela Superior de Diplomática. Los archiveros en la historiografía española contemporánea*. Madrid: ANABAD - La Muralla.
- Ribalta Copete, Aurelio (1888). Don Manuel Murguía. *Galicia. Revista Regional*. 12, 643-655.
- Risco, Vicente (1976 [1933]). Manuel Murguía, en *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. Vigo: Galaxia.
- Ruiz Torres, Pedro, ed. (2000). *Discursos sobre la Historia. Lecciones de apertura de curso en la Universidad de Valencia, 1870-1937*. Valencia: Universitat de Valencia.
- Thom, Martin (1999). *Repúblicas, naciones y tribus*. Xixón: Trea.
- Torgal, Luís Reis; Mendes, José Maria Amado; e Catroga, Fernando (1998). *História da História em Portugal, séculos XIX-XX*. Coímbra: Temas e Debates.
- Villares Paz, Ramón (2005). Nacionalismo e Historia en la España del siglo XIX. En: Fernando García de Cortázar [et al.], *Nacionalismos e historia*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 87-110.
- Villares Paz, Ramón (2017). *Identidade e afectos patrios*. Vigo: Galaxia.

Do provincialismo ao rexionalismo protonacionalista

Justo Beramendi

Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-1473-0632

Manuel (Martínez) Murguía (1833-1923), fillo do boticario compostelán Juan Martínez e da guipuscoana Concepción Murguía, pasou os seus primeiros anos na Coruña até que o pai trasladou botica e residencia a Santiago. Malia os desexos paternos de que estudase Farmacia (titulación que daquela non existía na Universidade de Santiago), logo de graduarse en 1850 como bacharel en Filosofía e matricularse no curso seguinte no preparatorio de Medicina e Farmacia, abandonou os estudos para centrarse na súa vocación, que nese momento era a literatura.

E non só a literatura. Estaba moi recente aínda o pronunciamento progresista que iniciara Miguel Solís en Lugo o 2 de abril de 1846 contra do goberno moderado de Narváez. Os últimos episodios da súa derrota aconteceran nas rúas compostelás, algúns preto da casa dun Murguía de trece anos en quen causaron unha fonda impresión, segundo contaría el mesmo moitos anos despois. Nese pronunciamento participaron os primeiros provincialistas, universitarios e profesionais agrupados na Academia Literaria que deran en 1840-1846, en especial Antolín Faraldo, os primeiros pasos da afirmación de Galicia como suxeito histórico e político diferenciado. O fracaso do levantamento de Solís, os fusilamentos del e dos seus oficiais en Carral o 26 de abril e a represión conseguinte provocaron a desbandada deses pioneiros. Case todos fuxiron a outros lugares de España ou se exiliaron.

Porén, ficaron en Compostela algúns, como Antonio Neira de Mosquera e Domingo Camino, que abondaron para tender unha ponte coa xeración seguinte, mesmo creando un centro novo que continuou o labor do anterior: o Liceo de la Juventud, fundado en 1847 e instalado desde xaneiro de 1849 nos baixos do desamortizado convento de Santo Agostiño. Alí, entre bailes e veladas literarias, formouse a segunda fornada de provincialistas: os Aurelio Aguirre, Eduardo Pondal, Luís Rodríguez Seoane, Rosalía de Castro. Nese marco inicia Murguía a

súa andaina literaria dentro, como era inevitable, do estilo romántico dominante, escribindo en 1850, con 17 anos, a súa primeira novela, *Desde el cielo*, obra que publicará en 1854, e con bastante éxito, como folletín do xornal progresista madrileño *La Iberia*.

A súa vocación de historiador foi tamén moi precoz, aínda que non se traduciría en escritos de peso até moito despois. Segundo conta el mesmo no seu primeiro artigo sobre historia de Galicia, publicado en *La Oliva* de Vigo en 1856, levaba xa seis anos recollendo datos. Froito deste interese polo pasado de Galicia foi tamén o libro de lecturas *La primera luz* (1859), que o goberno declarou de interese para as escolas de Galicia.

Pero Compostela íalle quedando estreita. Aguilloado polas arelas de triunfo e se cadra tamén polas presións paternas para que estudase Farmacia en Madrid, cousa que non faría, o mozo Murguía marchou á conquista da Corte en 1853. Alí entrou en contacto cos círculos progresistas e demócratas que lle abriron a porta como redactor *free lance* de *La Iberia*, *La Crónica de Ambos Mundos*, *El Museo Universal*, *Las Novedades* ou *El Correo Universal*, cabeceiras onde tamén publicou en folletín algunhas novelas.

En 1854, outro pronunciamento antimoderado, que desta vez triunfou, abriu o chamado bienio progresista e novas facilidades para a prensa de esquerdas. Nesta onda Alejandro Chao e Juan Compañel fundaron en Vigo *La Oliva* (1856-57), periódico asemade progresista e provincialista, e chamaron a Murguía para dirixilo. Na súa primeira páxina campaba o lema “Todo por Galicia. Todo para Galicia”, que xa figurara en 1845 en *El Porvenir* de Antolín Faraldo. Dende as súas páxinas Murguía combinaba o apoio político expreso ao partido progresista con textos propios e doutros colaboradores que mantiñan viva a memoria dos “mártires de Carral” e desenvolvían a mensaxe galeguista. Pero o novo refluxo político en Madrid trouxo consigo a suspensión de *La Oliva* en 1857. E Murguía tornou á capital, onde seguiu coas súas novelas, as súas gacetiñas e as súas críticas literarias, colaborando nos mesmos periódicos que a plana maior da democracia española e asistindo a faladoiros desa tendencia. Nun deles iniciou noivado con Rosalía de Castro, coa que casou o 10 de outubro de 1858.

Un matrimonio do que nacerían sete fillos e que non o tivo doado nunca polas penurias económicas, os incesantes cambios de residencia entre Madrid, Santiago, A Coruña, Lugo, Simancas etc., e as frecuentes separacións provocadas, sobre todo, pola inestabilidade profesional de Murguía. Malia estas dificultades, a parella mantívose moi unida grazas en parte a que compartían unha mesma mentalidade democrática e un rexo galeguismo. Como ben sabemos, Murguía alentou en todo momento o traballo literario da súa muller, algo que daquela non estaba moi ben visto, e defendeu, ás veces con gran violencia verbal, a súa imaxe pública

antes e despois da súa morte. E o mesmo cabe dicir de Rosalía mentres viviu con respecto a el.

En 1859, Murguía retornou a Galicia para dirixir *El Diario de La Coruña*. Unha Galicia na que o Rexurdimento literario agromaba aos poucos, ben con poesías na prensa provincialista e nos primeiros xogos florais (A Coruña, 1861), ben con algúns libros que poñían os primeiros piares da literatura galega contemporánea, como *A gaita gallega* (1853) de Xoán Manuel Pintos e, sobre todo, os *Cantares gallegos* (1863) de Rosalía. E xustamente nestes anos prodúcese a gran mudanza da que xorde o Murguía asemade ideólogo e historiador, que elabora un concepto de Galicia que será a base do rexionalismo e o nacionalismo galegos até os anos sesenta do século XX.

En efecto, mentres continúa co seu labor de periodista enrolado no progresismo español, vemos como a novela e os relatos practicamente desaparecen da súa produción a partir de 1859, desprazados por títulos que anuncian as súas obras de madurez: en 1861, *De las guerras de Galicia en el siglo xv y de su verdadero carácter*; en 1862, o *Diccionario de Escritores Gallegos*; en 1865, *Efemérides de Galicia*. Unha mudanza que culmina neste último ano, cando remata o primeiro tomo da súa *Historia de Galicia*. Precedían a Historia propiamente dita o “Discurso preliminar” e as “Consideraciones generales”, dous textos que son o primeiro alicerce firme das ideoloxías do galeguismo político.

Non entramos aquí na análise historiográfica das súas obras nin na caracterización da ideoloxía emerxente que está detrás, por seren obxecto das outras intervencións desta mesa redonda, pero si temos que referirnos ao concepto de Galicia que conteñen para que se entenda o que segue. Recollendo a idea da orixe celta dos galegos, introducida por Vereá y Aguiar en 1838 e asumida despois por Faraldo nos anos 1840, Murguía considera que o pobo galego nace coa chegada e asentamento dos celtas, os seus “padres y generadores”. Estes celtas galaicos eran, segundo el, unha “nacionalidad” ben definida, dotada dunha *alma nacional* propia, enriquecida despois polo cristianismo. Ningún dominador alleo posterior (romanos, suevos, visigodos, casteláns) foi quen de alterar substancialmente o substrato étnico celta. Unha lingua propia, filla do latín pero na que el busca infatigable pegadas celtas, completou na Idade Media o canon da definición orgánico-historicista de nación (raza + terra + alma nacional + lingua + cultura popular), aínda que Murguía, polas circunstancias do seu tempo e pola súa propia fidelidade política ao progresismo español, de momento non chame nación a Galicia e prefira termos como nacionalidade ou reino.

Pouco despois de que Murguía completase esta primeira xeira da súa obra, chegou o gran cambio na dinámica política de toda España que abriu a revolución de setembro de 1868, a “Gloriosa”. Murguía sumouse á revolución actuando

como secretario da Junta Revolucionaria de Santiago. Eduardo Pondal animábao a presentarse ás eleccións ás Cortes Constituíntes nunha candidatura progresista ou demócrata, cousa que ao cabo non callou. En cambio, estivo seguramente detrás da iniciativa para artellar unha alternativa política provincialista. Non é aventurado albiscar as ideas e mesmo a prosa de Murguía detrás do manifesto “A Galicia” (*El Imparcial*, 7/I/1869) co que un grupo de “liberales gallegos” residentes en Madrid lles propoñía aos seus “compatriotas” participar nas eleccións nunha chamada Unión de Galicia:

Hállase la desventurada Galicia en un triste y deplorable estado de abandono: sólo la sincera unión de sus hijos podrá rescatar su ofendida dignidad y su merecida estimación en el concurso de todas las provincias de España.

E a continuación expoñen unha nómina de problemas e reivindicacións económicas, sociais e políticas que constitúe a versión máis completa do programa provincialista nun só documento. En contraposición, exaltan o “acto solemne y soberano del sufragio” e din que a Unión de Galicia ten como obxectivo facer imposible “la encarnación de candidatos extraños” e conseguir que a representación de Galicia corresponda exclusivamente a fillos do país.

Porén, esta proposta non vai adiante e durante o resto do sexenio a presenza dos provincialistas na primeira liña da competencia política é escasa e cando se dá é a título individual e máis como progresistas ou demócratas que como galeguistas. Pola súa parte, Murguía foi quedando politicamente relegado no rebumbio destes anos convulsos. Finalmente tivo que conformarse cun posto funcionalial relativamente modesto, que cando menos lle serviu para consolidar a súa traxectoria de investigador no Arquivo de Simancas, de onde pasou en 1870 á xefatura do Arquivo Xeral de Galicia. En 1875 a Restauración deixouno cesante.

A cesantía obrigouno a gañar outra vez a vida co periodismo. E, como en Galicia non atopou moitas oportunidades, tivo que volver a Madrid para dirixir unha nova empresa, financiada polo seu vello amigo Alejandro Chao: *La Ilustración Gallega y Asturiana*, que con diversos nomes durou de 1878 a 1882. Durante os seus tres anos e medio de vida, esta publicación foi o instrumento máis influente na reafirmación e no reagrupamento da elite tardoprovincialista.

Nestes anos e nos seguintes, os escritos e as actitudes de Murguía converteróense no maior punto de referencia do galeguismo. Aí está, por exemplo, o impacto dos seus artigos “La miseria en Galicia” (1880) ou “El hambre en Galicia” (1880) e, sobre todo, a serie “Irlanda y Galicia” (1881), que provocou unha gran polémica. O protagonismo de Murguía continúa no ano seguinte co premio ao seu traballo *El Foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*, no certame literario

celebrado en Pontevedra o 18 de agosto de 1882. Todo isto fixo que se achegasen ao galeguismo pequenos grupos dende a esquerda, como os federalistas de Lugo encabezados por Aureliano J. Pereira, e dende a dereita, como os tradicionalistas composteláns liderados por Alfredo Brañas.

Foron tamén anos de radicalización do seu galeguismo, que provocaría o salto do provincialismo ao rexionalismo, pero mantendo intacta a súa aposta de sempre polas liberdades modernas. E así diría en 1899:

El regionalismo, contra lo que sostienen sus adversarios, no acepta el absolutismo, ni predica la vuelta a lo que ya pasó para siempre jamás. Proclama muy alto que es por esencia régimen de libertad: el más grande y el más necesario. Está unido estrechamente a los principios liberales y en ellos se informa.

Pero este liberalismo seguía alimentándose dunha lectura da historia que lle ensinaba, entre outras cousas, que a evolución da humanidade cambiaba os sistemas económicos e políticos pero non as esenciais nacionais. As revolucións liberais, na súa primeira fase, resolveron a cuestión das liberdades individuais pero non sempre a da opresión das nacións en canto nacións. Por fortuna, pensaba Murguía, este erro empezaba a corrírse co auxe de rexionalismos e nacionalismos sen Estado, que permitirían culminar o verdadeiro progreso político, aquel que concede tanta importancia á liberdade dos individuos coma á liberdade colectiva —nacional— dos organismos históricos naturais. As nacións sen Estado eran, xa que logo, axentes necesarios para que liberdade e progreso acadasen a súa plenitude.

En 1886, dende *La Región Gallega*, no seu artigo “¿Qué es nación?”, respondíase a si mesmo: “Es una comunidad natural de hombres unidos en común por la morada, el origen, las costumbres, el lenguaje, y que tienen conciencia de esa comunidad”. Ou máis concisamente como unha comunidade que ten “una raza, una lengua, un territorio, una historia y una conciencia de sí misma” (*El regionalismo gallego*, 1889).

En concordancia con estas ideas, supera nas súas obras da etapa rexionalista as limitacións que lle impidiran antes considerar Galicia como unha nación plena. Por exemplo, en *El regionalismo gallego* (1899), fala explicitamente de nación galega en tempo presente e establece a existencia de varias nacións diferentes no seo do “Estado español”, non da nación española:

Y nosotros no conocemos cosa más cruel y fuera de razón que contrariar tan por entero á un pueblo de más de dos millones de habitantes, que se diferencian de los demás que componen la monarquía española por todo, incluso por su

aislamiento. Tiene territorio perfectamente delimitado, raza, lengua distinta, historia y condiciones especiales creadas gracias á esa misma diversidad, y por lo tanto necesidades que ella sólo mide en toda su intensidad, aspiraciones que ella sólo sabe a donde llegan. Constituye, pues, una nación porque tiene todos los caracteres propios de una nacionalidad. Suiza no tiene más población, ni Bélgica más territorio.

Adiántase así á tese central de todos os nacionalismos subestatais do primeiro terzo do século xx: España non é unha nación, senón un conxunto de nacións que conviven politicamente, de grado ou por forza, no mesmo Estado. Neste punto, polo menos, Murguía supera o horizonte propiamente rexionalista e abre o camiño do xurdimento ulterior das ideoloxías nacionalistas expresas.

Esta evolución cara a un referente nacional galego plenamente asumido esixía tamén aumentar o peso discursivo do Outro nacional, responsable da prostración e asoballamento da nación propia. Murguía faino e formula a oposición ao Outro de modo que sexa posible un rexionalismo/nacionalismo autonomista pero non separatista. Por iso non nega que a súa nación pertenza á española, senón que nega que a nación española exista. Isto permite situar o ente histórico España, que agora non é nación, por riba e a salvo dos antagonismos nacionais. En cambio, se recoñecese simultaneamente a existencia da nación española e da nación galega, a única conclusión politicamente coherente sería o separatismo, á maneira dun Sabino Arana. Pero postulando que España é un Estado formado por máis de dúas nacións abre a posibilidade de crear un marco aceptable de convivencia, mediante unha remodelación dese Estado, que satisfaga a todas e asemade conserve e mesmo amplíe a unidade histórica hispánica. A separación non é, daquela, unha necesidade da identidade nacional —pois formar parte de España non implica ser subsumido por outra nación— senón simplemente un último recurso en caso de que se demostre imposible esa remodelación do Estado común. E o autonomismo non equivale á renuncia ao nacionalismo, senón a unha solución que, dadas as circunstancias, pode ser a máis aconsellable política e economicamente para a nación propia.

En conclusión, Murguía desenvolve nestes últimos lustros do século xix un concepto de nación galega plenamente diferenciada de calquera outra, a pesar de que os denotativos sexan aínda oscilantes (nación/nacionalidade/rexión/provincia) e de que non todos os rexionalistas asuman a radicalidade ideolóxica deste concepto que, por outra parte, nin sequera o propio Murguía leva ás súas últimas consecuencias político-programáticas.

Pero Murguía non se limitaba á elaboración teórica. Tiña ademais un crecente protagonismo público. O movemento de reafirmación do galeguismo recibiu un

bo impulso co seu retorno a Galicia en 1885, ano para el asemade trágico —pola morte de Rosalía— e fecundo. Alén de escribir *Los Precursores*, libro que establecía a historia do galeguismo para reforzar a súa lexitimidade, empezou a recibir o recoñecemento público ao seu xa longo labor. A súa autoridade medrara tanto daquela que, a proposta da Sociedade Económica de Amigos del País de Santiago, foi nomeado Cronista Oficial do Reino de Galicia.

En 1886 elevou cualitativamente o listón da afirmación de Galicia, co gallo do certame organizado por *O Galiciano* en Pontevedra que presidiu. Por primeira vez nun acto deste xénero, todas as obras presentadas estaban en galego. Segundo as crónicas, Murguía dixo no seu discurso que “las lenguas son las verdaderas banderas nacionales: llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y a su sombra”. Estas afirmacións provocaron un gran rebumbio. A polémica desatada na prensa continuou decantando posicións e acordou novas vocacións rexionalistas.

Consciente da necesidade de contar cun órgano propio para difundir mellor esas ideas, en outubro de 1886 Murguía fundou e dirixiu en Santiago un novo periódico, *La Región Gallega*, que se estreou co artigo xa citado “¿Qué es nación?” no que aseguraba que Galicia reunía todas as condicións para selo. Tanto a cabeceira e a periodicidade como, sobre todo, a ousadía daquelas ideas no ambiente da época proclamaban claramente o nacemento dun rexionalismo protonacionalista. O feito de que, unha vez máis, a insuficiente acollida social obrigase a pechar a empresa ás poucas semanas non quería dicir que fose totalmente inútil. O exemplo atraía. En xaneiro de 1887 aparecía na Coruña *Galicia. Revista Regional*, expresión do rexionalismo predominantemente liberal asentado na cidade. Na mesma liña situáronse *O Galiciano. Paróla Galega* (1887), *O Novo Galiciano* (1888) e *A Tía Catuxa* (1889) en Pontevedra; *El Álbum Literario* (1888-1893) en Ourense; *O Antroido* (1886-1887) e *A Fuliada* (1887-1888) en Betanzos e outros.

Esta crecente afirmación rexionalista culminou en 1889-1890. O primeiro destes dous anos é o da publicación de dúas obras que son senllos fitos desa afirmación: *El regionalismo gallego* de Manuel Murguía e *El regionalismo* de Alfredo Brañas. Os ecos da obra murguiana aumentaron dentro e fóra do país. En marzo de 1890, o Centro Gallego de La Habana adheriuse por telegrama ás súas posturas rexionalistas, e en maio estreitáronse aínda máis os lazos co rexionalismo catalán mediante a conferencia *Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia*, que Murguía pronunciou en Barcelona, invitado pola Lliga de Catalunya.

Pero agora, e por primeira vez, os galeguistas non se conformaron coa reflexión teórica e a publicística, senón que se dotaron dun instrumento organizativo na procura dunha acción política propia: o Comité Central Regionalista, primeiro núcleo da Asociación Regionalista Gallega, fundado en Santiago en novembro

de 1890 baixo a presidencia de Murguía, que ademais dirixiría *La Patria Gallega* (1891-1892), órgano oficial da Asociación. Nesta converxían as tres tendencias ideolóxicas xa citadas: a liberal de Murguía, a tradicionalista de Alfredo Brañas e a federalista de Aureliano J. Pereira.

De momento, todos recoñecían a Murguía como máximo guieiro do rexionalismo, e, como tal, presidiu os dous actos de maior repercusión pública da ARG: o solemne traslado dos restos de Rosalía dende o cemiterio de Adina en Iria ao mausoleo de San Domingos de Bonaval en Santiago o 25 de maio de 1891, e os Xogos Florais de Tui de 24 de xuño, os primeiros que se desenvolveron integramente en galego, idioma no que tamén Murguía pronunciou o seu discurso.

Con todo, a convivencia entre o rexionalismo liberal de Murguía e o tradicionalista de Brañas resultou imposible. Brañas e os seus abandonaron a redacción de *La Patria Gallega* oficialmente por motivos persoais. Murguía contestou axiña, a primeiros de xaneiro de 1892, no plano político co artigo “Donde estábamos, estamos”, no que reafirmaba os seus postulados —por certo, cargando moito o acento na denuncia do caciquismo, do centralismo e da miseria e sometemento dos labregos— e rexeitaba o proxecto de mera descentralización administrativa presentado polos ministros Silvela e Sánchez Toca e insistía na procura dunha autonomía política real para Galicia.

Ese mesmo ano conseguiu o reingreso no Corpo de Arqueiros con destino na Biblioteca da Universidade de Santiago. Entre tanto, a ARG esmorecía. Por fortuna, un feito exterior revitalizouna en 1893: a formación na Coruña dunha Junta de Defensa para impedir o traslado da Capitanía Xeral a León. Os rexionalistas participaron moi activamente nos feitos da Coruña e na extensión a toda Galicia do movemento de solidariedade, convertendo ese conflito local case nun movemento de rebeldía rexional contra o poder central. En Santiago, o reitor da Universidade abriu expediente a Murguía e a Brañas pola súa adhesión pública á protesta, aínda que logo eses expedientes foron sobresidos.

O triunfo do movemento das xuntas de defensa, que conseguiu o seu obxectivo principal de manter a Capitanía Xeral na Coruña, deixou outra vez sen obxectivos claros á ARG, que acabou consumida pola incompatibilidade de liberais e tradicionalistas.

En 1893 Murguía foi trasladado ao arquivo da Delegación de Facenda da Coruña, posto no que ficaría até a súa xubilación en 1905 por cumprir a idade regulamentaria. Non lle quedou pensión por non contar cos anos de servizo suficientes. Na Coruña, malia a desfeita da ARG, continuou co seu activismo, liderando o grupo de rexionalistas coruñeses, a maioría de orientación liberal, que mantivo a súa cohesión grazas ao faladoiro que se celebraba na Librería Regional de Carré, alcumada sarcasticamente de “Cueva céltica” polos antigaleguistas.

Pero os da cova asumiron decontado e con orgullo o alcume e galeguizárono. Ás súas reunións, que supliron durante un tempo a ausencia dunha verdadeira organización, asistían tamén con maior ou menor asiduidade, alén de rexionalistas doutros lugares que estaban de paso na cidade, persoas non rexionalistas, como os republicanos Ramón Pérez Costales e Segundo Moreno Barcia ou mesmo Emilia Pardo Bazán. Deste xeito chegou a ser o foco intelectual continuo máis vivo da Coruña fin secular e del naceron as iniciativas máis importantes do galeguismo nese momento: a creación da *Revista Gallega* (1895-2007), o himno galego, a Escola Rexional de Declamación e finalmente a Liga Gallega da Coruña en 1897.

Pero no conxunto de Galicia o rexionalismo tocou fondo en 1894-1896. O único grupo local que funcionaba como tal era o coruñés, e moi limitado á actividade publicística, case toda a través do seu voceiro: campañas a prol da lingua galega ou en contra do estanco do sal e da suba dos consumos; ataques ao carlismo e reafirmación do liberalismo; apoio aos rexionalistas cataláns, e pouco máis.

Así as cousas, na primavera de 1897 os integrantes da Cova Céltica decidiron que cumpría saír da inoperancia e convocaron unha reunión para o día 30 de abril, na que se acordou fundar a Liga Gallega, a segunda organización política da historia do galeguismo. Asistiron case todos os seus membros, pero non Murguía. Por primeira vez en catro décadas non estaba na primeira liña. Tampouco formou parte despois da dirección da Liga. Iso si, foi nomeado presidente de honra. Dada a ausencia de discrepancias de fondo neste momento no galeguismo coruñés, temos que deducir que foi el quen, con 63 anos, decidiu retirarse ao papel de mentor en segundo plano e dedicarse case en exclusiva á erudición e ao labor cultural.

Anos despois recuperou protagonismo, pero non político, coa creación da Academia Gallega. O seu longo proceso de xestación é ben coñecido. A primeira proposta fora a de Aureliano J. Pereira en 1886 para ter un instrumento de unificación e normalización da lingua. Pero o proxecto non se retomou até 1894 polo grupo da Coruña para caer de novo no esquecemento. O impulso definitivo veu en 1904 cun artigo de Murguía en *La Temporada* de Mondariz, reproducido en 1905 polo semanario *Galicia* da Habana. Alí prendeu a idea grazas á iniciativa do impresor Fontenla Leal, o crego brañista Esmorís e Curros Enríquez, que promoveron a Asociación Iniciadora e Protectora de la Academia Gallega. Sumáronse decontado a Liga da Coruña e outros rexionalistas a título individual. Superados os inevitables conflitos localistas e persoais, creouse na Coruña outra comisión, presidida por Murguía, que cooperou coa de Cuba. A primeira sesión constitutiva da Academia tivo lugar o 4 de setembro de 1905 na Casa do Consulado. Tras algunhas tensións, ao cabo cedeuse ás preferencias dalgunhas forzas vivas da cidade e creáronse senllas presidencias de honra para Emilia Pardo Bazán e Ramón Pérez Costales, reservando a presidencia efectiva para Murguía. A sesión

inaugural celebrouse o 25 de agosto de 1906. Murguía non asistiu, probablemente polas súas diferenzas con Pardo Bazán, e o seu discurso foi lido por Manuel Banet Fontenla. A condesa tampouco foi e limitouse a enviar unha carta.

Presidente da Academia até a súa morte, dedicoulle nesta derradeira etapa da súa vida todas as súas enerxías. Xa ancián, viviu tanxencialmente o reagromar rexionalista da Solidariedade Galega en 1907. Aínda que a súa sinatura aparecía, por exemplo, na nova publicación rexionalista *A Nosa Terra* (1907-1908), tratábanse de colaboracións marxinais e moi breves ou ben de reproducións de escritos anteriores, todas coa finalidade obvia de aproveitar o impacto propagandístico dun nome cun prestixio difícil de superar na Galicia do momento. Pero a actividade propiamente política estaba xa totalmente nas mans dos seus discípulos. Por iso non figurou entre os integrantes da Junta Solidaria da Coruña nin entre os oradores do gran mitin solidario de 7 de outubro de 1907, no que a cidade puido escoitar as voces de Nicolás Salmerón, Juan Vázquez de Mella, Manuel Durán i Ventosa e outros.

A súa presenza en actos públicos limitábase aos de índole patriótico-cultural, como a velada fúnebre en honor de Curros Enríquez, que se celebrou o 3 de abril de 1908 no Teatro Principal co gallo da chegada dos seus restos dende Cuba, ou o acto que organizou a Academia co mesmo motivo tres días despois.

O 17 de maio de 1913 fíxoselle na Coruña unha magna homenaxe no seu oitenta aniversario. Antes de morrer, o 1 de febreiro de 1923, aínda puido contemplar o nacemento das Irmandades da Fala en 1916 e o triunfo das súas ideas coa conversión do rexionalismo en nacionalismo na I Asemblea Nacionalista, celebrada en Lugo en novembro de 1918. Porén, mantívose totalmente afastado destes serodios froitos das sementes que el espallara durante tanto tempo, dende os remotos e ilusionados días daquela xuventude loitadora a prol das liberdades modernas e do autogoberno de Galicia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2000). *Murguía: vida e obra*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2003-2005). *Cartas a Murguía*. A Coruña: Fundación Barrié. 2 vol.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2005). *Correspondencia da familia Murguía-Castro e outras cartas*. Padrón: Fundación Rosalía de Castro
- Beramendi, Justo (1998). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.

- Beramendi, Justo (2000). Un ideólogo singular: Manuel Murguía e as bases da nacionalidade de Galicia. *Boletín da Real Academia Galega*. 361, 73-118. <https://doi.org/10.32766/brag.361.186>
- Beramendi, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Bouza Brey, Fermín (1933). O ideario político de Murguía. *El Pueblo Gallego*. 13/III/1933, 1.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1977). Murguía contra Valera. *Grial*. 55, 102-105.
- Castelao, Alfonso Rodríguez (1945). *El regionalismo gallego de Murguía*. *Galeuzca*. 5, 209-213.
- Davies, Catherine (1981). Manuel Murguía, Rosalía de Castro y *El Museo Universal*. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 96-97, 427-452.
- Fernández del Riego, Francisco ["Cosme Barreiros"] (1955). Don Manuel Murguía en la voz de su hija Gala. *Galicia Emigrante*. 16.
- Fraguas, Antonio (1979). *Manuel Murguía*. A Coruña: Banco del Noroeste.
- García Acuña, José (1933). Murguía poeta. *Boletín de la Real Academia Gallega*. XXI (248), 173-179.
- García Pereira, M.^a do Carme (1978). Teoría da lingua galega en Murguía. *Grial*. 61, 363-366.
- Máiz, Ramón (1984a). *O Rexionalismo galego. Organización e ideoloxía. 1886-1907*. Sada: Edicións do Castro.
- Máiz, Ramón (1984b). La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía. *Estudios de Historia Social*. 28-29, 133-148.
- Mato Domínguez, Alfonso (1981). *Historiografía y nacionalismo. La construcción histórica de Galicia por los historiadores gallegos del siglo XIX y primer tercio del XX*. Tese de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Murguía, Manuel Martínez (1856). Literatura. De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial. *La Iberia*. 24/XII/1856.
- Murguía, Manuel Martínez (1858). Poesía gallega contemporánea. *El Museo Universal*. 30/I/1858, 11; 28/II/1858, 30; 30/III/1858, 42.
- Murguía, Manuel Martínez (1859). *La primera luz. Libro de lectura para uso de las escuelas de primeras letras de Galicia. Contiene veintisiete lecciones sobre geografía e historia de Galicia, y biografías de los más distinguidos hijos de este antiguo Reino*. Vigo: Imp. Juan Compañel. 2^a ed.: Lugo, Soto Freire, 1868.
- Murguía, Manuel Martínez (1861a). De la censura de novelas y de su inutilidad. *Revista de la Crónica de Ambos Mundos*. 9, 1-5.

- Murguía, Manuel Martínez (1861b). *De las guerras de Galicia en el siglo xv y de su verdadero carácter*. A Coruña: s.i.
- Murguía, Manuel Martínez (1862). *Diccionario de Escritores Gallegos*. Vigo: Imp. Juan Compañel.
- Murguía, Manuel Martínez (1865a). Efemérides de Galicia. *Almanaque de Galicia para uso de la juventud elegante y de buen tono: dedicado a todas las bellas hijas del país*. Lugo: Imp. Soto Freire, 3-7.
- Murguía, Manuel Martínez (1865b). *Historia de Galicia. Primer Tomo*. [Precedido do “Discurso preliminar” e as “Consideraciones generales”]. Lugo: Imp. Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana, A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré, 1901.
- Murguía, Manuel Martínez (1866). *Historia de Galicia. Segundo Tomo*. Lugo: Soto Freire. 2ª ed. costeadada polo Centro Gallego de La Habana, A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré, 1905.
- Murguía, Manuel Martínez (1879a). Nuestro pensamiento. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 1, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1879b). ¿Desaparecerán los dialectos? *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 21, 251-252.
- Murguía, Manuel Martínez (1880). La miseria en Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 14, 177.
- Murguía, Manuel Martínez (1881). Irlanda y Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 11, 123-124; 12, 134-135; 14, 158-159.
- Murguía, Manuel Martínez (1882). *El Foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*. Memoria premiada en el Certamen Literario celebrado en Pontevedra el 18 de agosto de 1882. Madrid: Lib. de Bailly Bailliere.
- Murguía, Manuel Martínez (1884). *El arte en Santiago durante el siglo xviii*. Madrid: Est. Tip. de Fernando Fé.
- Murguía, Manuel Martínez (1885). El 23 de abril de 1846. Recuerdos. *La Voz de Galicia*. 4/IV/1885.
- Murguía, Manuel Martínez (1886a). *Los precursores*. A Coruña: Latorre y Martínez eds.
- Murguía, Manuel Martínez (1886b). ¿Qué es nación? *La Región Gallega*. 1, 1.
- Murguía, Manuel Martínez (1886c). Galicia regionalista. Discurso pronunciado en el Certamen Literario Musical organizado por O Galiciano en Pontevedra, 9-10 de agosto de 1886. *La España Regional*. II, 69-81.
- Murguía, Manuel Martínez (1888a). *Galicia. Sus monumentos y artes. Su literatura e historia*. Barcelona: Daniel Cortezo.
- Murguía, Manuel Martínez (1888b). *Historia de Galicia. Tercer Tomo*. A Coruña: Lib. de D. Andrés Martínez Salazar.

- Murguía, Manuel Martínez (1889). *El regionalismo gallego. Ligeras observaciones por... al discurso leído por el señor D. Antonio Sánchez Moguel en su recepción en la Real Academia de la Historia, de Madrid, el 8 de diciembre de 1888*. La Habana: Imp. y Papelería La Universal de Ruiz y Hno. [Publicado tamén en *Galicia. Revista Regional*. 3, 151-164; 4, 233-254; 5, 257-272].
- Murguía, Manuel Martínez (1891a). Orígenes y desarrollo del regionalismo en Galicia. Conferencia dada por D.... en la Lliga de Catalunya en mayo de 1890. *La Patria Gallega*. 6, 1-4; 11, 1-3; 2 (15/I/1892), 1-4.
- Murguía, Manuel Martínez (1891b). Juegos Florales de Galicia celebrados por primera en la ciudad de Tuy el día 24 de junio de 1891. Discurso d'o presidente Don... *La Patria Gallega*. 7-8, 1-6.
- Murguía, Manuel Martínez (1891c). *Historia de Galicia. Tomo IV*. A Coruña: Lib. de D. Eugenio Carré.
- Murguía, Manuel Martínez (1892). Donde estábamos, estamos. *La Patria Gallega*. 1, 1-3.
- Murguía, Manuel Martínez (1898). *Don Diego Gelmírez*. A Coruña: Lib. de E. Carré.
- Murguía, Manuel Martínez (1904). Necesidad de la formación de un diccionario de la lengua gallega. *La Temporada en Mondariz*. 16, 2-3.
- Murguía, Manuel Martínez (1905). Discurso en el solemne acto de coronación del Poeta gallego Curros Enríquez. *Revista Gallega*. 11/II/1905.
- Murguía, Manuel Martínez (1907a). Fraternidad Gallega. Lugo y La Coruña. *A Nosa Terra*. 1, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1907b). La región gallega. *A Nosa Terra*. 10, 1-2.
- Murguía, Manuel Martínez (1913). *Historia de Galicia. Tomo V* [incompleto e fóra de venda]. A Coruña: Imp. Ferrer.
- Murguía, Manuel Martínez (1917). De la importante influencia que en su tiempo tuvo la obra literaria de Rosalía de Castro. *La Temporada en Mondariz*. 22/VII/1917.
- Murguía, Manuel Martínez (1919). Eduardo Pondal e a súa obra. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 248-249, 184-192.
- Rabuñal, Henrique (1999). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1920a). O sentimento da Terra na raza galega. *Nós*. 1, 4-9.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1920b). Galizia Céltiga. A Don Manuel Murguía respetosamente. *Nós*. 3, 5-14; 5, 6-12.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1934). Manuel Murguía. *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos*. VI, IX-XLVI.
- Risco, Vicente [Martínez-Risco y Agüero] (1976). *Manuel Murguía*. Vigo: Galaxia.

- Rodríguez, Francisco (1988). *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega.
- Rodríguez González, Eladio (1923). Don Manuel Murguía. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 150, 235-241.
- Varela, José Luis (1953-1954). Cartas a Murguía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 25, 279-294; 27, 125-141; 28, 293-307.
- Varela, José Luis (1958). *Poesía y restauración cultural en Galicia en el siglo XIX*. Madrid: Gredos.
- Varela Jácome, Benito (1948). Una carta inédita de Juan Manuel Pintos a Murguía. *El Museo de Pontevedra*. V, 185-186.
- Varela Jácome, Benito (1951). Emilia Pardo Bazán, Rosalía de Castro y Murguía. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 20, 405-429.

Literatura e nación



Manuel Murguía e a literatura popular

Ana Acuña Trabazo

Universidade de Vigo

ORCID: 0000-0002-9441-7450

INTRODUCCIÓN

Queremos agradecer ás institucións organizadoras das Xornadas con motivo do Centenario de Murguía e ás persoas que nos convidaron a posibilidade que nos deron, ao contar connosco sen ser especialistas en Murguía, de volver sobre el, ler,¹ reler e aprender. Sen unha ocasión coma esta, a nosa visión sobre Murguía sería moito máis limitada.

O noso achegamento á obra de Murguía, hai máis de vinte anos, estivo motivado polo interese persoal nun xénero da literatura de tradición oral, a poesía máxico-ritual con función terapéutica, e pola intención de sacar este xénero do esquecemento. Para isto era necesario rastrexar a súa presenza nos estudos de literatura, antropoloxía, folclore... e establecer unha colación de textos dende as orixes da literatura galega ata os nosos tempos. O noso estudo, con pretensións de tese no pasado, quedou en *non nato*, como o inédito de Murguía *Rimas populares gallegas* (que tanto citou dende xullo de 1878 e sobre cuxa localización existen diferentes teorías).

Daquela, a nosa lectura da obra de Murguía estaba en función dese xénero concreto da literatura popular, é dicir, da poesía máxico-ritual con función terapéutica (Acuña 1997). Arestora, a nosa lectura dos textos do home de Rosalía é necesariamente máis ampla para intentar presentar un tema, o da literatura popular de tradición oral, cuxa perda e falta de divulgación lle preocupaba (Murguía 1881a, p. 17). Talvez lle agradaría a Murguía que, cen anos despois e na súa memoria, alguén se ocupase desa gran descoñecida.

1 Por exemplo ao, xustamente, recordado ao longo das semanas que duraron as Xornadas Centenario de Manuel Murguía 1923-2023, Xosé. R. Barreiro.

MURGUÍA E A LITERATURA POPULAR DE TRADICIÓN ORAL

Neste apartado presentaremos a concepción que tiña Murguía da literatura popular a partir dos seus escritos éditos, é dicir, libros e abundantísimas colaboracións hemerográficas, así como algúns documentos de arquivo consultados por nós ou publicados por persoas investigadoras. Coincidimos con Carlos Villanueva na importancia das fontes variadas tal e como manifestaba a propósito de Víctor Said Armesto

[...] es fundamental para el estudio de estos temas y de estos autores, la correspondencia, las anotaciones, los borradores, los artículos de prensa, etc. Sirvan como ejemplo, las cartas de Said a Murguía [...] que han permitido sacar a luz nuevos datos. (Villanueva 2014, p. 111)

A literatura popular é considerada por Murguía como unha manifestación do espírito popular, do seu xenio. Consciente da relación entre a literatura popular, a antropoloxía, a etnografía e o saber do pobo, Murguía tamén vincula a literatura popular coa historia e coa mitoloxía. De feito, aparece claramente abordada na súa *Historia de Galicia* (1865) cunhas explicacións sobre a lírica popular (na primeira edición “canto popular” e na segunda “poesía popular”).

Entende Murguía por “canto popular” aquel que naceu alleo a toda influencia da arte e cuxo poeta e músico foi o pobo. O canto popular, xunto con outros xéneros, forma parte da literatura popular. Con todo, é o canto ao que Murguía dedica páxinas importantes nas que nos mostra a división en varias formas: muiñeira, cantar de pandeiro, aninovo e maios. Trala descrición formal, Murguía (1865 e 1901) ofrece exemplos e engade unha clasificación temática.

Será no apartado “Ilustraciones” da primeira edición da *Historia de Galicia* (e que desaparece na segunda) onde Murguía ilustre con tres romances completos (e o título doutros dous) de “escaso mérito”² e engada outras formas de literatura como son os numerosos refráns de interese baixo o punto de vista literario e sobre todo filolóxico (Murguía 1865, Ilustración I, p. 251).

Noutro dos ensaios de Murguía, *Galicia* (1888), a literatura popular aparece baixo o paraugas da mitoloxía e en función dos cultos a diferentes elementos naturais. Talvez a esa razón obedece que o termo máis usado non sexa “canto” nin “poesía”, senón “fórmula”, “himno”, “salutación”, “versos”, “rimas” e “romance”. Ao carón de textos líricos, na obra tamén se alude e/ou exemplifica con lendas, ditos, oracións, ensalmos, adiviñas, imprecacións e conxuros.

2 Murguía mudará de opinión sobre o romance en obras posteriores, como teñen indicado os seus estudosos (Cid 2005-2006 ou Forneiro 2001 e 2017).

Ademais das dúas monografías citadas, Murguía dedica máis ou menos liñas á literatura popular³ nas diferentes publicacións periódicas en que colaborou. Por tanto, teremos que referirnos aos seus escritos hemerográficos (aínda que é necesario advertir que, en ocasións, se reproduciron os mesmos textos en diferentes cabeceiras). Algunhas destas publicacións foron *Boletín de la Real Academia Gallega*, *El Eco de Galicia*, *Suevia*, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, *La Ilustración Española y Americana*, *Galicia Diplomática*, *Revista Gallega*, *Almanaque Gallego*, *La Temporada en Mondariz*, *Galicia. Revista Universal de este Reino*, *Los Lunes del Imparcial* etc.

Precisamente será nas súas colaboracións na prensa onde Murguía manifesta a valoración que lle merece a literatura popular de transmisión oral, por canto representa un gran papel na historia da rexión ao ser a revelación dun mundo que se ignora (Murguía 1881a). O coñecemento da literatura popular iluminará as escuridades do noso pasado e será fecundo para o estudo da historia posto que dá a coñecer o pobo de onde vivimos e as xentes coas que vivimos.

A pesar dese papel, o seu estudo descoidou e perdéronse fragmentos. Así pois, aínda que a literatura oral é extensa, orixinal e nacional, aínda que forma parte da vida espiritual, aínda que consola das penas e revela un pasado (crenzas e tradicións), diminúe e está en agonía.

Repárese en que nos seus artigos a poesía popular aparece, en gran medida, baixo a consideración de “folclore”. Ese folclore galego do que forma parte a literatura oral é extenso e importante a pesar do estado fragmentario, é alma que mostra antigas crenzas e supersticións.

Neses textos Murguía ocúpase, baixo diferentes denominacións, tanto da lírica popular (cantos, romances, ensalmos ou poesía popular con función terapéutica), como da narrativa (contos, lendas) e doutros xéneros, hoxe considerados semiliterarios (refrás, ditos, xogos...).

Os xéneros máis estudados polo homenaxeado e dos que, parcial ou totalmente, reproduce textos son as cantigas, os romances, os ensalmos e as lendas. Sobresaen os romances e isto non debe estrañar se temos en conta a relación coas lendas, ensalmos..., é dicir, con outras formas de literatura oral (así como as crenzas).

3 Tampouco debemos esquecer as comunicacións orais, caso do discurso nos Xogos Florais de Tui (reproducido, por exemplo, en Risco 1976) ou o discurso na RAG (Murguía 1906).

A ANÁLISE E O MÉTODO DE MURGUÍA. RELACIÓN ENTRE A LITERATURA POPULAR E A LITERATURA CULTA

Nos seus escritos sobre literatura popular, Manuel Murguía afonda na relación coa historia e coa mitoloxía á hora de analizar a filiación de determinados xéneros (é o que ocorre cos romances), nas influencias, no contido e na forma (no caso das cantigas).

O obxectivo de Murguía é reunir “el mayor número de piezas, ordenarlas, ilustrarlas convenientemente, y hacer así más fácil su estudio y más perfecta su comprensión [...] La patria gallega que tanto amo se encierra toda entera en vuestros cantos” (Murguía 1881c, p. 353).

No relativo ao método e á lingua, Murguía maniféstalle a súa preocupación a Manuel Milá i Fontanals (tal e como se le no seu epistolario) e a ela parece deberse o envío do libro inédito *Rimas populares* a Florencio Vaamonde. En palabras da estudosa Belén Fortes (2000, p. 78):

Murguía, que lle consulta ó erudito catalán o método a seguir e se amosa preocupado pola necesidade de formular teorías literarias no seu libro, consideraba insuficiente publicar un volume como aquel sen máis composicións que as que recollera e por outra parte sen facer un estudio de cada romance nin establece-lo parentesco con outros afíns, é dicir, acompañándoos unicamente das notas e das explicacións que lle suxerise a súa lectura.

No arquivo da Real Academia Galega pode consultarse o prólogo ao inédito *Rimas populares* e, trala súa lectura, comprobárase estas preocupacións. Reproducimos un fragmento sobre a cuestión lingüística:

Graves inconvenientes me impedían arriesgarme, siendo el primero y principal el deseo que siento de que, como cosa de la musa popular, y por esto mismo obra nacional su ortografía, agena a la caprichosa que cada autor que escribe en gallego tiene para su verso, fuese lo que se dice nacional también.

Manuel Murguía valora especialmente a literatura popular, sobre todo tendo en conta que a produción poética erudita foi escasa en Galicia. Neste sentido a popular “se presenta tan espontánea y persistente y con dotes de vigor y delicadeza” (Murguía 1879, p. 125). Non resulta estraño, pois, que nos seus escritos sobre poesía galega contemporánea encontremos datos sobre poesía popular (Murguía 1858).

Por outra parte, considera que a tradición é a fonte onde bebe o creador (Murguía 1862) e non dubida en acoller entre os escritos sobre literatura popular, textos

de procedencia culta (como indica Diego Rodríguez a propósito dos documentos de Murguía encontrados no fondo Said Armesto).

Coincidimos coa interpretación de Belén Fortes (2000, p. 77) ao considerar que a literatura popular

aparece en Murguía como prototipo da poesía galega, pois formaríase sen imitacións servís e presentaría as características propias e definitorias da súa literatura: o predominio do sentimento, a vaguidade, o marabilloso e sobrenatural, o suave e doce, o indeterminado.

INFORMANTES E PERSOAS COLABORADORAS, TRANSMISIÓN E LUGARES DE PRODUCCIÓN

Como investigador da literatura de procedencia oral, Manuel Murguía ofrece datos sobre as persoas informantes e colaboradoras. En canto ás primeiras, as persoas informantes, o noso autor cita aquelas que lle forneceron textos, tanto nas obras éditas como na documentación encontrada noutros arquivos (no arquivo Said Armesto, por exemplo).

Podemos citar, en primeiro lugar, como informantes os membros da familia Murguía-Castro, concretamente a súa filla Alejandra. Esta, á súa vez, aprende en diversos lugares (Carballal 2021) e de diferentes persoas (serventas de Arzúa e a anciá de Laxe tal e como se indica en Murguía 1878 e 1916). Ademais,

Alejandra, a este respecto, é sempre reivindicada polo seu pai como portadora deste tipo de saber desde a súa primeira infancia e, en diversos escritos, defenderá o seu papel, primeiro como transmisora e intérprete e logo como eficaz compiladora. (Carballal 2021, p. 19)

Tamén sería colaboradora a súa muller, Rosalía de Castro, como asegurou Juan Naya. O que fora arquivado da Real Academia Galega detalla os xéneros recompilados por Rosalía (romances, oración, xogos infantís, refráns e cantares populares) e valora o seu labor cunha dobre finalidade: colaborar con Murguía e utilizar o recollido para glosalo.

Rosalía fue colaboradora de su esposo en los trabajos de investigación histórica y literaria [...] Por los originales que de ella poseemos, inéditos todos ellos, supimos de esta circunstancia, ignorada hasta el presente. [...] Murguía tenía en proyecto, como continuación de la *Antología* que había publicado muchos

años antes, un estudio sobre nuestra literatura en el que no faltase, como es natural, todo lo que se debe a la musa popular. [...] Rosalía se encargará de recoger todo lo que importa a esta cuestión. (Naya 1998, pp. 87-88)

Á parte da familia, podemos enumerar fontes máis ou menos eruditas citadas por Murguía: a cega de Bande, P. Colmenero, Marcial Valladares (A Estrada), Francisco de la Iglesia, José Casal y Lois (Pontevedra), Telesforo Ogea (Cervantes e Santiago) e José Ogea (Celanova). Diego Rodríguez,⁴ arquivista da Fundación Barrié, engade como informantes a Fernando Sanjulián e Camilo Placer Bouzo (Rodríguez González 2021).

Non todas as persoas informantes mereceron a mesma consideración para os estudosos e estudosas da obra de Manuel Murguía. Patricia Carballal (2021) refuta as opinións de quen cuestiona o papel de Alejandra Murguía como recolectora de literatura de tradición oral e para isto baséase nas reducidas posibilidades do pai fronte ás facilidades de Alejandra (por exemplo, para escoitar outras mulleres reproducindo literatura popular nos seus contextos de uso) e nas cartas (entre Murguía ou Alejandra e Víctor Said e Casto Sampedro). Opinión semellante á de Patricia Carballal é a de Diego Rodríguez, para quen “queda suficientemente probado que Alejandra Murguía foi deitando da súa memoria os romances que lle atribuíu Murguía” (Rodríguez González 2021, p. 147).

Ademais de informantes directos, Murguía contou coa colaboración de investigadores contemporáneos que lle forneceron textos e cos que el compartiu materiais. O epistolario volve ser un elemento clave para coñecer a relación de Murguía con especialistas non galegos que no seu tempo publicaron mostras da nosa literatura popular.

Como nomes máis salientables podemos citar a Manuel Milá i Fontanals, Antonio Machado y Álvarez⁵ ou Francisco Fernández Marín. A relación co primeiro, como receptor de textos de Murguía, non estivo exenta de posibles malinterpretacións, tal e como mostran as cartas editadas por Xosé R. Barreiro e Xosé Luís Axeitos (2003 e 2005) e mais a misiva localizada por nós⁶ e na que Milá lle expón ao galego o 24 de xuño de 1877:

[...] recibí su apreciada y le estimo las nobles protestas que en ella me hace V. acerca de la mala interpretación que había dado a su anterior. Me alegro mucho de que mi artículo, cuyos materiales se ve bien claro que en muy buena

4 Queremos deixar constancia do noso agradecemento polo tempo dedicado ás nosas consultas.

5 Remitimos ao epistolario editado por Barreiro e por Axeitos (2003 e 2005) a propósito da relación con Milá e con Demófilo.

6 Fondo *Durán Loriga* (Durán Loriga 4-28). Museo de Pontevedra.

parte se deben a V. no le disgustase en manera alguna, como me asegura V. en su última.

No puedo menos de sentir, sin embargo, que mi inocente artículo haya sido causa ocasional de una ofensa literaria, que no está acorde según le dije ya a V., con la manera con que el autor de las [líneas] de [El] *Heraldo Gallego* me había hablado de V. la única vez que le nombró en una de sus cartas.

Entre os colaboradores galegos que intercambiaron con Murguía as súas respectivas recollas de literatura oral ou recibiron información estarían Valladares, Casal y Lois, Said Armesto e Carré Alvarellos. O profesor Xosé A. Fernández Salgado publicou un documentado artigo sobre a colección de Marcial Valladares e a súa colaboración cos folcloristas do século XIX. Reproducimos unha cita deste estudo para coñecer datos precisos sobre a súa relación:

Sexa como for, Marcial Valladares foi un importante colaborador de Murguía, se cadra non tanto polo número de mostras achegadas, todas da Ulla, senón polo feito de que co texto acompañaba as notacións musicais. E máis aínda [...] porque inferimos que os cantos enviados por Valladares inspiraron a clasificación establecida por Murguía na súa *Historia de Galicia*, segundo un criterio musical [...] En fin, Murguía foi para Valladares o referente primordial no estudo do folclore galego e, de feito, cando por volta dos primeiros anos da década de 1880 se estean dando os pasos para constituír a *Sociedad del Folk-lore Gallego*, don Manuel será a aposta do ullán para ocupar a súa presidencia. (Fernández Salgado 2021, p. 85)

Para o intercambio con José Casal y Lois remitimos ao epistolario publicado por Barreiro e Axeitos (2003 e 2005).⁷ En canto a Said Armesto, as publicacións editadas con motivo do centenario da súa morte e os artigos de Victoria Álvarez Ruiz de Ojeda (2011) e de Diego Rodríguez González (2021) son fundamentais para coñecer o estado da cuestión, sobre todo arredor do inédito e “enigmático” (Fernández Salgado 2021, p. 85) *Rimas populares*. Segundo Diego Rodríguez, no fondo Said Armesto da Fundación Barrié “atópase este conxunto que Manuel Murguía lle facilitou a Said, probablemente prestado” (Rodríguez González 2021, p. 134). Tamén comenta este investigador que a publicación de Lois Carré Alvarellos (1959) se serviría dun manuscrito de Murguía hoxe desaparecido.

En canto ao proceso de transmisión e aos lugares de produción, a literatura de tradición oral escóitase segundo Murguía

7 Quizais aínda habería que consultar o fondo *Casal* do Museo de Pontevedra.

Todavía en las largas veladas de invierno cuando la lluvia, la nieve, las tempestades, hacen grata la reunión en el hogar en que arde el fuego que la anima, todavía en las noches estivales cuando cielo y tierra parecen reposar en la serenidad de las horas apacibles, júntanse viejos y jóvenes á recitar y oír. (Murguía 1904a, p.1)

Incide Murguía no papel da muller na transmisión e produción da literatura popular tanto na composición da letra como da música (Murguía 1914a). Sobre a produción, profúndase na execución do parrafeo (Murguía 1915d), tipo de composición que pasou inadvertida para as persoas compiladoras.

RECEPCIÓN POSTERIOR

Parécenos pertinente dedicar un espazo nesta colaboración á recepción posterior, como recoñecemento a quen se (pre)ocupou polo homenaxeado e porque unha efeméride coma esta, con tantas persoas investigadoras atentas a Murguía, pode animar a revisar a relación entre Murguía e a literatura popular.

As investigadoras e investigadores que traballaron sobre o Murguía estudoso da literatura oral dedicaron atención ás súas achegas sobre a poesía popular (D. Blanco), sobre o romanceiro (J. A. Cid, J. L. Forneiro, A. Requeixo, J. M. Anguita), as lendas (F. Pereira) e os refráns (A. Vidal). Como veremos, será sobre todo a contribución de Murguía ao romanceiro a que motivará unha interesante diferenza de opinións sobre a súa posible manipulación.

A continuación imos referirnos a cada un dos xéneros ou subxéneros mencionados e á valoración que obtivo Murguía. Ao noso entender, faltaría un estudo sobre as achegas relativas a outros xéneros, nomeadamente ensalmos e esconxuros e a súa inclusión dentro da poesía popular, e por iso nos atrevemos a redactar algunhas ideas antes das consideracións finais.

Dunha maneira xeral, Domingo Blanco sitúa a Murguía dentro da etapa⁸ correspondente á revalorización e integración da literatura popular. Escribe o especialista vigués que Murguía

é o primeiro en abordar de maneira sistemática o estudo das cantigas populares galegas: en dez apretadas páxinas das “Consideraciones generales” da súa *Historia de Galicia*, I (1865), define, clasifica e interpreta a literatura popular de

8 Para Armando Requeixo (2002) Murguía situaríase no segundo dos períodos principais para a literatura galega de transmisión oral no século XIX, concretamente desde 1863. Murguía salienta polos seus traballos como compilador, estudoso e defensor do valor histórico da literatura de transmisión oral.

xeito coherente coa súa visión da realidade, é dicir, entendéndoa como fonte da historia, como esbozara no traballo de 1858 [...] A súa interpretación vai ser punto de referencia obrigado (aceptado, modificado ou criticado, pero sempre tido en conta) para os que despois desta data se interesaron no tema. (Blanco 1992, p. 49)

Engade D. Blanco que o labor de M. Murguía foi decisivo para o coñecemento e estudo da literatura popular galega, non só pola achega persoal ó estudo e recolleita “senón tamén polo papel que xogou como animador, colaborador e estímulo para outros (Rosalía, Casal, Milá, Vesteiro, Rodríguez Marín etc.) e, sobre todo, como principal propagador da súa existencia fóra das fronteiras de Galicia” (Blanco 1992, p. 55).

En canto ao traballo do Patriarca no eido do romanceiro galego, este foi valorado de diferente forma por parte dos estudosos. Armando Requeixo indicaba a situación paradoxal da obra do noso homenaxeado, pois, se ben se lle recoñece a Murguía o seu labor de pioneiro, “as súas falsificacións de pseudorromances tradicionais teñen [...] un valor arqueolóxico e anecdótico no que non pode asentar ningún traballo rigoroso sobre a materia” (Requeixo 1996, pp. 48-49).

Jesús Antonio Cid (2005-2006), investigador do Seminario Menéndez Pidal e especialista no romanceiro panhispánico, dedicou un artigo á invención do romanceiro apócrifo exemplificando con Murguía. Para este investigador, os materiais do galego ofrecen dificultades e problemas derivados da edición fragmentaria ou moi posterior ao momento de recolla dos textos, escasa fiabilidade das edicións por retoques e refundicións varias, falta de datos localizadores e, especialmente, a presenza de varios textos de dubidosa autenticidade tradicional.

En relación coa problemática sinalada, Cid achega datos sobre as contradicións de Murguía⁹ ao explicar a orixe dunha colección que “como manifestará el examen interno de sus ‘textos’, es aún mucho más sospechosa por otras razones” (Cid 2005-2006, p. 68). Para este autor habería que distinguir diferentes niveis nas achegas de Murguía segundo a súa intervención persoal ou segundo a autenticidade dos poemas. Combinando a autenticidade e a filiación dos textos respecto a Murguía, J. A. Cid (2005-2006, p. 70) establece cinco grupos:

- Composicións tradicionais recollidas por Murguía ou polo seu círculo familiar.
- Composicións tradicionais facilitadas por diferentes colaboradores.

9 Segundo L. Foneiro (2000, pp. 42-43, nota 50), J. Antonio Cid consultou, no verán de 1985, materiais romancísticos de Murguía localizados no legado Juan Naya da Real Academia Galega e, no verán de 1998, aqueles romances cedidos por Murguía a Víctor Said e depositados na Fundación Barrié de la Maza.

- Pastiches elaborados por Murguía, inspirados en composicións populares.
- Invencións absolutas, atribuíbles a Murguía, de presuntos poemas tradicionais.
- Invencións absolutas, elaboradas por mans alleas a Murguía, pero acollidas por este na súa colección.

José Luís Forneiro, experto no romanceiro galego e tamén colaborador do Seminario Menéndez Pidal, indica a propósito dalgúns romances publicados por Murguía:

Este romancero descrito o citado por Murguía, salvo algunos fragmentos de textos tradicionais meramente retocados o manipulados de acordo con su ideoloxía, non tenía ningún apoio real en la balada folklórica gallega, se trataba de una “tradición” apócrifa creada *ex professo* para definir a Galicia como una nación celto-germánica. (Forneiro 2000, p. 40)

Un ano despois, Forneiro (2001) exemplifica a partir da clasificación de Cid cales foron os romances compostos por Murguía sobre unha base tradicional e cales foron invencións absolutas: un total de 26 textos, tres deles fragmentarios. Para argumentalo, o profesor Forneiro afonda nunha serie de características que os denuncian como textos alleos ao estilo do romanceiro tradicional (lingua e estilo, sensibilidade e estética, modalidade de relato, orgullo patriótico ou local, paganismo cristianizado da raza galega e métrica).

Con todo, non esquece este investigador o papel de Murguía, dado que reivindicou a literatura tradicional como literatura de pleno dereito a pesar da súa intención diferencialista ou co fin de encher o baleiro dos Séculos Escuros (Forneiro 2001, p. 185).

Aínda con respecto ao papel de Murguía no romanceiro galego, cómpre citar un estudo de J. M. Anguita Jaén (2021) onde se mostra que o famoso romance de Gaiferos de Mormaltán sería unha versión facticia composta a partir de elementos tradicionais. Por tanto, Murguía sería o primeiro en identificar a Gaiferos de Mormaltán con Guillermo X de Aquitania; o cambio de nome supón unha proba de que os materiais do Gaiferos non son unha invención de Murguía, polo que o seu traballo

aporta una interesante línea de estudio sobre las fuentes historiográficas que sirvieron a Murguía para identificar a Gaiferos con Guillermo X, a partir de la concordancia argumental del romance [...] con la historia real del duque aquitano. (Anguita 2021, p. 95)

En canto á narrativa popular, Fernando Pereira González (2014) valora a achega de Manuel Murguía e salienta o personaxe e a lenda de Breogán presentada en 1865 na *Historia de Galicia*.

é Murguía a quen debemos outorgar o principal protagonismo na primeira etapa do proceso de “galeguización” da lenda de Breogán [...] Un protagonismo que se xustifica por ser el o primeiro escritor galego que presentou a lenda con meirande detalle e que fixo un maior esforzo por integrala dentro da historia de Galiza asemade deu os primeiros pasos destinados a popularizala entre o público lector do noso país. (Pereira 2014, p. 282)

Tras avaliar o tratamento da lenda irlandesa por parte de Murguía, Pereira indica que o Patriarca sempre destacou a relevancia da lenda para a historia galega. De feito, esta tiña tres funcións: fonte de información histórica, relato prestixiador e narrativa forxadora de identidade.

As tres funcións exercidas pola lenda de Breogán [...] coincidían coas principais motivacións que guiaron unha parte considerábel do labor intelectual de Manuel Murguía; é dicir, a arela por dotar a Galiza dunha historia de seu, que se basease en informacións veraces, demostradora do valor do pobo galego e da súa identidade particular esteada no celtismo. (Pereira, 2014, p. 297)

Réstanos referirnos ao Murguía recompilador de refráns e con este fin debemos citar a Ana Vidal Castiñeira. En 2003, Vidal Castiñeira comentaba un manuscrito paremiolóxico de Murguía aparecido dentro do material de Fernando Vázquez Saco. Remitimos ao artigo de Vidal para saber máis da achega de Murguía; con todo, a nós interéstanos especialmente algún dos heteroxéneos materiais recompilados, xa que Murguía ás veces considera refráns textos que noutras ocasións considera versos ou mesmo outras formas de literatura popular (Murguía 1916, p. 11).

Aínda está por facer a análise do contributo de Murguía noutros xéneros de literatura oral en verso (por exemplo a poesía máxico-ritual con función terapéutica, isto é, ensalmos, conxuros, oracións...) e profundar nesas achegas á luz dos novos estudos que imos coñecendo grazas ao labor de investigadores e investigadoras.

No apartado seguinte faremos algúns breves apuntamentos tendo en conta cuestións para nós relevantes como a hibridación xenérica, posibles neutralizacións de xénero, a implícitación e a explícitación (Acuña 1999b e 2006), termos impensables na época de Murguía e para quen vive os comezos dunha ciencia.

RELACIÓN ENTRE OS DISTINTOS XÉNEROS DE LITERATURA POPULAR DE MURGUÍA A HOXE

A análise conxunta, pendente aínda, de todos os xéneros recompilados por Murguía coidamos que pode achegar información para unha interpretación global da literatura popular de tradición oral, tanto a que figura na obra do propio Murguía como a que figura noutras compilacións.

Así, por exemplo, o corpus recompilado por Murguía permite entender o noso propio corpus dada a hibridación que pode existir entre diferentes xéneros da literatura popular. Unha mostra é o cantar de berce “O meu meniño ora / que ch’hei dar pan e cebola” (Murguía 1913, p. 2), cuxo segundo verso se atopa, de maneira sorprendente, noutro texto recitado para facer voar a xoaniña (Acuña 1999, p. 28). A mestura de textos puido provocar un terceiro verso carente de sentido¹⁰ no recitado infantil ao situar a cebola no medio mariño:

Voa, voa, voaniña
heiche dar pan e sebola
a sebola está no mar
e o pan no altar

Por outra parte, algún dos textos ofrecidos por Murguía, como o que reproducimos máis abaixo e que unhas veces bautiza como “ensalmo” e outras como “conxuro dentro de romance”¹¹ (Murguía 1881c, p. 352), contribúen a entender a súa obra como un gran macrotexto.

Dia de San Joan alegre / meniña, vaite labar;
Pillarás auga do pájaro / antes de que ó sol rayar;

10 Arredor de versos, supostamente, carentes de sentido escribimos noutra ocasión (Acuña 1997, pp. 597-598).

11 Como indicaba Cid (2005-2006, p. 61, nota 14), Murguía chama romance a textos que non o son (talvez nalgún caso pode estarse referindo á forma) de aí a mestura entre romance e ensalmo, romance e versos, conxuro e romance, dito e ensalmo, salutación e himno.

Por outra parte, o “ensalmo” ou “conxuro dentro de romance” citado máis arriba é moi semellante aos “versos y romances” reproducidos por Murguía na páxina 169 de *Galicia* relativos á noite de San Xoán e a coller a flor da auga:

Coge, doncellita, coge
Cogerás la flor del agua;
Meterás jarra de vidrio,
Sacarás jarra dorada.

Na páxina 171, Murguía considera romance o que claramente é un recitado (“ensalmo” sería o termo máis habitual para o autor) para esconxurar a doenza. A multid denominación para a poesía máxico-ritual con función terapéutica é un trazo que acompaña a este xénero dende sempre (Acuña 1999a).

Irás ó abrente do día / á yauga fresca catar,
 Da iaugua do pajariño / que saude ch'á de dar
 Corre, meniña / vaite labar,
 Alá na fonte / t'has de labar
 Y á fresca yaugua / d'esta mañecida
 Cor de cereixa / che ten que dar;
 S'arrayara s'arrayara / toda-l-as meigas lebara;
 X'arrayou, x'arrayou / toda-l-as meigas lebou,
 Peladas eran / peladas serán
 Toda-l-as meigas / qu'andan pó-lo chan;
 Peladas son /peladas eran
 Toda-l-as meigas / qu'andan pó-la terra.

Este ensalmo, que para algúns estudiosos entraría dentro daqueles romances inventados por Murguía, mostra unha serie de crenzas sobre a auga na noite de San Xoán,¹² ademais da colaboración dos animais non humanos cos animais humanos. O texto presenta un estraño comezo sobre a auga do paxaro; porén, eses versos vólvense transparentes se lemos as páxinas de *Galicia*, especialmente aquelas relacionadas co poder salutarífico da auga da fonte e os paxariños como coadxuvantes ou seres benefactores para os animais humanos.

En outras composicións populares, tiene igual poder aquela noite, la gota de rocío que se esconde en el cáliz de una flor, que la joven logra hallar; presentando una variante de esta creencia un romance, en el cual Jesús clavado, es socorrido por la golondrina y el aguza-nieves (*labandeira*). En pago el Señor les concede ciertos favores, entre los que sobresale el del aguza-nieves, esto es, cuando el día de San Juan cogiese una gota de agua en el pico y la dejase caer sobre una joven que se bañase antes de salir el sol, ésta será feliz. (Murguía 1888, pp. 169-170)

Sexa invención ou non, puido ocorrer con este e outros textos o que Said Armesto lle explica a Murguía con respecto a outro romance de autoría dubidosa, isto é que

12 Para comprender a simboloxía que se agochan neses versos, remitimos ao estudo de José Manuel Pedrosa (2014) a propósito do romance *La flor del agua*.

haya nacido este directamente del terrón popular, o haya sido hecho por un literato y popularizado después [...] entiendo que, al popularizarse, no hizo más que volver al cauce primordial de que surgiera. (Álvarez Ruiz de Ojeda 2011, p. 91)

Ao noso entender, o estudo comparativo dos xéneros e subxéneros da poesía popular de tradición oral mostra que é necesario seguir investigando, pois, seguindo a Murguía (1881b, p. 327)

Nada sabemos de nuestra tradición; nada de la eflorescencia poético-religiosa encerrada en las vidas de nuestros santos; nada de nuestra medicina popular y ensalmos en los cuales reviven las antiguas fórmulas cabalísticas; nada de las costumbres y fórmulas del derecho consuetudinario; nada, en fin, de cuanto vive todavía en nosotros y es eco poderoso de otros tiempos, de otras civilizaciones y de otros hombres, cuya sangre llevamos, y con ella cuanto les era ingénito.

CONSIDERACIÓNS FINAIS

As nosas consideracións finais necesariamente han de recordar as cuestións pendentes para unha valoración global da obra de Manuel Murguía: o estudo dos seus textos éditos e inéditos nos diferentes arquivos. Ese estudo total debe ter como obxectivos:

- Delimitar a que xéneros pertencen os textos recompilados, para proceder ao seu estudo e clasificación.
- Aclarar, na medida do posible, o carácter máis ou menos persoal deses textos.
- Estudar a creación pseudotradicional de Murguía como parte da súa obra literaria de ficción e revisar o seu valor literario.¹³

No eido da literatura popular de tradición oral, o labor de Murguía, malia a posible manipulación de textos ou a confusión terminolóxica, é importantísimo por prestarlles atención aos textos populares (ata o punto de crealos no caso das posibles falsificacións), por preocuparse de manter institucións e por intercambiar os seus coñecementos.

13 Sobre el teñen escrito, entre outros, Juan Naya (1998), Xosé Barreiro (2012) ou Henrique Rabuñal entrevistado por Montse González (2023).

A propósito das institucións, o estudo da poesía popular foi un elemento presente nos comezos da RAG, tal e como indica Belén Fortes (2000, p. 76):

O estudio da produción popular galega ten un lugar destacado dentro do labor rexenerador que se propón a Academia, en función de que esta gardaba as tradicións, supersticións e a poesía do pobo. (Discurso de Murguía, lido por Banet Fontenla na sesión inaugural da Academia o 30/9/1906, BRAG, nº 6-7)

A anterior afirmación vese corroborada polo epistolario intercambiado entre Manuel Murguía e Casto Sampedro. Nunha carta de Murguía a Sampedro, datada o 24 de novembro de 1910, o remitente concreta que son os galegos da Habana que forman a Asociación Protectora da Academia os que “nos agobian con cartas para que publiquemos en nuestro Boletín trabajos de folk-lore”.¹⁴ Ese “agobio” é maior por canto, segundo Murguía, non dispoñen de materiais para satisfacelos e por esa razón lle pide a Casto Sampedro que “tenga la bondad de remitir algún trabajo para su publicación de los muchos que V. tiene reunidos, romances, cuentos, cantares, música popular”.

Finalmente, coincidimos con Domingo Blanco e o propio Manuel Murguía en que as composicións literarias populares son datos para a historia, pois revelan a fisionomía espiritual dun pobo. Neste sentido, o estudo da totalidade da obra literaria de Murguía, incluíndo a de tradición oral, talvez permitiría chegar a conclusións de interese sobre o seu macrotexto. En todo caso, as obras de Murguía son lugares de memoria relacionados co pasado galego e que foron salvados do esquecemento (Pereira 2014, p. 304).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

FONTES PRIMARIAS. MANUEL MURGUÍA

(1858). Poesía gallega contemporánea. *El Museo Universal*. 2.

(1862). La Virgen de la Servilleta. *Galicia. Revista Universal de este Reino*. 2 (15/I/1862).

(1865). *Historia de Galicia*. T. I. Lugo: Soto Freire Editor.

(1874). Costumbres de Galicia. *La Ilustración Española y Americana*. 28 (30/VII/1874).

(1878). Romance de Silvana. *El Eco de Galicia*. 3 (24/III/1878).

14 Fondo *Casto Sampedro* (Sampedro 67/114), Museo de Pontevedra.

- (1879). La leyenda en Galicia. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 11 (20/IV/1879).
- (1881a). Poesía popular gallega. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 2 (18/I/1881).
Reproducido en: *Revista Gallega*.
- (1881b). El Folk-Lore español. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 28 (8/X/1881).
- (1881c) El Folk-Lore gallego. *La Ilustración Gallega y Asturiana*. 30 (28/X/1881).
Reproducido en: *Los Lunes del Imparcial*. 10/X/1881, 1-2.
- (1884) El Folk-lore gallego. *Galicia Diplomática*. 30, 219-220; 31, 223-224; 32, 235-236.
- (1888 > 1985). *Galicia*. Santiago de Compostela: Sálvora.
- (1901). *Historia de Galicia*. T. I. 2ª ed. Coruña: Librería de Eugenio Carré.
- (1904a). Dama Gelda. *La Temporada en Mondariz*. 10 (7/VIII/1904). Reproducido en: *Boletín de la Real Academia Gallega*. 38 (1910).
- (1904b). De algunas costumbres de Galicia referentes al matrimonio. *La Temporada en Mondariz*. 18 (2/X/1904).
- (1906). Discurso del señor académico presidente. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 6-7, 125-129.
- (1907). De algunas leyendas importantes en Galicia. *La Temporada en Mondariz*. 15 (8/IX/1907); 16 (15/IX/1907).
- (1908). Curiosidades. Fiestas populares. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 19, 144.
- (1912). La leyenda jacobea. *La Temporada en Mondariz*. I, 7 (14/VII/1912); II, 9 (28/VII/1912).
- (1913). Folk-lore gallego. Cantos de cuna. *Suevia*. 1 (I/1913).
- (1914a). Nuestros cantos ancestrales. El á lá lá. *Almanaque Gallego*.
- (1914b). El hombre-lobo. *La Temporada en Mondariz*. 8 (26/VII/1914).
- (1914c). O Canouro. *La Temporada en Mondariz*. 12 (23/VIII/1914). Reproducido en: *Boletín de la Real Academia Gallega*. 86, 29-30.
- (1915a). Nuestro folk-lore. *La Temporada en Mondariz*. 2 (13/VI/1915).
- (1915b). Leyendas y tradiciones de Galicia. *La Temporada en Mondariz*. 5 (4/VII/1915); 6 (11/VII/1915); 7 (18/VII/1915).
- (1915c). Nuestra música ancestral. La alborada. *Almanaque Gallego*.
- (1915d). Nuestro Folk-lore. *Boletín de la Real Academia Gallega*. 99, 65-67.
- (1915e > 2000). Pregaria de Murguía á Virxe das Virtudes de Pontedeume. *Ecos del Eume*. 291 (8/IX/1915).
- (1916). Nuestro Folk-lore. *Almanaque Gallego*.

FONTES SECUNDARIAS

- Acuña, Ana (1997). O inquérito lingüístico Paiva Boléo e a etnomedicina. En: *Actas do III Congreso de Historia da Antropoloxía e Antropoloxía Aplicada*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudos Gallegos “Padre Sarmiento”, t. I, 581-604.
- Acuña, Ana (1999a). O concepto e a imaxe de poesía máxico-ritual con función terapéutica dentro e fóra de Galicia. En: Dieter Kremer, ed. *Actas do V Congreso Internacional de Estudos Gallegos*. Santiago de Compostela: Edicións do Castro / Centro de Documentación de Galicia da Universidade de Trier, vol. II, 1085-1111.
- Acuña, Ana (1999b). Do poder da palabra na poesía máxico-ritual de tradición oral: esconxuros e formulíñas infantís. En: Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra, coords. *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, t. II, 23-40.
- Acuña, Ana (2006). Relacións entre a literatura popular e a fraseoloxía. Novas achegas. *Cadernos de Fraseoloxía Galega*. 8, 13-27.
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (2001). Para unha bibliografía, correcta e completa, de Manuel Murguía. *Boletín da Real Academia Galega*. 361, 15-58. <https://doi.org/10.32766/brag.361.184>
- Álvarez Ruiz de Ojeda, Victoria (2011). Víctor Said Armesto, Rosalía de Castro e Manuel Murguía (con Augusto González Besada ao fondo). *Revista de Estudos Rosalianos*. 4, 15-126.
- Anguita Jaén, José Manuel (2021). Gaíferos de Mormaltán y el duque de Guillermo X de Aquitania: entre Jofre de Monmouth y Manuel Murguía. *Cuadernos de Estudos Gallegos*. 68, 134, 91-123. <https://doi.org/10.3989/ceg.2021.134.03>
- Barreiro Fernández, Xosé R. (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro, Xosé R. e Axeitos, Xosé Luís (2003). *Cartas a Murguía*. I. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Barreiro, Xosé R. e Axeitos, Xosé Luís (2005). *Cartas a Murguía*. II. A Coruña: Real Academia Galega / Fundación Barrié. <https://doi.org/10.32766/rag.194>
- Blanco, Domingo (1992). *A poesía popular en Galicia 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Carballal Miñán, Patricia (2021). Unhas liñas para Alejandra Murguía. Algúns aspectos sobre o seu papel de compiladora de literatura de tradición oral e artista. *Follas Novas*. 6, 10-35.
- Carballal Miñán, Patricia (2023). Abrámoslle a fiestra a Alejandra Murguía. *Sermos Galiza Semanario*. 538, 14-18.

- Carré Alvarellos, Lois (1959). *Romanceiro popular galego de tradición oral*. Porto: Junta de Provincia do Douro Litoral, Comissão de Etnografía e História.
- Cid Martínez, Jesús Antonio (1994). Tradición apócrifa y tradición hipercrítica en la balada tradicional vasca. I. Las falsificaciones de cantos populares en Europa; ensayo de tipología. *Anuario del Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo"*. *International Journal of Basque Linguistics and Philology ASJU*. XXVIII-2, 505-523.
- Cid Martínez, Jesús Antonio (2005-2006). Nacionalismo y poesía popular. Manuel Murguía y la invención de un romancero gallego apócrifo. *ELO*. 11-12, 51-72.
- Deaño Gamallo, Antonio (2008). Las cartas de Emilia Pardo Bazán a Antonio Machado y Álvarez. *La Tribuna. Cadernos da Casa-Museo Emilia Pardo Bazán*. 6, 173-234. <https://doi.org/10.32766/tribuna.6.123>
- Durán, José Antonio (1998). *Prosas Recuperadas. O periodismo de Manuel Murguía. Antoloxía básica, 1853-1923*. Madrid: Real Academia Galega / Fundación Caixa Galicia. <https://doi.org/10.32766/rag.144>
- Durán, José Antonio (2000). *Murguía, 1833-1923. Cronista de Madrid, esposo de Rosalía de Castro, polígrafo galleguista, ideólogo del nacionalismo, etc., etc...* Madrid: Taller de ediciones J. A. Durán.
- Fernández Salgado, Xosé A. (2021). No ronsel da colección de literatura popular de Marcial Valladares: a súa colaboración cos folcloristas do século XIX. *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos*. 224, 81-100. <https://doi.org/10.5209/madr.80235>
- Forneiro Pérez, José Luis (2000). *El romancero tradicional de Galicia: una poesía entre dos linguas*. Oiartzun (Guipuzkoa): Sendoa.
- Forneiro Pérez, José Luis (2001). Mais textos para a produción de Murguía em língua galega: o seu romanceiro apócrifo. *Congreso sobre Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 169-188.
- Forneiro Pérez, José Luis (2017). El romancero tradicional de Galicia. Estado de la cuestión. *Boletín de Literatura Oral*. Vol. Extr. 1, 105-130. <https://doi.org/10.17561/bo.vextrai1.4>
- Forneiro Pérez, José Luis (2019). O romanceiro tradicional da Galiza: identidade, língua e normalización. En: *Actas da XII Xornada de literatura de tradición oral. Rimas e letras da música popular. Do romanceiro tradicional ao bravú*. A Coruña: Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega, 13-26.
- Fortes, Belén (2000). *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González, Montse (2023). Henrique Rabuñal. Entrevista. *Sermos Galiza Semanario*. 538, 11-13.

- Monteagudo Cabaleiro, Teresa e Alonso Girgado, Luís, eds. (2000). *Manuel Murguía. Escolma*. Santiago: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Naya Pérez, Juan (1998). *Estudios acerca de la familia Murguía-Castro*. A Coruña: Deputación da Coruña.
- Pedrosa, José Manuel (2014). El romance de *La flor del agua*: discursos, motivos y fórmulas. En: Carlos Villanueva, Víctor Said Armesto. *Una vida de romance*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Consorcio de Santiago / Universidade de Santiago de Compostela, 301-339.
- Pereira González, Fernando (2014). Manuel Murguía e a lenda de Breogán. *Gallaecia*. 33, 281-307.
- Rabuñal, Henrique (1999). *Manuel Murguía*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Rabuñal, Henrique (2022). *Murguía. Un século despois*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Requeixo, Armando (1996). A tradición romancística galega: a figura de Aníbal Otero. *Boletín Galego de Literatura*. 15-16, 47-76.
- Requeixo, Armando (2002). A literatura galega de transmisión oral. *Moenia*. 8, 209-221.
- Risco, Vicente (1976). *Manuel Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez González, Diego (2021). As *Rimas populares de Galicia* de Manuel Murguía á luz do conservado no fondo Said Armesto. *Follas Novas*. 6, 132-157.
- Rodríguez González, Olivia (2005). Estudos sobre Emilia Pardo Bazán de Dionisio Gamallo Fierros. *La Tribuna. Cadernos da Casa Museo Emilia Pardo Bazán*. 3, 261-292. <https://doi.org/10.32766/tribuna.3.52>
- Said Armesto, Víctor (1998). *Poesía popular gallega*. Pontevedra: Fundación Barrié.
- Valenciano, Ana (1998). *Romanceiro xeral de Galicia I. Os romances tradicionais de Galicia. Catálogo exemplificado*. Madrid / Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro / Fundación Ramón Menéndez Pidal.
- Vidal Castiñeira, Ana (2003). Un manuscrito paremiolóxico de Murguía. *Estudos e recadádivas. Cadernos de Fraseoloxía*. 4, 1-12.
- Villanueva, Carlos (2014). Víctor Said Armesto. *Una vida de romance*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Consorcio de Santiago / Universidade de Santiago de Compostela.

A constitución da literatura nacional

Xurxo Martínez González

ORCID: 0009-0000-0797-8675

El movimiento fue a la vez literario y político.
Aunque distintas ambas tendencias, se completan.
Los Precursores (1886), Manuel Murguía

Tenemos que reconocer que el renacimiento
lleva en si un germen de separatismo.
De mi tierra (1888), Emilia Pardo Bazán

Estas dúas citas, pronunciadas dende distintas trincherais, desvelan o carácter político-ideolóxico do Rexurdimento, por tanto, o carácter heterodoxo do campo cultural galego en construción nese século XIX.

Manuel Murguía e Emilia Pardo Bazán teñen conceptos antagónicos á hora de definir a renacementista. Unha oposición non só acontecida no debate discursivo, senón tamén na propia materialidade en consecución correspondencia. Ambos encabezarán proxectos de concorrencia competitiva; é dicir, proxectos que pugnan polo control do campo cultural e, por conseguinte, por impoñer unha restrita de criterios de todo tipo sobre os cales edificar o canon literario así como a consagración de textos e autores que mellor o representen. Neste sentido, reparémos nas lecturas enfrontadas no literario e no político que realizan de Rosalía ou de Lamas Carvajal, por citar dous dos máis famosos exemplos, mais non os únicos.

A partir deste combate dialéctico, por fortuna, establécense os lindes do Rexurdimento. É precisamente este combate o que forza a delimitación do campo literario galego. O resultado desta lide é a constitución da literatura nacional.

Para afrontar este reto de interpretación académica, cómpre denantes fixar algunhas cuestións teóricas e contextuais que definan a nosa forma de comprender os estudos socioculturais. En consecuencia, precisamos dunha ampla mirada multidisciplinar sobre o Rexurdimento, tomando os textos como “produtos materiais” suxeitos a un escrutinio público pero tamén ás tensións que acontecen (Martínez González 2020).

Xoán González-Millán expuxo a cuestión que nos ocupa no artigo “Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipótese de traballo para un estudio

institucional da literatura galega” (1994). Este iníciase cunha batería de preguntas retóricas que, deseguido, ceden paso a dúas perspectivas en parte aínda hoxe pendentes de análise.

O estudo da literatura nacional debe superar a exclusividade de postulados textualistas ou formalistas. Ambos son necesarios como unha parte máis desa óptica multifocal, pero non a única. Condenar a complexidade sociopolítica e cultural do Rexurdimento (ben patente nas citas do inicio) a unha soa crónica de obra-ano-autor implica unha desvalorización do propio Rexurdimento. Dito doutra maneira: unha forma de restar todo o poder contrahexemónico que nós observamos, e que trataremos de explicar, así como un desmantelamento do poder contestatario que significou.

A cultura non era nin é un espazo político neutro. Por iso coincidimos plenamente co expresado polo profesor Ramón Máiz nestas mesmas xornadas ao fío da proposta analítica de Miroslav Hroch: “No caso galego non hai fase cultural. A cultura é política e está presente en todo momento”.¹

González-Millán ofreceunos ferramentas de análise realmente suxestivas para a investigación e rendibles para aplicar no Rexurdimento. Os seus últimos traballos ían dirixidos ao estudo deste período. Debemos, por último, citar as achegas de Antón Figueroa e de Álex Alonso Nogueira como bases da nosa formación. Os tres situados nunha lectura marxista da cultura, interesados nas prácticas sociais e atentos á materialidade dos produtos culturais.

Neste punto quereía expoñer un debate e, incluso, impugnar parte dunha práctica da análise literaria. Cómpre superar a *filoloxización* da literatura e, en particular, do Rexurdimento. Isto é: cómpre ir alén da análise literaria *stricto sensu* e da hermenéutica máis ríxida. Cómpre, pois, someter todo produto e expresión cultural á tensión política, social, económica e identitaria do seu tempo. En palabras de Alonso Nogueira, debemos abrir “a posibilidade de pensar a nación deixando atrás os enferruxados relatos das historias lineais e as identidades estables” (2022, p. 124). É pura fantasía illar un libro do seu contexto de creación, publicación e recepción. Precisamos que o libro manteña unha relación dialéctica, pois non é ignífugo ás loitas coetáneas.

1 <https://www.youtube.com/watch?v=wGibY4yS4co>

CONTEXTO DE PUGNAS

As lecturas políticas que realizan Murguía e Pardo Bazán sitúanse nun punto da historia española moi concreto e nun punto cultural moi sensible para Galiza. Deteñámonos nisto unha miga.

Por un lado temos o escenario posterior á I República de 1873-74. Eduardo Chao (parente de Rosalía e amigo Murguía), segundo o *Diario de Sesiones do Congreso de los Diputados*, asumiu con valentía a decisión de enfrontarse aos golpistas coa palabra emanada da soberanía popular. Pro os cabalos esbravexados e a pólvora descargada dentro do hemiciclo puxeron fin a calquera tentativa de deter o golpe de Estado.

A caída da República, coa consecuente restauración borbónica, tivo tres grandes consecuencias: o esfarelamento do republicanismo federal a partir de cadansúa loita interna; o nacemento do rexionalismo político como opción alternativa ao fracaso federal; e a fixación por parte do *Novo Estado* dunha idea homoxeneizadora da cultura e da nación españolas. En certo grao, foi unha contrarréplica á “feble nacionalización” previa, como ten descrito Borja de Riquer.

En boa medida, esta imposición dos parámetros unificadores por parte da elite política e intelectual recóllese no chamado *Discurso a la nación* pronunciado por Cánovas del Castillo en 1882. Un discurso aceptado no arco ideolóxico, dende a esquerda á dereita, como reacción aos pasos dados polo rexionalismo catalán (congresos catalanistas, fundación do Centre Catalá, debates arredor da lingua como o acontecido entre Valentí Almirall e Núñez de Arce...). Neste punto, o idioma adquire un protagonismo político-identitario de primeira categoría. De aí as polémicas na prensa verbo dos conceptos dialecto *vs.* lingua, do papel fundador ou do valor no imaxinario nacional.

A ECLOSIÓN DA NACIÓN

Atribúeselle a Luís XIV a sentenza *L'état, c'est moi*. En consecuencia, a noción de Estado dependía da figura monárquica, que o ocupaba todo. Mais, ao descabezar o rei Luís XVI, a anterior sentenza perdía sentido: se non hai rei, quen é agora o Estado?

Sen entrarmos aos detalles, posto que isto non é un artigo sobre as orixes do nacionalismo, o pobo francés sentíase unha comunidade na medida en que eran vasalos dos Borbóns de Francia. Isto non nega que existisen outros trazos comúns de cohesión: lingua, territorio, historia... malia ser alta a diversidade de Francia.

A nova configuración política provocou a emerxencia dun novo suxeito político: a nación, un termo discutido onte e hoxe. Anne-Marie Thiesse, no

recomendadísimo *La création des identités nationales* (2001), analiza este contexto convulso de Europa. Para o interese deste traballo, a autora describe os procesos de creación das identidades nacionais e os seus elementos constitutivos. A lingua situarase nun espazo privilexiado.

Este alento de cambio een Europa chega tamén a Galiza. Non nos interesa fixar con rotundidade a data de recepción deste debate político e cultural, senón o propósito de Manuel Murguía de desenvolvelo no noso país; de asumir, por tanto, a responsabilidade de definir a nación galega e o pobo que a sostén.

Dende o inicio da súa actividade intelectual, aos dezaoto anos, como recordaría o seu editor e colega Juan Compañel, o obxectivo de Murguía foi afondar na historia política e cultural. O propósito era confirmar que Galiza podía cumprir cos parámetros do concepto de nación que se manexaban en Europa. No prólogo ao primeiro tomo da *Historia de Galicia* (1865), dedicado a Rosalía de Castro, o autor define con claridade que Galiza é unha nación.²

O ARCO DE MURGUÍA

Leonardo da Vinci definiu o arco como “unha fortaleza formada por dúas debilidades”. O particular arco de Murguía, en efecto, sostíñase en dúas obras referenciais expostas en síntese en *La Oliva* (1856-1857),³ o periódico de Vigo a cargo de Compañel e da estirpe Chao no cal Murguía ocupaba a dirección da sección cultural.

Estas aproximacións á historia político-cultural galega foinas ampliando deica publicar dous libros: *Diccionario de escritores gallegos* (1862)⁴ e *Historia de Galicia* (1865). Ambas as obras permítenlle (tirando do historicismo) afirmar a condición de Galiza como nación e lexitimar as súas pretensións de liberdade política.

A nivel histórico, el desenvolve unha liña de vida que se inicia cun mito fundacional (os celtas), prosegue coa “ocupación” romana, (tal e como el a interpreta) e se consolida coa instauración do reino suevo. Dos encontros e desencontros destas tres culturas xurdiu a Galiza medieval, que terá o arcebispo Xelmírez como cabeza visible do reino en construción. Non é casual que a súa primeira obra

2 Léase *O pensamento político de Murguía* de Ramón Máiz (1999), un estudo revelador sobre esta materia e non sempre recorrente nos estudos académicos sobre o Rexurdimento.

3 “De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial”, “Del poeta de Galicia”, “De la historia de Galicia” e “Resumen de la historia política de Galicia”. Ademais publicou “Poesía gallega contemporánea” en *El Universal*, como engádegas a estoutros ensaios por entregas.

4 Debemos aclarar que o *Diccionario* saíu por entregas nas páxinas d'*El Miño*, a cabeceira que substituíra á censurada *La Oliva* mantendo a mesma identidade.

literaria de carácter patriótico, publicada nas páxinas de *La Oliva*, fose *Don Diego Gelmírez*.⁵

A análise da historia que nos ofrece ten un notable matiz que o diferencia con respecto a outros autores previos. Pensemos, por caso, a *Historia de Galicia* (1838) de Verea e Aguiar. Se ben este volume fixa o celtismo como base étnica do pobo galego e no prólogo realiza unha tan valente como decidida exaltación de Galiza, como resposta ás aldraxes inxustificadas deitadas sobre nós, non é menos certo que non propicia unha lectura política dos feitos acaecidos.

Xustamente foi Antolín Faraldo quen brinca por riba de calquera falsa obxectividade para ofrecer unha interpretación política do pasado. Dalgún xeito este pensar recóllese na súa famosa frase “En la historia se aprende la libertad”. A influencia de Faraldo en Murguía é sobresaínte.⁶ Por iso é o único da Xeración do 46 que o *pontífice do rexionalismo* inclúe en *Los precursores* (1886), onde o sitúa no primeiro capítulo fixando de maneira simbólica o seu protagonismo e a súa docencia sobre os posteriores.

Murguía conclúe que durante os períodos de liberdade política o noso país viviu un maior esplendor sociocultural (o exemplo é a Idade Media). Polo tanto, o progreso material e intelectual de Galiza pasa por conseguir maiores cotas de liberdade. De aí a súa militancia e a súa contribución teórica arredor do concepto de nación, así como da fixación dos elementos que constitúen o imaxinario nacional colectivo.⁷ En definitiva, expón un problema e marca unha solución: na metade do século XIX o pobo galego é refén de Castela e da autoxenreira, e fronte a isto, o antídoto é un pobo con conciencia de seu e unha nación que exerza politicamente como tal (sexo cal for o encaixe político-administrativo posterior).

Ao fío deste traballo, precisamos deternos nun detalle. Conforme aos modelos europeos coetáneos a Murguía, a procura da base étnica é crucial. De onde vimos e quen somos? Velái a nai do año. Neste sentido, Murguía fixa unha identidade en contradición coa española. Se Galiza está conectada cos pobos nórdicos e atlánticos, Castela conecta cos pobos semíticos e mediterráneos. De aí que as bases étnicas sexan distintas e, a partir disto, a configuración do *volksgeist* é igualmente distinta. E se os pobos se expresan dende o popular (que é unha das liñas de investigación e promoción do romanticismo europeo), a cuestión está en dilucidar este

5 En 1898 publicaría unha versión moito máis ampla sobre o mesmo motivo.

6 Un bo exemplo é contrastar o que Ríos Panisse (1993, pp. 158-159) di sobre a configuración do imaxinario nacional colectivo en Faraldo e o que Belén Fortes (2000, pp. 82-87) di sobre o mesmo caso en Murguía.

7 Aínda hoxe somos debedores do imaxinario nacional colectivo deseñado por Murguía. Por exemplo, se en Alfredo Brañas a relixión se consideraba unha peza constitutiva da nación galega, en Murguía este feito está practicamente desaparecido.

elemento popular, fíxalo como factor constitutivo da nación e divulgallo entre os seus propios portadores nun senso positivo.

En consecuencia, tanto o *Diccionario* como a *Historia* permítenlle demostrar que hai un “espírito nacional” propio e oposto ao castelán. A historia política, a base étnica, a conformación cultural etc. derivan na constitución dunha identidade nacional singular. De aí que conclúa que os escritores galegos entregados ao “espírito nacional castelán” fracasaran porque a súa obra non era un produto natural senón unha andrómena; é dicir, a súa obra creativa non era resultado dun impulso ou dunha orde do seu íntimo ser, onde reside a “alma da nación”. Por esta causa, os autores desta tipoloxía acabarían fracasando. A solución pasaba polo reencontro do artista coa súa raíz, co seu pobo, xa que entón a obra cultural sería unha expresión profunda, natural e espontánea. Tres elementos claves nunha época como é o romanticismo.⁸

Unha última anotación para esta epígrafe. Na medida en que Murguía elabora a historia galega tamén está fixando uns criterios e uns elementos constitutivos. Neste sentido, interézanos subliñar a necesaria análise do que Raymond Williams denominou a “tradicción selectiva”; é dicir, as operacións de inclusión e exclusión que Murguía realiza, por exemplo, á hora de fixar a nosa “memoria silenciada”, e, á súa vez, a xerarquización de criterios, persoas e obras que de maneira directa van fixando paseniño un canon político-cultural dende o eido teórico cara ao eido material (pénsese en *Cantares gallegos*, de Rosalía).

O PODER EXTRALITERARIO DA LITERATURA

A literatura e a lingua ocupan un posto cimeiro na construción do discurso identitario (Martínez González 2014). Numerosos investigadores, dende Eric Hobsbawm até Itamar Even-Zohar, insistiron sobre este poder extraliterario. A literatura ten a capacidade de configurar un imaxinario nacional colectivo, de socializalo dentro da comunidade dende distintos xéneros (pensemos no teatro dirixido a comunidades analfabetas), de darlle cohesión a un pobo arredor da identificación con eses elementos constitutivos, e de fixar as pezas centrais da cultura nacional, como sucede coa obra poética de Eduardo Pondal que se eleva até o punto de pasar de ser un poema de temática celta a ser a letra do himno nacional de Galiza.

8 En relación con isto, cómpre citar os traballos de Herder e logo de Fichte (xa no contexto das guerras napoleónicas) para comprender o impacto sociocultural e político das linguas nos procesos de emerxencia nacionalista. Para Herder o idioma é o “núcleo inaccesible” e, en consecuencia, só pertence ao pobo que o fala.

Por medio da paisaxe ou da temática (pensemos nos textos literarios sobre a emigración de Rosalía ou Curros) acádase a identificación dos membros da comunidade, que á súa vez son solidarios entre eles por seren os protagonistas desa paisaxe ou temática. É dicir, créanse uns lazos afectivos que responden a un mesmo centro identitario. Este centro identitario, pola súa parte, contrasta con outras identidades coas que non se senten representados; por tanto, saben o que non son e tratan de saber que son. Esta é a tarefa de Manuel Murguía, que a través da literatura atopa o vicio principal para espallar a *grande obra*, por citarmos de novo a Faraldo.

Antón Figueroa, no recomendado *Nación, literatura, identidade* (2001), anota que os elementos literarios realizan funcións nacionais concretas en distintos períodos e conforme ás tensións do seu tempo histórico. Os temas, formas, símbolos, mitos... todos teñen a priori este poder extraliterario.

Para estudar o século XIX, consideramos necesario deternos na prensa como obxecto de estudo e non apenas como bebedeiro informativo. A aparición do xornalismo provincialista, dende a década dos 40 en adiante, supón un notable paso na consolidación dunha esfera pública político-literaria; por tanto, a consolidación dunha opinión pública con igual tinte político-literaria. En realidade, como explicaremos despois, para o caso galego sería máis atinado usar o termo de “contraopinión” ou “contradiscorso”, posto que os contidos impugnan o *habitus* (en termos de Bourdieu) e tratan de apoderarse da hexemonía no campo literario en construción. De aí o choque entre Emilia Pardo Bazán e Manuel Murguía.

A prensa exerce unha función esencial pola súa capacidade de socializar entre círculos letrados dispersos e abre a posibilidade de establecer os pertinentes debates dende as propias páxinas dos xornais. Andreas Gertz define isto como a “sociabilidade virtual”, tomando o concepto de *sociabilidade* usado por Maurice Agulhon para os casos de asociacionismo formal e informal, dos cales nós tamén teremos ocasión de tratar.

Sen deternos en exceso sobre a transcendencia da prensa, debemos ter presente que é o xornal unha ferramenta chave para a (des)aprobación pública dos debates arredor da cultura ou da política galegas. As polémicas, por exemplo, na recepción de propostas como a asociación de escritores galegos (que non “en galego”) ou as diferenzas na crítica literaria sobre unha mesma obra (o caso das poesías de Saco Arce é paradigmático) evidencian a relevancia da prensa como espazo de discusión privilexiado. Por que? Porque precisamente ten a capacidade de chegar a numerosas persoas, establecer debates e favorecer a sociabilidade. A prensa acada funcións cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras, xerarquizadoras e institucionalizadoras.

Outra cuestión onde deternos é a recuperación da “memoria silenciada”. Se cadra deberíamos dicir a rehabilitación ou exhumación da nosa memoria como pobo con conciencia de seu. Este exercicio trae consigo dúas consecuencias inmediatas: unha, demostrar que Galiza é “fértil en poetas” e posúe na historia un nutrido grupo de *gens de lettres* ou figuras de alta talla intelectual (filósofos, relixiosos, navegantes, militares, científicos...); o que demostraría o carácter culto do pobo galego fronte á etiquetaxe foránea de sermos unha masa ignorante. En realidade, estamos fronte a un pobo alleado que precisa, como Murguía resalta, coñecerse a si mesmo para desbotar os prexuízos e toda a autoxenreira que o fai pensarse incapaz de acadar calquera meta. E a outra consecuencia está na fixación dunha relación de persoas que compoñen os “prebostes” da nosa historia nacional e que se sitúan nun lugar privilexiado como referentes da sociedade (caso de Xelmírez, Padre Feijoo ou Martín Sarmiento), namentres que outros son á mantenta esquecidos ou ocultados.

Isto explica a proliferación de libros ou artigos ao xeito de “galerías de galegos ilustres”, por tomar prestado o título de Teodosio Vesteiro Torres. Veláí algúns exemplos: Verea Aguiar, Vicente Turnes, Neira de Mosquera, Benito Vicetto ou o propio Manuel Murguía. O exercicio de situar os referentes da nación está en consonancia clara co proceso de construción da identidade nacional, como acontece noutros tantos países de Europa tras a caída do absolutismo monárquico. Porque é a constitución desta memoria histórica o primeiro paso para un proxecto de construción nacional.

DO ÍNTIMO: A LINGUA

O debate entre Almirall e Núñez de Arce exemplifica o carácter conflictivo da lingua. Xa é un vargo ou anta que divide dous leiros. A lingua ocupará un lugar privilexiado para as nacións subalternas ou periféricas con respecto á Corte. A lingua é a “alma da nación”, como escribiu Saco Arce;⁹ un século despois, Ramón Piñeiro escribe que a lingua é o “sangue da nación” .

Para Murguía é a expresión directa e virxinal do *volksgeist* galego. Así o explica nos citados artigos de *La Oliva*. Ademais cómpre destacar que o

9 É obrigado reproducir a cita de Saco Arce (1878, pp. X-XI): “Y sin embargo, el pueblo que no quiera avergonzarse de sí propio á la faz de los demás; el que desee hacer valer su honra y su dignidad de raza ó de nación, es menester que empiece por estimar y glorificar su lenguaje. El idioma de una nación es, si así podemos decirlo, su alma, su carácter encarnado y exteriorizado en los sonidos: es el espejo donde más al vivo y con más fidelidad se refleja su índole y tendencias, sus gustos y costumbres. Despreciar su idioma, es despreciarse á sí mismo; y el propio menosprecio, si sublime virtud en los individuos, no es en los pueblos sino torpe abyección que bien pronto les acarrea el desdén general o la servidumbre”.

elemento popular ocupa a cerna desta identidade.¹⁰ Por tanto, afástase do modelo da *Renaixença*, tendente a imitar ou recrear a lingua *lemosina* e recuperar as tradicións medievalistas, a temática relixiosa etc. e no cal o popular fica unha miga desprazado (sen negar a súa presenza, xaora). Pero é evidente que a cuestión de clase incide directamente na colocación dos elementos constitutivos da nación. Pensemos na Barcelona de 1859, onde, por un lado, a elite intelectual burguesa convoca os *Jocs Florals*, fronte á realidade de folgas e conflitos laborais que viven as camadas populares. Neste aspecto sería interesante investigar arredor da función literaria como *escapismo* no caso catalán e como *compromiso* no caso galego.

O discurso de Murguía, pronunciado no certame convocado por *O Galiciano* no verán de 1886 (un ano despois da morte de Rosalía e do público desprezo que Pardo Bazán realiza dunha parte da obra rosaliana), sentencia: “las lenguas son las verdaderas banderas nacionales, llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y a su sombra”.¹¹ O teórico nacionalista fala ante un público de tendencia republicana e rexionalista, xa que o propio periódico está integramente redactado en galego.¹² Pouco despois, no ano 1900, escribe na *Revista Gallega* (núm. 279, 22/VII/1900):

el estudio de la poesía popular gallega iluminará vivamente las oscuridades que nadie sondó y en las cuales nadie tampoco aventuró el paso. Nuevas y hermosas como lo desconocido, conservan, las puras flores de los bosques, su primitivo perfume y su primera belleza. [...] Estos frutos espontáneos de la musa popular nos compensan sobradamente las esterilidades que se nos echan en cara. Por de pronto nos revelan un pasado y nos lo ponen de manifiesto. Podemos decir que en toda su poderosa realidad nos dan a conocer el pueblo de donde venimos, las gentes entre las cuales vivimos y que sin embargo desconocemos en toda la extensión de la palabra. Que importa bien poco saber el nombre de las naciones que en nuestro suelo se asentaron, si desconocemos lo que de ellos queda vivo entre nosotros, si no podemos decir hasta que punto hemos permanecido fieles al espíritu de nuestra raza. Importa menos conocer los sucesos políticos, que ignorar de que manera esos mismos sucesos hirieron la imaginación de la muchedumbre, como fueron apreciados por los

10 É sabido que Murguía comeza a traballar, cando menos dende 1878, na colección *Rimas populares de Galicia*.

11 O discurso reproducíuse nas páxinas d'*El Eco de Galicia* (12/IX/1886). Esta alocución aseméllase en moito ao discurso nos Xogos Florais de Tui, cinco anos despois.

12 Publicouse en Pontevedra entre 1884 e 1888. O seu director foi o enxeñeiro de camiños Rufino Rivera Losada, educado nos ambientes político-culturais de Andrés Muruais e Indalecio Armesto (tío de Víctor Said Armesto e formado ideoloxicamente a carón de Eduardo Chao). *O Galiciano* organizou os xogos florais de Pontevedra en 1884.

contemporáneos y que es lo que hay de ellos en las cosas de hoy. [...] El estudio de esta rama de la literatura gallega se ha descuidado tanto, que casi pueden darse por perdidos los más curiosos e interesantes fragmentos.

Se a lingua ocupa un lugar cimeiro, unha posición privilexiada entre os elementos constitutivos da identidade nacional, o autor ou autora que mellor a domee, quen sexa capaz de expresala coa maior efectividade estética e emocional, quen teña o poder de proxectar nas palabras en galego todo o *volksgeist* ocupará tamén un posto cimeiro no parnaso literario. Alonso Nogueira (2015) escribe na súa tese:

Si la lengua es la patria, aquellos que dominen la lengua no sólo pasan a ocupar una posición destacada en las historias literarias sino que se convierten en escritores representativos, capaces de poner en papel la sangre de la nación y su obra literaria, más allá de toda valoración estrictamente estética, va a ser canonizada por su significado lingüístico y por su significado político.

Neste intre de construción do campo literario galego non interesa tanto o valor estritamente estético do produto cultural coma o seu valor alegórico, político e lingüístico-literario. Por iso encaixa no concepto de “nacionalismo literario”, dentro desa división proposta por González-Millán aludida con anterioridade. O nacionalismo literario aprópiase dos textos útiles á causa que se defenda neste xusto momento e atribúelles valor segundo a súa proxección patriótica ou etno-literaria.

Dentro desta fase do nacionalismo literario, na cal Manuel Murguía exerce cátedra, existe un proceso social condicionado non só polos textos e as lecturas críticas destes, senón por elementos extraliterarios como son o contexto material, político, institucional, relixioso ou ideolóxico. Para o caso de Galiza, é notable esta incidencia ao tratarse dunha “colonia da Corte” (en palabras do Goberno galego de 1846, pluma de Faraldo), sen resortes de Estado nin institucións soberanas de ningún tipo, nun marco católico adoito contrario ao progresismo literario (dende o Banquete de Conxo até *Aires da miña terra*, de Curros Enríquez), e nun intre de configuración do imaxinario nacional colectivo que entra en concorrencia con outros proxectos identitarios subordinados á *patria grande* (mírese Emilia Pardo Bazán).

As palabras escritas son a materialidade da lingua, polo cal o dominio do léxico, dos rexistros popular/culto, do coñecemento gramatical etc. se converte nun valor que suma á obra literaria. De tal maneira, e volvemos de novo ao González-Millán que se ocupa da tarefa lexicográfica de Eladio Rodríguez: “o

diccionario é o libro nacional por excelencia, o depósito da historia” (2001, p. 31). De seguirmos esta lóxica secuencial, a literatura transfórmase nun espazo de perpetuidade das palabras; un espazo de eternidade para a “alma da nación”.

Finalmente, para Murguía (como Saco Arce, Rosalía ou Curros) o modelo de lingua está nas clases populares. Deste xeito afástase de modelos requintados con base en textos antigos. O modelo é a lingua do pobo galego pois, como observaba o gramático Saco Arce, é aquí onde a lingua “no está contagiada”. E será a literatura (como indica Murguía) a que converta a lingua popular en lingua literaria, fornecendoa do prestixio que lle foi negado ao longo dos últimos séculos por parte de escritores, políticos ou intelectuais que consideraban Galiza *un cortello inmundo*.

FIXAR O CRITERIO FILOLÓXICO

Logo de analizar o valor da lingua, debemos avanzar no obxecto de estudo deste traballo: cando se constitúe a escritura nacional?

Se aceptamos que a lingua é o principal elemento caracterizador da nación galega, á vez que a súa expresión pública máis evidente e viva nas clases populares, parece obvio que a literatura galega camiña cara a unha literatura en galego. O paso do “nacionalismo literario” á “literatura nacional”. Isto, cando e como o analiza Murguía?

Nos artigos de 1857-1858 escribo de maneira rotunda: a literatura galega é a escrita en galego. Esta tese do criterio filolóxico ten como antecedente o artigo de Antonio Neira de Mosquera “Apuntes para la historia de la literatura gallega” (1841). Por tanto, malia que exista certa opinión que sitúa a *Historia da literatura galega contemporánea* (1963) de Carvalho Calero como a primeira en aplicar a lingua como *nomos* do campo, o certo é que xa antes houbo varios autores que usaron este mesmo criterio.

Porén, a diferenza entre a proposta de Neira de Mosquera e Murguía radica no seu alcance. Neira expón de xeito moi sucinto esta hipótese e engade unha breve relación de textos e autores referenciais. Pola contra, Murguía publica estes longos traballos nun contexto político no cal o idioma comeza a ter unha valencia identitaria (no que a lingua funciona como alicerce da identidade nacional colectiva e realiza, pois, funcións extralingüísticas).¹³ Ademais, amplía até a contemporaneidade a nómina de escritores, establece uns criterios estéticos e cavila nuns argumentos con suficiente validez como para sometelos ao escrutinio público.

13 A literatura posúe o poder de lexitimación e institucionalización da identidade nacional por medio da canonización de textos e autores.

Mais a aplicación da tese do criterio filolóxico non é inmediata. Murguía non está dicindo que a literatura galega de 1856 sexa só a que se escriba en galego; en troques, sinala que o horizonte da literatura galega será a escrita en galego pero, entrementes, precisamos de textos que afiancen o imaxinario nacional colectivo no cal se proxecta o pobo galego como primeiro paso para a identificación do suxeito colectivo coa identidade común.¹⁴ Este vencello daría unha connivencia coa idea de “nación cultural” que sería un estadio previo ao seguinte chanzo de se converter en “nación política”. O que Marx resumiu como “nación en si, nación para si”.

“La noche literaria de Galicia”, que Murguía escribe no capítulo dedicado a Rosalía en *Los precursores*, evidencia a escaseza dunha tradición literaria vizosa. Por iso un dos obxectivos do Rexurdimento é a produción en galego. Pro o polígrafo nacionalista advirte que se ben do pasado podemos botar man de practicamente calquera texto en galego (nos cales tamén inclúe a tradición popular conservada en coplas orais ou escritas) dada a súa escaseza, no presente de metade do XIX xa non vale todo. Este matiz é de enorme transcendencia, posto que Murguía fixa uns criterios estéticos para definir o Rexurdimento e a literatura galega. Xa non vale só con escribir en galego posto que cómpre escribir en galego con criterios que se axeiten ao concepto de Rexurdimento que el define na esfera pública. Esta advertencia recóllese de maneira directa no prólogo aos poemas de Alfredo Vicenti, *Recuerdos* (1876). Os textos deben amosar a calidade e a versatilidade do idioma. Reproduzamos un anaco:

¿Dónde está el crítico? ¿Dónde está el libro? ¿Dónde todas aquellas almas jóvenes que se interesan y toman parte en las diarias luchas de la inteligencia? [...] ¡Imitan! ¡Imitan! ¡Imitan! [...]. He aquí por qué nuestra literatura provincial [...] es la más pobre y atrasada de todas. [...] Estamos en esa poesía gallega que nada tiene de poesía ni de gallego más que las palabras, y esas no siempre. [...]

El [Vicenti] ama a Galicia, el la canta, el siente sus penas pero no la ama ni la canta de esa manera trivial y fuera de lugar ya, no con alabanza desmesurada ni con la queja lacrimosa y de uso entre la mayor parte de los que quieren pasar por poetas en nuestro país. Muy al contrario, es en él esa pasión como un dulce recuerdo, viene a su hora y la fuerza de sentimiento y del amor al país.

14 A suspensión do criterio filolóxico para o estudo do Rexurdimento é indispensable. Á par, Antón Figueiroa (2001, p. 115) cisma: “a inicial heterodoxia lingüística e política (que contaminaba heteronomaamente a literatura) era a que posibilitaba que a literatura nacional galega tivese un día a posibilidade de constituírse realmente nunha literatura nacional autónoma”.

A descuberta da tradición medieval a finais do XIX supuxo un impulso a favor das teses do criterio filolóxico. Agora o pasado literario brillaba pola cantidade e pola calidade. A isto súmaselle a publicación de libros de poemas, prosa e relatos que engrosan o almanaque da literatura galega.

Con todo este material chegamos a inicios do século XX. Entón é cando Manuel Murguía anima a investigación e posterior publicación de *La literatura gallega en el siglo XIX*, do seu colega da Cova Céltica Uxío Carré Aldao. Esta será a primeira obra de peso que aplique o criterio filolóxico. Antes saíran *El idioma gallego* (1886), de Antonio de la Iglesia, e *Historia crítica de la literatura gallega* (1887), de Augusto González Besada.¹⁵ Pro a publicación de Carré ten outra connotación posto que sae do círculo de Murguía, no contexto de constitución da Academia Galega (cos tirapuxas de novo co círculo de Pardo Bazán pro que situará a Murguía na presidencia no que será a primeira institución soberana de Galiza e, polo tanto, con poder institucionalizador dentro da sociedade galega). A obra de Carré vén avalada pola Cova Céltica, onde Murguía exerce a súa docencia, pero tamén pon en práctica o enorme poder consagrador que adquiriu dentro da cultura galega.

Por último, unha nota que se ben se pode dar por obvia convén citala. A fixación do criterio filolóxico, da localización do idioma como elemento central e definidor do campo literario e, por tanto, como elemento central constitutivo da escritura nacional, non é un resultado natural. Algunhas literaturas do mundo defínense por criterios distintos do idioma: a grafía, a nacionalidade do autor, a temática, a confesión relixiosa... Pensemos en Joyce para a literatura irlandesa, ou a literatura hebrea, ou a literatura de países nos cales conviven alfabetos distintos (pensemos no latino e cirílico na zona dos Balcáns).

Por todo isto, o triunfo do criterio filolóxico na literatura galega é resultado dunha pugna dentro do campo por facerse co seu control. Esta loita, esta tensión de campo con toda a súa forza, dáse no debate entre Manuel Murguía e Emilia Pardo Bazán a raíz da cínica velada homenaxe a Rosalía de Castro de setembro de 1885.

COMO SE CONSOLIDA ESTE CRITERIO?

Murguía e Pardo Bazán concorren no mesmo espazo con proxectos diverxentes, competitivos e non complementarios. Por tanto, a configuración da literatura

15 Fronte a estas obras temos aquelas outras que optan por aceptar o castelán como lingua da literatura galega: *De mi tierra* (1888), de Emilia Pardo Bazán; *La literatura regional de Galicia* (1891-94), de Francisco Blanco; e *El Regionalismo en Galicia* (1894), de Leopoldo Pedreira.

galega ten que situarse dentro dos criterios dunha ou desoutra tese. Ambos que-
ren apropiarse do “capital simbólico” que existe en Rosalía.

Pardo Bazán parte, en aparencia, con certa vantaxe. Ela dispón de todo un
aparello institucional en forma de prensa ou de institucións da cultura española.
Así é como bota man dos espazos públicos oficiais para, dende este poder ins-
titucionalizador, fixar unha posición e unha opinión favorables á súa hipótese.
Ademais, Pardo Bazán sabe que o *habitus* (en termos de Bourdieu) a favorece: a
lóxica social entende que o castelán é unha lingua literaria consagrada ao longo
dos séculos, fronte ao galego que é unha *fala* sen apenas tradición literaria, usada
maioritariamente polas camadas populares, vistas estas como seres de segunda
categoría e desprovistas de alta ou suficiente capacidade intelectual.

A proposta de Pardo Bazán materializouse: a presidencia da Sociedad del Folk-
Lore Gallego (1883), tras as desavinzas vividas antes por Machado con Murguía;
a aparición do libro *De mi tierra* (1888), a publicación da *Revista de Galicia* (1880)
ou a propia novelística; a conexión cos interlocutores da Corte que posúen un sta-
tus sociocultural alto que permite avalar ou aprobar a súa tese (o recoñecemento
dende fóra e por outros)... Como pano de fondo está o inevitable contexto polí-
tico da Restauración, favorable a lecturas conservadoras (pensemos no discurso
de Cánovas del Castillo), no cal se está a definir a nación española, os límites
desta identidade e a imposición dunha definición de cultura homoxénea, que
toma as outras identidades como puro elemento decorativo para maior honra de
España. Neste punto entra Víctor Balaguer como náufrago entrambas augas, ou
tamén se produce o xiro copernicano de Castelar.

O contexto posrepública distaba moito do contexto dos artigos de Murguía en
1856. Por exemplo, dende as páxinas do moderadísimo *El Restaurador* de Ponte-
vedra, falábase de “el terreno neutral de la literatura”¹⁶ que aplacaría a disiden-
cia político-ideolóxica. É dicir: a cultura, a lingua ou a literatura carecían entón
da connotación que terían trinta anos despois. O contexto mudara e as mesmas
palabras xa tiñan outro significado. Proba son as explicacións que Saco Arce dá
no prólogo a *Versos en dialecto gallego* (1878), de José Pérez Ballesteros. O crego
explica que defender a lingua non implica “que sea mi sueño de oro la independen-
cia política. Mi aspiración se limita a que Galicia adquiera con el amor de su
lengua, el amor de si propia”.

O proxecto de Pardo Bazán pasa por facer uso do *habitus* para neutralizar a fun-
ción política da cultura (en particular da lingua) que propugnan os rexurdimen-
tistas de Murguía. Unha neutralización con base na idea de que a literatura galega

16 Cita tomada de *La Oliva* (núm. 81, 8/XI/1856). *El Restaurador*, de Carlos Somoza e Antolín Esperón,
adoitaba polemizar acotío con *La Oliva* tanto pola cuestión ideolóxica coma pola cuestión localista.

presenta un “germen de separatismo”. A cultura é un lugar común do pobo galego conforme á idea dominante naquel período. Romper esa visión de subalternidade fronte á cultura castelá é un dos *rounds* do combate de Murguía.

Nesta ocasión, o *habitus* (“xogo social incorporado”) é un aliado evidente para Pardo Bazán e un verdadeiro atranco para Murguía. Hai unha aceptación acrítica imposta polo tempo na cal o propio pobo desprezado asume como natural ese desprezo.

Cando Pardo Bazán explicita que a literatura galega pode conter un “germen de separatismo” pretende denunciar a suposta politización do idioma e a literatura galegos, algo que aínda hoxe seguimos a ouvir. Pro volvamos ao XIX. A cultura tómasse como espazo neutro na medida en que se corresponde co *habitus*. Mais en realidade, por paradoxal que pareza, presentar unha proposta apolítica da cultura é en si unha posición política. Hai unha intervención para dotar a cultura duns límites admisibles conforme ao proxecto político-ideolóxico de quen ostenta o poder. Ir alén deses límites, incorporados socialmente a través do *habitus*, interprétase como politización da cultura. O fin é, abofé, contrarrestar o poder extraliterario da literatura; desactivar a capacidade de impugnar dende a cultura un discurso hexemónico con cargas identitarias e políticas. Por iso, tomando o concepto de González-Millán, debemos entender o Rexurdimento como unha estratexia de resistencia operada dende contraespazos públicos.

O suceso da velada a Rosalía en setembro do 85, con Pardo Bazán e Emilio Castelar na presidencia de protagonistas, foi o clímax da tensión de campo (Martínez González 2019b). A partir deste acto non houbo outra solución que o confronto entre ambos os proxectos. Porque Pardo Bazán trata de canonizar unha versión de Rosalía (a de *Cantares gallegos*) á vez que relega outras liñas creativas literarias por mor da suposta invalidez da lingua galega para este fin (caso de *Follas novas*). Unha distinción inadmisíbel para Murguía, que rexeita a visión do galego como idioma só para a paisaxe e os costumes citados con mancheas de diminutivos.¹⁷ No prólogo aos poemas de Vicenti, o historiador critica que esta “muchedumbre de rimadores” só saiban volver sobre tópicos como a saudade e a morriña.

En resumo, Pardo Bazán e Murguía tratan de apoderarse do capital simbólico que era Rosalía de Castro, xa aceptada pola elite ilustrada e polo o propio pobo galego. Por conseguinte, cumpría tomar o control sobre a obra literaria rosaliana e dende esa posición ditaminar a estética da literatura galega.

En relación con todo isto cómpre observar que a literatura toma corpo como “discurso social”. É dicir, a literatura é un conxunto de prácticas sociais específicas

17 Cristina Loureiro, seguindo a Elías Torres e as teorías dos polisistemas, distingue entre a tendencia subsistémica (Pardo Bazán) e protosistémica (Murguía).

nas que interveñen axentes e institucións. Ao tratarse Galiza dunha nación sen Estado nin institucións soberanas (velaí un resultado da experiencia da subalternidade), o propósito rexurdimentista de Murguía partía cunha evidente desvantaxe, pois non só se trataba de infundir unha forma de comprender a literatura galega senón tamén de superar todas as eivas provocadas pola experiencia da subalternidade; por exemplo, a propia desconsideración da lingua galega, o desprezo pola identidade ou a renuncia a un combate pola dignificación nacional.

HABEMUS ESCRITURA NACIONAL

As prácticas literarias e os produtos culturais sométense á tensión do seu tempo. A literatura e a lingua cómpre consideralas á luz dun marco situacional, institucional e social: hai que estudar os procesos e os comportamentos discursivos que interveñen na produción e interpretación textuais, e as condicións sociais e políticas das fases de creación e recepción. No contexto da experiencia da subalternidade, como explicamos liñas atrás, a tensión é superior á dunha literatura institucionalizada, dada a aparición de fraquezas internas como a falta de poder soberano, a prioridade das funcións extraliterarias de clara intencionalidade político-identitaria ou a xerarquización de temáticas ou xéneros segundo o período histórico.

Para Murguía a literatura galega é a escrita en lingua galega. Ese é o horizonte que se marca para delimitar o *nomos* do campo literario. Para isto, precisa tornar hexemónico o seu discurso rexurdimentista, en concorrencia competitiva coa visión de Pardo Bazán *et alii*. A cuestión está en que a literatura galega non pode eternamente dedicarse ás funcións extraliterarias, senón que debe constituírse como campo autónomo, como ten advertido Antón Figueroa. En consecuencia, cando se produce o salto do “nacionalismo literario” á “literatura nacional”?

Na nosa opinión, o triunfo da tese de Murguía prodúcese a inicios do século XX. Dous son os sucesos que nos permiten afirmalo. Por un lado, a citada publicación de *La literatura gallega en el siglo XIX* (1903), de Carré Aldao, que fixa o criterio filolóxico como delimitador do campo literario galego con base nos criterios establecidos por Manuel Murguía durante os últimos decenios. Polo outro, a constitución da Academia Galega en 1906, que sitúa a Murguía na presidencia outorgándolle un papel consagrador absoluto, e que supuxo a vitoria sobre Pardo Bazán, nomeada presidenta honoraria pero sen poder executivo; é dicir, a tese rexurdimentista de Murguía venceu a contratese da condesa. A presidencia da Academia outorga unha autoridade capaz de decidir publicamente que é literatura galega e cal é o modelo do escritor nacional, cales son os criterios estéticos e cales os xéneros preeminentes. Seguindo ao investigador francés Paul Bénichou

diriamos que a forza de Murguía está “na súa propia natureza e na investidura pública”.

En resumo, o enfrontamento vivido entre Pardo Bazán e Murguía débemolo ler como unha fase definitiva da constitución da escritura nacional. Un dos intres máis delicados, na medida en que se cuestiona abertamente, e dende posicións de poder ou contando co abeiro institucional, a lectura do Rexurdimento enunciada por Murguía. Ambos son conscientes do poder extraliterario e ambos pelexan pola súa (des)activación. Esta é a pugna polo “monopolio da imposición da definición lexítima do escritor”, en verbas de Bourdieu. E esta loita ten un impacto directo sobre a composición do campo para comezar sobre o propio corpus literario. Léanse non só os textos xornalísticos ou os ensaios de Murguía, senón tamén os paratextos que ofrecen claves interpretativas.

Denantes citabamos o rol consagrador que Murguía consolida ao acceder á presidencia da Academia Galega. Neste sentido debemos incorporar a importancia do aval da emigración, pois estamos a falar dun enorme corpo social e dun círculo intelectual moi comprometido coa identidade do país (lembramos o nacemento da bandeira e a estrea do himno galego).

A emigración xa coroara Rosalía de Castro como a escritora nacional. Velaí as *Follas novas* protexidas pola colectividade de Cuba ou as colaboracións líricas no xornal bonaerense do seu paisano Manuel Barros (natural de Trabanca, Padrón) *La Nación Española*, que serían logo recompiladas no volume *En las orillas del Sar* (1884). Pero ademais, Murguía tamén recibirá este apoio, por exemplo, coa publicación dos tomos da *Historia de Galicia* ou de *El regionalismo gallego*, o libro máis completo en canto ao ideosistema rexionalista de Murguía (nacionalista na súa base e esencia como demostrou Ramón Máiz hai unha présa de anos).

Parécenos obvia e indiscutible a capacidade de institucionalización que recaeu na emigración. A prensa, a música, os centros e sociedades, as celebracións e as iniciativas patrióticas superaban en moito a actividade de aquén terra. Un exemplo paradigmático encontrámolo na dinámica dos galegos en Cuba. Ao facer este investimento con evidente vontade patriótica estaban tamén galvanizando un discurso, o discurso de Murguía sobre o Rexurdimento, e intervindo con forza na xeración dun contradiscurso público, posto que esta opinión xurdía dende unha contraesfera pública na medida en que se cuestionaba o *status* de Galiza como territorio, cultura, identidade ou suxeito colectivo.

POS DATA

Ao tratar da constitución da “escritura nacional” botamos man de distintas perspectivas de análise tomadas de Habermas, Agulhon, Bourdieu, González-Millán, Figueroa ou Alonso Nogueira.

Para este último apartado, gustaríanos facer unha reflexión sobre a condición do Rexurdimento como “estratexia de resistencia”. Este enfoque permite achegarnos á “literatura nacional” considerando as forzas que interveñen na materialidade da cultura e, en particular, da produción literaria. Co cal, o Rexurdimento é un proceso vivo que acumula prácticas contrahexemónicas e impugna o relato creado dende o exterior: escolla lingüística dominada, recuperación de elementos descartados pola tradición dominante, conformación de contraespazos públicos... Nós cremos que existe unha clara vontade de intervención contra o marco hexemónico que se formula en termos parcialmente contestatarios deica provocar a reacción pública do pensamento oposto.

Polo tanto, para o estudo do Rexurdimento cómpre deterse na configuración de distintos espazos sociais onde a elite ilustrada se encontra e debate (véxase o caso de Pontevedra; Martínez González 2019c). Dentro desa esfera nace a opinión pública que, no contexto de subalternidade para o asunto que nos centra, acaba por conformar un contradiscurso. A propia escolla lingüística no contexto diglósico xa é unha opción de carga política, como Antón Figueroa ten descrito. A fin de contas, o Rexurdimento na idea de Murguía (e asumida por amplos sectores da cultura galega) supón un golpe ao *habitus* e un intento de crear unha nova hexemonía. Noutras palabras, trátase de tombar o *existente* para impoñer o *emerxente*.

Ademais disto, convén reflexionar que os discursos arredor da cultura galega non eran exactos nin estritamente homoxéneos. De feito, conforme a tensión político-identitaria aumente aparecerán as fisuras do grupo rexurdimentista (un caso exemplar é Valentín Lamas Carvajal, próximo a Pardo Bazán e enfrontado a Murguía). Mais tamén debemos observar que se ben os discursos non casaban na totalidade tampouco eran de todo incompatibles. Por tanto, foi a propia praxe, o desenvolvemento sociopolítico nun contexto histórico determinado, o que estableceu os espazos finalmente en conflito e a definición de cadaquén ante este panorama. O punto de inflexión, sen dúbida, é a velada a Rosalía en setembro de 1885.

Víctor Balaguer representa ese campo intermedio de quen intenta combinar a realidade nacional catalá co proxecto político do progresismo español, incluso tras a derrota da República. Porén será xa un intento nos estertores dun combate que collera nova forma dentro dun escenario distinto. Mais, en todo caso,

Balaguer representa esa posición intermedia ou esa dupla lealdade, en termos de Josep Maria Fradera.

Outro aspecto de interese para afondar na súa comprensión atinxe á constitución de contraespazos públicos dende a propia sociedade civil (aquí engarzariamos coas teses de Gramsci ao respecto) e que xorden dentro da praxe sociocultural e política. Ademais, este é o paso adiante dos colectivos silenciados; isto é, a necesidade de acadar un protagonismo a quen até entón lles fora negada por activa ou por pasiva. En resumo, a constitución de contraespazos públicos responde a un andar e non a unha planificación previa. O Rexurdimento, en parte, é iso: a concorrencia de vontades e prácticas específicas que conflúen nun mesmo espazo no cal aceptan os criterios delimitadores.

A prensa ocupa un rol esencial. Murguía exercería a docencia dende as páxinas periodísticas. Pero o enfoque da prensa como obxecto de estudo contempla a posibilidade de entendela como un “parladoiro virtual”, nos termos expostos por Andres Geltz. Estaríamos ante un caso de sociabilidade virtual que permitía conectar círculos rexurdimentistas espallados pola xeografía (incluídos a emigración) onde se establecían debates cos seus (contra)argumentos e que facilitaba crear ou romper lazos de afinidade e, por tanto, crear espazos de cohesión social e identificación político-identitaria.

Ademais disto, a prensa tiña unha capacidade de intervención pública indiscutible. Podía servir de lexitimadora e configuradora dun discurso literario e político, o cal ofrecía unha enorme dimensión pública.

A incorporación destes puntos de estudo outorgarían novas formas de comprender o Rexurdimento e a súa dinámica. En todo a lingua ocupará un sitio esencial e un motivo de debate. Porque ao sentir de Murguía, no discurso dado na memoria de Manuel Curros Enríquez, afirmou de Rosalía: “le dio a Galicia una lengua literaria y consagró con ello una nacionalidad”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agulhon, Maurice (2009). *El círculo burgués la sociabilidad en Francia, 1810-1848*. Buenos Aires: Siglo XXI
- Alonso Nogueira, Álex (2015). *Intelectuales, lenguas y dialectos en la España del siglo XIX*. NYC: CUNY.
- Alonso Nogueira, Álex (2022). Xoán González-Millán e o esgotamento da literatura galega. *Grial*. 236, 120-125.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Bénichou, Paul (2012). *La coronación del escritor 1750-1830*. México: Fondo de Cultura Económica.

- Bourdieu, Pierre (2004). *O campo literario*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Figueroa, Antón (2001). *Nación, literatura, identidade*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fortes, Belén (2000). *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Fradera, Josep Maria (2003). *Cultura nacional en una sociedade dividida*. Madrid: Marcial Pons.
- Gelz, A. (2009). Prensa y tertulia: interferencias mediales en la España del siglo XVIII. *Olivar. Revista de literatura y cultura españolas*. 13, 165-200.
- González-Millán, Xoán (1994). Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipótese de traballo para un estudo institucional da literatura galega. *Anuario de estudos literarios galegos*. 1994, 67-81.
- González-Millán, Xoán (1998). O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional. Achegas a un novo marco de reflexión. *Cadernos de Lingua*. 17, 5-24. <https://doi.org/10.32766/cdl.17.142>
- González-Millán, Xoán (2000). *Resistencia cultural e diferenza histórica*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González-Millán, Xoán (2001). *O diccionario enciclopédico de Eladio Rodríguez*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Habermas, Jürgen (1982). *Historia y crítica de la opinión pública*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Loureiro Rodríguez, Cristina (2007). Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán no campo cultural galeguista na Galiza dos primeiros setenta. En: Helena González e María Xesús Lama, eds. *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia e os outros pobos da Península*. Sada: Edicións do Castro, 201-213.
- Máiz, Ramón (1999). *O pensamento político de Murguía*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Martínez González, Xurxo (2014). Nación, literatura, identidade. O caso do provincialismo galego e a proposta de Murguía. *Itinerarios*. 20, 49-70.
- Martínez González, Xurxo (2017). Do xenio nacional ó criterio filolóxico. Algúns apuntamentos sobre a literatura galega no Rexurdimento. *Follas Novas. Revista de estudos rosalianos*. 2, 66-95.
- Martínez González, Xurxo (2019a). A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379, 419-462. <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>
- Martínez González, Xurxo (2019b). O presidente da República que prologou as *Follas novas* de Rosalía. *Follas Novas. Revista de estudos rosalianos*. 4, 80-109.

- Martínez González, Xurxo (2019c). Prensa provincialista no Rexurdimento. *El País de Pontevedra. Grial*. 222, 126-137.
- Martínez González, Xurxo (2020). Arredor do Rexurdimento. Apuntamentos xerais. *Scripta. Revista internacional de literatura i cultural medieval moderna*. 15, 85-114.
- Neira de Mosquera, Antonio (1841). Apuntes para la historia de la literatura gallega. *El Idólatra de Galicia*. 4, 32; 5, 33.
- Ríos Panisse, María do Carme (1993). Nuestra bandera literaria de Antolín Faraldo, primeiro manifesto artístico galeguista. *Anuario de Estudios Literarios Galegos*. 2, 157-171.
- Riquer, Borja de (2001). *Escolta Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*. Madrid: Marcial Pons
- Thiesse, Anne-Marie (2001). *La création des identités nationales*. Paris : Éditions du Seuil.
- Williams, Raymond (1997). *Marxismo y literatura*. Barcelona: Península.

Rosalía de Castro e Murguía nas relacións transatlánticas

María Xesús Lama López

Universitat de Barcelona

ORCID: 0000-0003-4346-9338

A dimensión atlántica e a importancia das relacións coas Américas a través das comunidades de emigrantes son aspectos da obra de Manuel Murguía e de Rosalía de Castro que non sempre mereceron a atención da crítica de maneira específica e que, non obstante, non deberan ser esquecidos, pois teñen unha relevancia considerable na obra de ambos, así como na cultura galega en xeral.

Nas últimas décadas os debates acerca da historia atlántica chamaron a atención sobre o interese dun novo enfoque que supere a tradición da historiografía hispánica, que tende a dividir o campo do saber entre o hispanoamericanismo, por un lado, e a peninsularización, por outro. Proponse, en cambio, unha apertura cara a unha historia comparada que asume a existencia de nacións e Estados entre os que se establece unha rede de relacións que deben explorarse no eixo leste-oeste e non só norte-sur, que é o eixo máis comunmente estudado. Entre as diferentes liñas que xorden desta corrente dos estudos atlánticos, segundo a proposta de Armitage, a denominada “cisatlántica” estudaría a historia nacional ou rexional nun contexto atlántico, apuntando a lugares concretos que se definen como “o resultado da interacción entre a especificidade local e unha rede de relacións máis ampla” (Armitage 2004, p. 20).¹ A historia de Galicia e da cultura galega representa un caso no que esta perspectiva pode resultar especialmente produtiva e encontra unha primeira materialización no campo dos nosos fecundos estudos migratorios. Mais o prefixo “cis-“ indica que se pon o foco naquel lado do

1 Este autor sinala a aparición de dous fenómenos simultáneos no século XIX: o apoxeo de historias nacionalistas xunto coa aparición de historias extranacionais como a da diplomacia ou a da dimensión imperial (Armitage 2004, p. 22). Do mesmo xeito, no caso galego xorden as reivindicacións identitarias ao mesmo tempo que se produce un proceso migratorio masivo, que expande a poboación cara aos territorios americanos en colonias moi numerosas. A permeabilidade entre os estudos que atenden a ambos os fenómenos permite analizar os efectos locais de movementos oceánicos.

atlántico en que se sitúa a persoa que fala ou estuda unha historia ou produción cultural, pero atendendo á súa significación nese contexto máis amplo que mira cara ao outro lado do océano.

En relación co momento do Rexurdimento e o proceso da definición identitaria de Galicia no que Murguía tivo un indiscutible protagonismo, así e todo, penso que aínda con frecuencia estas relacións atlánticas aparecen como intervencións en referencias disgregadas, aquí e alí, e que merecen unha consideración de conxunto, sistemática ou globalizadora, de maneira que poidamos valorar nos seus xustos termos a importancia desa rede de relacións e a súa incidencia no fenómeno específico da progresiva emerxencia das reivindicacións de Galicia como unha realidade nacional e da súa especificidade.² Esta dimensión espacial atravesada pola experiencia da migración e a diáspora permite acceder a unha narrativa da nación afastada do esencialismo excluínte e aberta a construír a comunidade a partir dunha narración da historia dende abaixo, aínda sen esquecer as vellas “fábulas identitarias” (Alonso Nogueira 2017, pp. 50-52). Ao mesmo tempo, a consideración da dimensión atlántica empuxa a estudar o Rexurdimento nunha nova encrucillada, atendendo aos debates arredor da modernidade ao cuestionar a lexitimidade da visión eurocéntrica no uso de conceptos como “universalismo” ou “progreso” (Gabilondo 2001).

Non debemos esquecer, polo tanto, que os primeiros intentos de definición da identidade nacional se producen nun contexto de dispersión demográfica, como consecuencia da expansión colonial dunha metrópole que xa está retrocedendo ante os movementos de independencia que triunfan por toda América. Pero ao mesmo tempo esa poboación basicamente constitúe unha man de obra que participa nun proceso de cambio económico que está a transformar o sistema de produción escravista cara á servidume asalariada, que se alimenta de novo dos grandes transvases de poboación a través do océano. A experiencia desas masas desprazadas, tanto da explotación extenuante no traballo coma das posibilidades de medro persoal, de autoxestión e de participación en novos espazos públicos onde se están constituíndo novos círculos de poder, ten, sen dúbida, un retorno que impacta nos que quedaron por medio de experiencias relatadas, ideas e movementos de capital. Así, a figura do emigrante que nunca máis volve e que se fai americano aparece puntualmente nos poemas de Rosalía, pero é unha pantasma omnipresente que asombra a vida das súas “viúvas de vivos” e a de boa parte da produción literaria galega desde o momento fundacional. Esa contundente

2 O meu enfoque é debedor da análise da modernidade de Dussel (1994), da clasificación de David Armitage (2004) e dos traballos de Alonso Nogueira desde o seu artigo “Blue Atlantic: Gilroy and Galicia” (2017) e a súa aplicación ao Rexurdimento nunha conferencia impartida na UAB en 2018 sobre “Biografía, autobiografía e xénero na literatura galega”.

tensión entre a necesaria cohesión comunitaria e a dispersión espacial da poboación, sempre en condicións de subalteridade, sexa cara ao resto da Península ou cara a América, provoca resistencias e introduce interrogantes que poden desembocar na constatación de identidades inestables ou fluídas, como vemos por exemplo en “El cadiceño” de Rosalía ou “O negro Panchito” de Castelao.

Todos temos moi presente a intervención da colonia de emigrantes galegos, principalmente desde Cuba nos tempos do Rexurdimento, para financiar proxectos culturais, que culminan a comezos do século pasado coa constitución da Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega en 1905 na Habana, por iniciativa de Xosé Fontenla Leal, co apoio de Manuel Curros Enríquez, que sería o seu presidente, e doutros ilustres emigrados. Nas intervencións da primeira mesa redonda das xornadas *Centenario de Manuel Murguía 1923-2023*, celebrada na Coruña o 2 de febreiro de 2023, explicáronse os detalles da fundación da Academia Galega e do establecemento dos símbolos nacionais como a bandeira ou o himno, e o papel determinante da colonia emigrante da Habana. A intervención de Ana Romero Masiá deixou meridianamente clara a inoperatividade dos tradicionalmente considerados precedentes da Academia en Galicia: a Sociedad El Folk-lore Gallego e a súa evolución cara a unha chamada Comisión Gestora para la creación de la Academia Gallega, que quedou en vía morta durante moitos anos ata que o impulso chegado de Cuba, co correspondente financiamento, permitiu plasmar a teoría nunha acción real. Quizais tamén é significativo o feito de que o acto de constitución da Academia, en setembro de 1906, se celebrase na Casa do Consulado, institución representante do comercio con América. Cómpre insistir, así mesmo, en que a Asociación cubana se mantivo activa como soporte económico único da Academia ata que en 1916 puideron contar con novos apoios, que non eran outros que, de novo, os emigrantes galegos do Centro Galego da Habana.

Polo tanto, da Habana proceden os recursos que financian a dedicación profesional na que concentrou Murguía os últimos dezaseis anos da súa vida e, segundo todos os indicios, de alí chegou aínda durante moitos anos unha contribución constante para manter unha vida digna das súas fillas na Coruña ata o seu falecemento.

Pero esta relación, que culmina cunha proxección institucional de transcendencia evidente, ten unha longa historia. Nela teñen un papel motor de relacións e actividade tanto individuos concretos coma o asociacionismo inmigrante. Algúns amigos de Murguía que emprenderan a aventura migratoria desempeñan un papel clave ao comezo. Despois, o propio prestixio da obra de ambos, Rosalía como creadora e Manuel Murguía como historiador e xornalista cultural, activa relacións moi produtivas, como a que xorde co padronés Manuel Barros nos

últimos anos da vida de Rosalía e do propio Barros (1844-1885), que publica os poemas da escritora en *La Nación Española* de Buenos Aires, dando a coñecer as súas composicións directamente e en primeiro lugar á comunidade emigrante.³

Curiosamente, a primeira relación con América estableceuna Murguía con Nova York, a través da oferta que recibiu para colaborar no xornal *La Crónica* do ferrolán Manuel de la Peña Cagigao (1822-1865),⁴ un home da xeración de Faraldo que publicara algunhas colaboracións en *El Recreo Compostelano*, e que emigrara a Nova York, onde traballaba como xornalista. De la Peña consegue mercar *La Crónica* e, xa como propietario, decide contratar algúns colaboradores que lle envíen crónicas desde Europa. Segundo Barreiro (2012, pp. 230 e ss.), foi Eduardo Chao quen lle recomendou a Murguía como correspondente en España, e así foi como se iniciou unha colaboración quincenal que lle reportaba 500 reais ao mes nun momento providencial, a finais de 1859, no que Murguía se encontraba nunha situación económica desesperada: acabado de casar e cunha filla, rotas as relacións co pai polo fracaso dos seus estudos de Farmacia en Madrid, a súa colaboración en *El Miño* apenas lle proporcionaba os ingresos que precisaba para soste a familia e ademais protagonizara desde as súas páxinas xa varias polémicas. A última, precisamente, arredor do tema da emigración, porque unha denuncia das condicións que sofren os emigrantes leva o denunciante a pedir que se prohíba a emigración, unha proposta que encontra rapidamente a solidariedade de toda a prensa de Galicia. *El Miño* puxo a nota discordante, especialmente por boca de Murguía, quen denuncia a falta de industria en Galicia e as difíciles condicións no campo como causas que provocan a emigración, única saída en busca dun medio de vida imposible de encontrar na patria. Argumenta que, por moito que se prohibise, esa saída se podería continuar buscando, inda que en peores condicións, desde os portos de Portugal.

A clara orientación ideolóxica do xornal *La Crónica*, católico e monárquico, pode ser a causa de que Murguía non faga constar a súa sinatura nos artigos. De la Peña Cagigao nas súas cartas indícallo claramente que é preciso compracer os lectores da colonia española cunha liña chauvinista e patrioteira:

- 3 A publicación en prensa antes da recompilación en libro é unha práctica habitual de Rosalía de Castro, como tamén da maioría de escritores no seu tempo. Neste caso, porén, trátase dun conxunto de poemas significativo porque Barros contrata a colaboración e, en certa maneira, propicia a propia creación, o que constitúe un núcleo relevante para a conformación do seu último poemario. A maioría dos poemas son reproducidos tamén a continuación en *El Eco de Galicia* da Habana, que dirixía Álvarez Insua (Angueira 2019, pp. 84-107).
- 4 Manuel de la Peña Cagigao dérase a coñecer como poeta nalgúns xornais de Galicia como *El Recreo Compostelano*. Desenvolve unha exitosa carreira de xornalista primeiro en Madrid e despois en París, como correspondente de *La Ilustración Española*. En 1851 vai a Nova York para traballar en *La Crónica* e convértese en propietario e director a partir de 1860.

Procure vd. enaltecer nuestras cosas todo lo posible, es decir, las cosas de la nación española, sirviéndole de base el hecho positivo, claro, indisputable, de que vamos para arriba hace mucho tiempo, y que estamos próximos a representar un gran papel en el mundo político. (Barreiro e Axeitos 2003, p. 156)

O editor marca a posición do xornal respecto á relación colonial con Cuba, que naquel momento se dirimía en termos de loita pola hexemonía sobre a illa fronte aos EE.UU.; por iso indícalle que, ao falar dos norteamericanos faga ver que as súas pretensións non son apenas causa de preocupación para o goberno español, seguro da súa superioridade:

Si habla vd. de este país (y no le faltará ocasión) hágalo vd. en términos comedidos, si, pero manifestando siempre que España está sin el menor cuidado por la isla, teniendo como tiene la conciencia de su fuerza y de su derecho. Nada de bravatas, pero mucha energía sobre esto. (Barreiro e Axeitos 2003, p. 156)

A posición fronte á guerra de Cuba nestes artigos, polo tanto, está condicionada polas necesidades económicas familiares.

Murguía marcha para Madrid en 1860, pois precisaba ter acceso á prensa estranxeira e ao telégrafo para poder recadar as informacións que precisaba para estas crónicas, e pouco despois atrás del vai Rosalía, deixando a pequena Alejandra coa súa avoa, Teresa, en Compostela. Así pode nas súas crónicas citar as noticias e comentarios da prensa francesa e dalgúns xornais da capital como *La Discusión*, *La Iberia* e *El Museo universal*, *La Correspondencia*, *El Pueblo*, *El Pensamiento Español* etc., así como múltiples informacións da prensa francesa. Nos artigos Murguía fai referencia a moitos xornais de Francia, pero Barreiro chama a atención tamén sobre os xornais italianos que cita cando informa sobre a crise italiana, ou mesmo ingleses, como o *Times*, o *Morning Post* e *Morning Chronicle*, e mesmo algún belga ou alemán que podía citar de segunda man. As opinións que desenvolve nestas crónicas sobre a política europea do momento foron analizadas por Barreiro (2012, pp. 234 e ss.) quen sinala:

Sorprende a análise que realiza da política europea, e agás o caso da unidade italiana, todos os seus xuízos parecen atinados. Destaca a dedicación que lles presta ás novas nacionalidades, por iso cando encare directamente o tema da nacionalidade galega, que aparece claramente exposto na súa *Historia de Galicia* (1865), vai ter presente toda a cultura galega sobre as nacionalidades e toda unha experiencia política ben coñecida, como o demostran os artigos de *La Crónica*. (2012, p. 236)

Respecto á política exterior española “fai unha análise distante dos partidos políticos”, se ben “De vez en cando agroma nas súas crónicas o seu vello progresismo e a súa faciana claramente anticarlista” (2012, p. 237).

Canto á actualidade americana, comenta unha crise con Venezuela debida ao asasinato de 70 españois por bandas incontroladas.⁵ O novo país negouse a resarcir as familias e acabouse por bloquear os portos cun buque de guerra español e repatriar unha gran cantidade de residentes españois, entre eles os representantes diplomáticos. En maio de 1861 dá conta da ocupación da República Dominicana despois de dezasete anos de independencia, con incontida satisfacción.

O regreso desde Galicia a Madrid de Murguía e Rosalía neses anos, polo tanto, é posible grazas aos ingresos que consegue por informar para esa comunidade atlántica desde esa posición nodal que exerce, ou pretende exercer, España con respecto a América, actuando de punto de contacto para enviar as noticias de Europa. De aí a importancia da información recollida doutros diarios europeos para informar sobre os acontecementos de actualidade no panorama internacional. Hoxe podemos ver que non só o seu traballo propicia unha análise constante da situación política da Europa do seu tempo, senón que tamén encontramos algúns dos escasos indicios da posición de Murguía respecto á política colonial española, se ben mediatizados polas esixencias da liña editorial do xornal, como xa vimos. Ademais, desde Madrid recupera Murguía a súa actividade xornalística noutras cabeceiras da capital, reiniciando a colaboración en *El Museo Universal* e *Crónica de Ambos Mundos*, ao tempo que segue enviando artigos a *El Miño* ou *Galicia, Revista Universal*.

En 1859 emigrara tamén a Cuba o íntimo amigo Alejandro Chao, padriño da primeira filla do matrimonio, Alejandra. Alí crea Chao pouco a pouco un negocio editorial que acabará chamando polo seu cuñado Juan Compañel, quen emigra tamén en 1873, ao caer a República e talvez canso da constante loita pola supervivencia no mundo editorial de Galicia. En Cuba, Compañel colabora coa editora que fundara Chao, La Propaganda Literaria, e pronto accede a postos da administración en distintas poboacións: Correos en Cienfuegos e secretario do concello en Santa Catalina. Co tempo fundaría xornais propios como *La Lealdad* (1882) en Cienfuegos, *Diario de Cárdenas* (1883) e *La Unión* de Colón. O artigo “Cienfuegos y su prensa 1845-1887” (Domínguez, García e Guardado 2019) dá conta da intensísima actividade xornalística na época nas cidades do sur da illa,

5 Tal vez o interese de Murguía por ese episodio da política americana se explique porque nese momento estaba destinado en Venezuela como encargado de negocios Eduardo Romea, irmán do actor Julián Romea e casado con Elina Avendaño, dunha familia de Vigo coa que Murguía tiña grande amizade. O pintor Serafín Avendaño, irmán de Elina, foi un amigo fraternal durante os anos madrileños e xa de 1854 databa a composición dun poema de Murguía para o álbum de Elina, que despois se publicou en *La Oliva* (1856).

de maneira que os xornais fundados por Compañel serían probablemente pequenos grans de area na praza pública da prensa cubana, mais títulos como “la lealdad” ou “la unión” parecen transparentes respecto á posición que mantiveron os amigos liberais de Murguía unha vez situados no terreo das colonias.⁶

Nos anos sesenta, a presenza das relacións con América ten un eco tamén na obra literaria de Rosalía de Castro. Catherine Davies (2014) analizou as referencias a América que aparecen en *La hija del mar* sinalando que teñen diferentes significados pero case sempre cun senso positivo, como un espazo fermoso, de natureza exuberante, agreste e romántico. Mesmo desde a perspectiva de Candora, o personaxe feminino natural de terras americanas, vemos que para ela Galicia, en comparación coa súa terra, aparece como un “lugar árido e salvaxe”. Coñecía tal vez Rosalía o abraio do emigrante galego ante as terras caribeñas polas cartas do seu amigo Alejandro Chao? Por outra parte, asoma por primeira vez nesta novela o tema da escravitude e asóciase claramente co personaxe que representa o abuso de poder, a violencia e a perversión: o malvado Ansot, que parece deber a súa fortuna ao tráfico de escravos. Este personaxe é o único trazo que deixa na obra rosaliana o tema da escravitude e representa unha clara crítica á figura do traficante, que encarna a prepotencia e a perversión moral a varios niveis. As súas vítimas de procedencia africana, porén, non entran no texto a pesar de que se avisa dunha inminente revolta contra o seu amo. Nese aspecto, a escritora parece ter moi claro cal é o obxectivo e o obxecto da súa escrita, máis no intento de centrarse nas problemáticas das xentes do seu país, podería ser que active mecanismos, inconscientes ou non, dun “encubrimento do outro” (Dussel 1994) que mutila a realidade desde unha perspectiva eurocéntrica.

Como sinala Davies, a partir de aquí a presenza de América na obra rosaliá aparecerá case exclusivamente relacionada co tema da emigración, e as terras de América preséntanse sen identificación territorial moi definida, contemplando con frecuencia o periplo migratorio desde a metrópole, a través da imaxe do que marcha (lembremos a despedida do emigrante en “Adiós ríos, adiós fontes”), a que quere marchar e non pode (“Se o mar tivera barandas, fórate ver ao Brasil”) ou do que retorna de terras exóticas, como o bandido enriquecido Ansot, que tira proveito sen escrúpulos do comercio colonial, ou o emigrante que proxecta regresar cando xa non lle queden forzas para gozar da vida do novo mundo: “cando xa vello sea / tornarei cos meus ósos para a aldea / que algo lle hei de levar á terra nosa”.⁷

6 Xurxo Martínez (2022, p. 279) confirma que nos seus xornais Compañel mantiña “unha postura contraria á loita arredista dos *mambís*”.

7 Discurso do emigrante no poema “Que lle digo?” de *Follas novas* (1880).

Pero desde o punto de vista material América, e a comunidade galega alá residente, está sempre presente, alomenos como mercado potencial, pois xa publica Flavio en *La Crónica de Ambos Mundos*, unha revista que competía con *La América* dirixíndose ao público americano. Asimesmo, cando se anuncia a publicación de *Cantares gallegos* indicábase o prezo para quen o comprase desde Cuba: “Precio de cada tomo, 16 reás na Península. Na Habana, 30”. Cuba é tamén o lugar de América máis presente na obra rosaliana (Cagiao 2014).

Ademais, a ollada cara a América refórzase significativamente a partir da experiencia do fracaso revolucionario, cando o proxecto rexenerador se frustra na Península e comece un longo camiño de resistencia que propicie a ollada cara ás comunidades transatlánticas nunha irmandade de intereses que, se na metrópole xeraban tensión baixo a sospeita do separatismo, en América se perciben como un reforzo dos lazos das colonias coa metrópole.

LA ILUSTRACIÓN GALLEGA Y ASTURIANA

O proxecto máis significativo xorde da man de Alejandro Chao nos anos da Restauración, cunha visión precisamente transatlántica, e será Murguía o escollido para lideralo. A dirección de *La Ilustración de Galicia y Asturias*, pouco despois *Gallega y Asturiana*, supón unha importante oportunidade laboral para Murguía, nun novo momento crítico en que se encontraba sen traballo, da man do seu fraternal amigo como financiador desde A Habana.⁸ Alejandro Chao enviara xa neses anos a muller e os fillos para Madrid, mentres el continuaba na capital cubana á fronte da editorial e a imprenta. Asinada en 1878 a paz de Zanjón, que poñía fin a un período de dez anos de guerra independentista, comezan a organizarse as comunidades galega e asturiana, colaborando con frecuencia. O movemento dirixido á recuperación das raíces das comunidades emigrantes aliméntase en principio desde a metrópole e Alejandro Chao ve claramente a oportunidade que se abre nese mercado, cada vez máis financiado por capital da comunidade emigrante que pronto editará os seus xornais e libros na Habana. O seu proxecto, como di Barreiro, está dirixido a un mercado concentrado en tres puntos: Madrid, as comunidades galegas e asturianas en América e o territorio peninsular de Galicia e Asturias. Trátase dun proxecto eminentemente cultural, que formulará as súas reivindicacións dende a demostración do caudal literario, artístico e intelectual

8 *La Ilustración de Galicia y Asturias* (1879-1881) ten puntos de subscrición en Galicia, Asturias, Filipinas e diferentes países de América. O prezo da subscrición indícase en pesetas para “España e estranxeiro”, e para “ultramar” en pesos ouro.

que ha de fundamentar o orgullo da orixe. O seu modelo é *La Ilustración Española y Americana*, que se iniciara xa en 1869 por reconversión de *El Museo Universal*.

Murguía estaba nese momento, segundo nos relata Barreiro (2012, pp. 384 e ss.) escribindo o tomo III da súa *Historia de Galicia*, pero acababa de saber que as deputacións non lle concedían financiamento mentres non presentase o tomo concluído. *La Ilustración Gallega y Asturiana* foi un gran proxecto no que aparecen as sinaturas dos máis destacados intelectuais de Galicia e Asturias, entre eles a propia Rosalía de Castro e Eduardo Pondal, pero tamén outros menos afíns como Pardo Bazán ou Leopoldo Alas “Clarín”. En palabras de Barreiro, de novo (2012, p. 388) “Murguía foi capaz de construír unha extraordinaria publicación, sólida e atractiva, que dignificaba o país, na que cabían distintos temperamentos e ideas, inda que dentro dunha concepción liberal e progresista”.

No entanto, a calidade da publicación non puido garantir a súa viabilidade económica, a pesar de contar con case 2 600 subscritores, dos cales cerca de 1 500 en Cuba. Así e todo, a dirección de Murguía prolongouse desde xuño de 1878 ata decembro de 1881. As dificultades económicas levaron a un intento de ampliar o seu ámbito xeográfico a Cantabria e o País Vasco na última etapa, de xaneiro a agosto de 1882, en que tomou o relevo na dirección Alfredo Vicenti.

Nese período prodúcese tamén a publicación do segundo libro galego de Rosalía, *Follas novas* (1880), que, como sabemos, fora anunciado xa anos antes como unha continuación dos *Cantares gallegos* e parecía estar preparado para publicación xa polo 1874. Finalmente aparece na editorial La Propaganda Literaria / La Ilustración Gallega y Asturiana simultaneamente na Habana e Madrid. Neste libro, o tema da emigración adquire entidade propia, asociado á experiencia das mulleres, que esperan asumindo a carga económica da familia coa carga engadida do esgazamento afectivo, da omnipresente soidade coa que se afronta a responsabilidade do titán que carga sobre os seus ombreiros todo o país, o seu territorio e as súas xentes, a supervivencia dos novos e a dignidade dos vellos.

A Habana aparece designada claramente como destino prioritario dos emigrantes e a súa visión no horizonte é un símbolo de esperanza e temor combinados (Lago 2009). Mais A Habana amable, o Caribe acolledor e pracenteiro aparece tamén na voz do emigrante, que constrúe unha nova vida e se esquece do que deixou atrás, como xa se comentou.

LA NACIÓN ESPAÑOLA

A segunda gran conexión coa comunidade americana xorde a través do xornalista padronés Manuel Barros (Manuel Vázquez Castro). O periplo migratorio de Barros desde Cuba en 1862, pasando por Nova Orleáns e Nova York, para regresar en 1871 e volver emigrar en 1872 cara a Buenos Aires, presenta o perfil dun emprendedor que reflicte o xiro das correntes migratorias que se estaba producindo cara a finais do século, mirando cada vez máis para o sur, onde se empezaba a consolidar unha comunidade galega cada vez máis significativa.

Vázquez Castro foi presidente dun primeiro intento de Centro Galego de Buenos Aires en 1879, que pronto fracasou, ata que se fundou de novo no 1907. Pero sobre todo foi o director do xornal *La Nación Española* e un apaixonado admirador de Rosalía de Castro e de Murguía, de modo que logrou negociar a súa colaboración no seu xornal, que parece vir substituír dunha maneira natural a canle de publicación que se pechara ao fracasar o xornal de Alejandro Chao. De feito, as colaboracións de Murguía comezan a ser asiduas a partir de xullo de 1882, a través dun acordo para enviar dous artigos mensuais pagados a 5 pesos. Son unha colección de 26 artigos, nos que predomina a investigación sobre a arte galega, a descrición de tradicións e os esbozos biográficos (Aurelio Aguirre, Serafín Avenaño, Antonio Cendón), de maneira que asistimos á formación neses artigos dos contidos que conforman o xerme do que despois sería *Los precursores* (1885).

Máis significativas aínda son as colaboracións de Rosalía de Castro, que publica no xornal de Barros unha parte moi importante dos poemas que recollería despois no seu último libro, *En las orillas del Sar*, aínda que é unha obra que, desde o propio título, centra o seu universo cartográfico (como ben estudou Fernando Cabo) na comarca padronesa, entendendo “o lugar” como “marco representacional que se constrúe arredor dunha certa comunidade emotiva a través da memoria e a ausencia”. Cabo sinala as relacións con textos do propio Barros, como o seu libro de viaxes *Ocios de un peregrino* e o poema “Lembranzas e soedades”, en que o suxeito poético se sitúa en América, no alto dun promontorio, mentres deixa voar a súa imaxinación cara á veiga padronesa. Esas proxeccións do espazo desde diferentes dimensións afectivas a un lado e outro do atlántico contribúen a xerar distintas funcións da representación espacial, que ás veces implican modificacións das súas características, ligadas á constitución da memoria pública. Pola súa parte Angueira (2019, pp. 107 e ss.) sinala tamén a ambición cartográfica na representación dun territorio centrado na zona de Padrón e Compostela e sinala como referente a colección de artigos que o seu amigo Alfredo Vicenti publicaba en *El Heraldo Gallego* desde 1875 baixo o título “A orillas del Ulla”, así como as *Monografías de Santiago* (1850) de Neira de Mosquera. O peso espacial no libro é evidente e no título salientase ese afán de situarse no espazo, nun lugar

determinado que é real e ao mesmo tempo adquire tinturas case míticas, destinado tal vez a xerar a imaxe dunha heterotopía⁹ para a nostalxia e para a esperanza.

Como recapitulación, quixera sinalar as grandes empresas literarias que xurdiron da comunicación e da colaboración destes dous intelectuais galegos con figuras destacadas das comunidades emigrantes en América, sobre todo desde o ámbito da actividade xornalística, como xeradores de produtos culturais de significación relevante. Especialmente no que se refire á produción de Rosalía de Castro durante o período da Restauración, posibilitando a existencia de dous libros centrais na cultura galega, como son *Follas novas* (1880) e *En las orillas del Sar* (1884). Por non falar da importancia dos envíos de diñeiro na última fase da súa vida nta casa da Matanza, así como para a translación do seu enterramento ao Panteón de Galegos Ilustres.¹⁰

Queda aínda moito por estudar arredor do papel da Galicia transatlántica na difusión, recepción e canonización da cultura galega, pero é evidente que esta dimensión estivo presente e foi unha condición de posibilidade desde os primeiros momentos da configuración identitaria nacional e do discurso cultural que a sustenta. Murguía e Rosalía de Castro foron os dous actores centrais do Rexurdimento e, sen as relacións cos amigos emigrados a América e as comunidades nas que eles desenvolvían alá as súas actividades, resulta difícil concibir a xestación das súas respectivas obras e mesmo da súa subsistencia material. Pero aínda queda pendente de estudo outra dimensión non menos importante no plano da recepción e da consolidación da súa obra no canon galego e español. O mito de Rosalía como voz dun pobo foi acollido en primeiro lugar polos emigrantes (Cagiao 2014) e, sen o eco que viña de América co amor de tantos lectores apaixonados que sentían as súas vidas representadas nas palabras da poeta, probablemente non existirían unha serie de marcas que proxectan a súa presenza no espazo público, como o panteón de San Domingos de Bonaval, algúns dos monumentos dedicados á súa imaxe ou a propia casa museo.

9 Foucault (1986) define a “heterotopía” como un espazo real que existe en todas as culturas pero que se constrúe como contra-espazos nos que conflúen como un contra-espazo, unha especie de utopía efectivamente realizada onde todos os outros espazos reais que se encontran nunha cultura son representados e, ao mesmo tempo, contestados e invertidos; unha especie de contestación, mítica e real a un tempo, do espazo en que vivimos.

10 Véxase, entre outros, Neira Vilas (1992).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Nogueira, Alex (2017). Blue Atlantic: Gilroy and Galicia. En: Benita Sampedro Vizcaya e José A. Losada Montero, eds. *Rerouting Galician Studies. Multidisciplinary Interventions*. Geneva: Palgrave Macmillan, 39-56.
- Angueira, Anxo (2019). Estudio introdutorio. En: Rosalía de Castro, *En las orillas del Sar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 9-185.
- Armitage, David (2004). Tres conceptos de historia atlántica. *Revista de Occidente*. 281, 7-28.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2003). *Cartas a Murguía*. I. A Coruña: Real Academia Galega - Fundación Pedro Barrié de la Maza. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Cabo, Fernando (2020). Lugar y mapas. Ensayo cartográfico sobre *En las orillas del Sar* de Rosalía de Castro. *Tropelías*. 7, 842-853.
- Cagiao, Pilar (2014). Rosalía e América versus América e Rosalía. En: Rosario Álvarez et al. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 137-156.
- Davies, Catherine (2014). Rosalía de Castro y América. En: Rosario Álvarez et al. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 119-136.
- Domínguez Fonseca, Lesby José; García García, Anabel; e Guardado Stuart, Yariel (2019). Cienfuegos y su prensa 1845-1887: el siglo exponente del periodismo sureño de la época. *Revista Caribeña de Ciencias Sociales*. Xuño 2019. Disponible en <https://www.eumed.net/rev/caribe/2019/06/cienfuegos-prensa.html>
- Dussel, Enrique (1994). *El encubrimiento del Otro. Hacia el origen del mito de la modernidad*. La Paz: Plural Editores. Disponible en <https://biblioteca.clacso.edu.ar/clacso/otros/20111218114130/1942.pdf>
- Foucault, Michel (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*. 16, 22-27.
- Gabilondo, Joseba (2001). The Hispanic Atlantic. Introduction. *The Arizona Journal of Cultural Studies*. 5, 91-113.
- Lago Graña, Josefa (2009). 'Adios ríos, adiós fontes'. Rosalía de Castro y los gallegos de Cuba. *Filología y Lingüística*. XXXV (2), 115-125.
- Martínez González, Xurxo (2012). Juan Compañel Rivas (1829-1897). Alén do editor do Rexurdimento. *Grial*. 195, 106-117.
- Martínez González, Xurxo (2022). A aparición de Juan Compañel. Breves notas biográficas do editor do Rexurdimento. *Follas Novas*. 7, 272-282.
- Neira Vilas, Xosé (1992). *Rosalía de Castro e Cuba*. Padrón. Edicións do Patronato.

Índice



Índice

Murguía cen anos despois / Marilar Aleixandre	7
---	---

Centenario de Manuel Murguía 1923 › 2023

Murguía e as institucións

Folk-lore Gallego e a Academia Gallega que non puido ser	17
Ana Romero Masiá	
A bandeira galega, a bandeira de Manuel Murguía e Rosalía de Castro	47
Pepe Barro	
Conflitos, logros e limitacións nos primeiros anos da Academia Galega (1905-1923)	65
Emilio Xosé Ínsua	

Murguía e a idea de Galicia

As orixes do nacionalismo galego no século XIX: o mito céltico en Murguía	143
Ramón Máiz	
Murguía e “a demostración histórica” de Galicia	161
Ramón Villares	
Do provincialismo ao rexionalismo protonacionalista	179
Justo Beramendi	

Literatura e nación

Manuel Murguía e a literatura popular	195
Ana Acuña Trabazo	
A constitución da literatura nacional	215
Xurxo Martínez González	
Rosalía de Castro e Murguía nas relacións transatlánticas	237
María Xesús Lama López	



Transcorridos cen anos desde a morte do fundador da Real Academia Galega, a pegada das ideas de Manuel Murguía é aínda visible en como galegas e galegos pensan o país, a identidade galega, en como se pensan a si mesmos. Murguía foi o pensador que construíu o paradigma do celtismo e do rexionalismo, unha personalidade clave na institucionalización da cultura galega que desempeñou tamén un papel importante nas relacións coa colectividade galega en América. A súa é unha vida moi completa que merece ser rescatada e lanzada cara ao futuro.

As xornadas coas que a Real Academia Galega quixo conmemorar o centenario do pasamento do que foi o seu primeiro presidente, celebradas o 2, o 9 e o 16 de febreiro de 2023, trataron de revelar a pluralidade e a complexidade da súa figura e da súa obra. As nove contribucións recollidas neste volume poñen o foco sobre Murguía e sobre as institucións, a idea de Galicia e a literatura nacional; complementáanse ofrecendo distintas facetas do pensamento murguián e abren, asemade, camiños aínda por explorar.

ANEXOS BRAG

